

Зоя Галушка
Ганна Катаранчук

ПОВЕДІНКА ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ
УКРАЇНИ: МОДЕЛІ ТА ОСОБЛИВОСТІ
РЕГУЛЮВАННЯ

МОНОГРАФІЯ

Чернівці
Мехнодрук

2018

УДК 330.567.28

Г16

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Протокол № 2 від 26 лютого 2018 р.)*

Рецензенти

Дучинська Н.І. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та маркетингу Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

Якобчук В.П. – кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління Житомирського національного агроєкологічного університету.

Галушка З.І., Катаранчук Г.Г.

Г16 Поведінка домашніх господарств України: моделі та особливості регулювання : монографія / Зоя Галушка, Ганна Катаранчук. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2018. 190 с.

ISBN 978-617-7611-09-6

Монографія презентує результати систематизації теоретико-методологічних засад і практичних моделей поведінки домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин у сучасній економіці України.

Узагальнено методологічні підходи щодо дослідження домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин та теоретичні основи обґрунтування їх економічної поведінки. Запропоновано новий методологічний підхід до трактування сутності домогосподарства як відкритої системи. Виявлено мотиви і стимули поведінки домогосподарств на різних ринках у залежності від того, у якій ролі вони виступають. Визначено механізми, умови та засоби впливу на поведінку домогосподарств з метою забезпечення спрямованості їх діяльності на підвищення ефективності використання ресурсів, зростання добробуту, сприяння сталому розвитку економіки і суспільства.

Монографія розрахована на широкий загал читачів, а також науковців, викладачів, аспірантів, студентів закладів освіти економічного та управлінського напрямів підготовки.

УДК 330.567.28

ISBN 978-617-7611-09-6

© Галушка З.І., 2018
© Катаранчук Г.Г., 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ I МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВЕДІНКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ У РИНКОВИХ УМОВАХ	
1.1. Теоретичні засади дослідження домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин	5
1.2. Економічна поведінка домашніх господарств у міждисциплінарному трактуванні	22
1.3. Детермінанти модифікації економічної поведінки домогосподарств у сучасній ринковій економіці	41
Висновки до розділу I	52
РОЗДІЛ II АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У РИНКОВИХ УМОВАХ	
2.1. Оцінка стану та поведінки українських домашніх господарств як споживачів	55
2.2. Особливості моделей поведінки вітчизняних домашніх господарств як власників економічних ресурсів	72
Висновки до розділу II	97
РОЗДІЛ III ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ	
3.1. Напрями інституціонального регулювання поведінки українських домашніх господарств	100
3.2. Алгоритм раціоналізації моделей економічної поведінки українських домогосподарств у сучасних ринкових умовах	116
3.3. Можливості формування активних стратегій поведінки домогосподарств в умовах невизначеності зовнішнього середовища в Україні	139
Висновки до розділу III	146
ВИСНОВКИ	148
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	151
ДОДАТКИ	172

ПЕРЕДМОВА

«...людські істоти схильні до того, щоб щодня здійснювати помилки на життєвому рівні. Це, в свою чергу, призводить до серйозних промахів в освіті, особистих фінансах, охороні здоров'я, до труднощів з іпотекою, кредитними картами, своїм щастям і навіть процвітанням всієї планети»

*Річард Талер, Касс Санстейн
"Nudge. Архітектура вибору"*

Багаторівнева структура сучасних економічних відносин зумовлює необхідність концептуалізації теоретичних підходів у дослідженні домашніх господарств, які виступають одним із суб'єктів ринкової економіки, проявляючи свою поведінку на різних ринках як споживачі та як постачальники економічних ресурсів. Вони відіграють домінуючу роль на ринках праці, землі, капіталу, здійснюють значний вплив на функціонування товарного, фінансового, інформаційного ринків. Їм належить головна роль у формуванні та розвитку людського і соціального капіталу. Від того, наскільки ефективно домашні господарства виконують функції щодо відтворення трудових ресурсів, нагромадження людського капіталу та інвестування заощаджень у реальний сектор економіки, залежить суспільний добробут, стан економічної безпеки країни, можливість подальшого економічного зростання.

Актуальність та необхідність дослідження економічної поведінки сучасних домогосподарств визначається: недостатністю розробки теоретичних засад функціонування домашніх господарств на нано-, мікро- та макроекономічному рівнях; відсутністю обґрунтування чинників економічної поведінки домашніх господарств у процесі реалізації їхніх інтересів; потребою у поясненні причин незадовільного економічного становища значної частки домогосподарств та можливостей впливу на їх економічну поведінку з метою забезпечення добробуту; необхідністю підвищення ефективності інституціонального регулювання поведінки українських домашніх господарств; важливістю осмислення функцій, місця та ролі домогосподарств для формування стратегії поведінки домогосподарств в умовах соціально-економічної нестабільності та невизначеності зовнішнього середовища.

РОЗДІЛ I

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВЕДІНКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ У РИНКОВИХ УМОВАХ

1.1. Теоретичні засади дослідження домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин

На різних етапах розвитку суспільного виробництва функціонування домогосподарств виступало у відповідних організаційних формах (господарство первісної громади, рабовласника, вільних громадян; як феодальний маєток, господарство кріпосного селянина, вільного селянина, ремісника, купця, лихваря; підприємця, найманого працівника, вільного селянина, ремісника, торговця і т. д.). У процесі економічного розвитку їх сутність та економічні функції дещо змінювалися. Про це свідчать дослідження їх місця і ролі в економічних стосунках [20; 112; 142; 156; 205; 206; 195; 210].

Дослідження домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин ґрунтується на розумінні їх як історичної форми ведення сімейного господарства. Умови функціонування домогосподарств описували ще Ксенофонт [114], Аристотель [8]. Вони приділяли увагу формуванню доходів і майна, здійсненню витрат, розрізняли соціальну, економічну та політичну функції домашніх господарств. У ході формування ринкової економіки домогосподарство перетворилося на суб'єкта приватної власності, що виконує функції продавця (постачальника) ресурсів та покупця товарів і послуг.

У ході економічного розвитку розширювалися не лише економічні, а й соціальні функції домогосподарств, змінювалися механізми узгодження їхніх інтересів з інтересами інших суб'єктів ринкових відносин. Але у поясненні науковцями ринкових механізмів функціонування економіки більша увага приділялася окремій людині, а не домогосподарству. Лише у другій половині ХХ ст. сформувалася теорія сімейного домогосподарства як окремих розділ в економічній науці.

Історично представники різних напрямів та шкіл економічної думки з різних боків вивчали окремі аспекти життєдіяльності домогосподарства, які у подальшому стали підґрунтям сучасної теорії домогосподарства. У табл. 1.1 виділено основні теоретико-методологічні підходи, теоретичні моделі та найважливіші теоретичні положення, що лягли в основу сучасних досліджень домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин.

Представники класичної школи (А. Сміт, Д. Рікардо), а потім К. Маркс, ґрунтували свої підходи на тому, що ринковій економіці притаманна «економічна людина» – суб'єкт економічних відносин, який реалізує власні інтереси. Відтворення її робочої сили забезпечується шляхом визначення фонду життєвих засобів. Потреби зростають під впливом розвитку виробництва і суспільних відносин.

Зміна теоретико-методологічних підходів до визначення умов функціонування та пояснення моделей поведінки домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин

Учені	Теоретичні підходи до аналізу діяльності ринкових суб'єктів	Головні положення, що використовуються у сучасній теорії домогосподарства
1	2	3
Дж. Бентам, А. Сміт, К. Маркс	Щастя піддається виміру; «економічна людина»; Теорія вартості робочої сили; закон зростання потреб	Людина – суб'єкт економічних відносин, який реалізує власні інтереси; відтворення робочої сили забезпечується шляхом визначення фонду життєвих засобів; потреби зростають під впливом розвитку виробництва і суспільних відносин;
Г. Госсен, У. Джевонс, К. Менгер, Л. Вальрас, Дж. Хікс, Ф. Еджворт, Є. Слуцький	Раціональна поведінка, спрямована на максимізацію корисності; Теорія граничної корисності; Теорія рівноваги споживача; теорія оптимального вибору споживача; теорія раціонального попиту.	Закони Госсена; за даного рівня доходу і цін споживач отримає той набір товарів, що приносить йому найбільшу корисність; умовою оптимального вибору споживчих благ є повне використання коштів бюджету споживача з одночасною максимізацією загальної корисності набору продуктів; «Ефект сноба»; «Ефект Веблена»; «Ефект передбачуваної якості»;
А. Маршалл	Об'єднання підходів, врахування не лише економічних, а й загальнолюдських цінностей і стимулів.	Ринкова цінність товару визначається рівновагою граничної корисності товару і граничних витрат на його виробництво;
Т. Шульц, Дж. Колдуел, П. Самуельсон	Модель сімейного консенсусу; Теорія сімейного способу виробництва.	Існують сімейні виробничі відносини між членами домашнього господарства, що приводять у рух засоби виробництва;
Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес, Г. Саймон	Теорія раціональних очікувань.	Формування очікувань майбутнього економічної системи відбувається не лише на основі екстраполяції тенденцій розвитку в минулому, а й на основі аналізу майбутніх можливостей; очікування залежать від багатьох факторів, у т. ч. Від економічної політики уряду

1	2	3
Дж. М. Кейнс, І. Фішер, М. Фрідмен, ФІ. Модільяні	Концепція ефективного попиту; Моделі споживання домогосподарств: схильність до заощадження і до споживання; Теорія абсолютного доходу; теорія міжчасового вибору; теорія відносного доходу; теорія постійного доходу; теорія життєвого циклу	Якщо сукупний попит більший від пропозиції, тоді «працюють» стимули росту виробництва. В цьому випадку сукупний попит дійсно ефективний, сприяє забезпеченню високої зайнятості, більш повному використанню виробничих потужностей; схильність до заощадження і до споживання; домогосподарство керується суб'єктивними мотивами, що позначається на обсягах заощаджень: зберігає, щоб спожити згодом, або споживає позичене;
Г. Беккер, Дж. Мінсер, К. Ланкастер, Р. Гронау, Т. Шульц	Модель «сім'я – міні фабрика»; теорія розподілу часу; модель Гронау, теорія вибору партнера на шлюбному ринку; альтруїстична модель внутрішньо-сімейного розподілу; теорія специфічного сімейного капіталу; економічна теорія народжуваності; соціологічна версія нової економіки – теорія домогосподарських стратегій	Визнається існування опортуністичної поведінки економічних агентів, а не тотальної підпорядкованості законодавству; сім'я розглядається як виробнича ланка, яка використовує такі засоби, як матеріальні ресурси сім'ї, час, зусилля її членів, інвестуючи їх у такі блага, як здоров'я, діти, задоволення, відпочинок, положення в сім'ї й інше; до аналізу домашнього господарства застосовують чинники позаекономічного характеру: соціально-статєва нерівність між членами домогосподарства, демографічні аспекти сім'ї;
Д. Канеман, А. Тверські	Теорії перспектив, поведінки інвесторів, шумової торгівлі, ефективності операцій трейдера	Людина не здатна оцінити майбутні доходи в абсолютному вираженні; він оцінює їх у порівнянні зі звичайним рівнем доходів або з рівнем, який склався. Прийняття рішення на основі неперевіреної інформації тощо
Р. Поллак; Е. Гідденс, Дж. Ходжсон, Г. Саймон, Дж. Стігліц Р. Коуз, Г. Демсец	Концепція зниження трансакційних витрат; концепція «морального ризику»; переговорні моделі внутрішньогосподарського розподілу ресурсів	Відмова від ідеї абсолютної раціональності на користь принципу обмеженої раціональності; Урахування неповноти, недосконалості, асиметричності інформації; заперечення ідеальності ринкової системи за рахунок домінування трансакційних витрат

Примітка. Складено автором на основі [13; 14; 66; 67; 87; 93; 127]

Головні теоретичні дослідження представників неокласичного напрямку середини ХІХ- поч. ХХ ст. (Г. Госсен, У. Джевонс, К. Менгер, Л. Вальрас, ДЖ. Хікс, Ф. Еджворт, Є. Слуцький) були орієнтовані на

дослідження поведінки споживачів [137]. Їхнім надбанням стали теорії раціональної поведінки, граничної корисності, рівноваги споживача, а також Закони Госсена, «ефект сноба»; «ефект Веблена»; «ефект передбачуваної якості» та ін. А. Маршалл наприкінці ХІХ ст. здійснив об'єднання попередніх підходів до трактування цієї поведінки, наголосив на необхідності врахування у ній не лише економічних, а й загальнолюдських цінностей і стимулів. Він показав, що ринкова цінність товару визначається рівновагою граничної корисності товару і граничних витрат на його виробництво [132].

Уперше на початку ХХ ст. Т. Шульц, Дж. Колдуел, П. Самуельсон почали досліджувати саме домогосподарства. У їхніх дослідженнях описано модель сімейного консенсусу; теорія сімейного способу виробництва, у яких актуалізовані проблеми функціонування сімейних виробничих відносин між членами домашнього господарства, що приводять у рух засоби виробництва [75; 76]. Пізніше Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес, Г. Саймон розробили теорію раціональних очікувань, довівши, що формування очікувань майбутнього економічної системи відбувається не лише на основі екстраполяції тенденцій розвитку в минулому, а й на основі аналізу майбутніх можливостей; очікування залежать від багатьох факторів, у т. ч. від економічної політики уряду.

Дж. М. Кейнс, І. Фішер, М. Фрідмен, Ф. Модільяні використали інший підхід, запропонувавши концепцію ефективного попиту та такі моделі споживання домогосподарств як схильність до заощадження і до споживання; теорії абсолютного доходу, міжчасового вибору, відносного доходу, постійного доходу, життєвого циклу. За теорією Дж. Кейнса, якщо сукупний попит більший від пропозиції, тоді «працюють» стимули росту виробництва. У цьому випадку сукупний попит дійсно ефективний, сприяє забезпеченню високої зайнятості, більш повному використанню виробничих потужностей. Він охарактеризував схильність до заощадження і до споживання, показав, що домогосподарство керується суб'єктивними мотивами, і це позначається на обсягах заощаджень [76].

Теорія нової економіки домогосподарства, представлена у працях Г. Беккера, Дж. Мінсера, К. Ланкастера, Р. Гронау, Т. Шульца, Г. Гершуні, представлена такими підходами домогосподарства як: модель «сім'я – міні фабрика»; теорія розподілу часу; модель Гронау, теорія вибору партнера на шлюбному ринку; альтруїстична модель внутрішньо-сімейного розподілу; теорія специфічного сімейного капіталу; економічна теорія народжуваності; соціологічна версія нової економіки – теорія домогосподарських стратегій [75].

Теорією нової економіки домогосподарства визнається існування опортуністичної поведінки економічних агентів, а не тотальної підпорядкованості законодавству; сім'я розглядається як виробнича ланка, яка використовує такі засоби, як матеріальні ресурси сім'ї, час, зусилля її членів, інвестуючи їх у такі блага, як здоров'я, діти, задоволення,

відпочинок, положення в сім'ї й інше; до аналізу домашнього господарства застосовують чинники позаекономічного характеру: соціально-статева нерівність між членами домогосподарства, демографічні аспекти сім'ї. Д. Канеман і А. Тверські розробили теорії перспектив, поведінки інвесторів, шумової торгівлі, ефективності операцій трейдера, у яких показано, що людина не здатна оцінити майбутні доходи в абсолютному вираженні, – вона оцінює їх у порівнянні зі звичайним рівнем доходів або з рівнем, який склався. Прийняття її рішення на основі неперевіреної інформації тощо [79].

Представники сучасної неоінституціональної теорії Р. Поллак, Е. Гідденс, Дж. Ходжсон, Г. Саймон, Дж. Стігліц, Р. Коуз, Г. Демсец розробили низку концепцій (зниження трансакційних витрат; «морального ризику»; переговорні моделі внутрішнього господарського розподілу ресурсів), у яких проглядаються нові підходи: відмова від ідеї абсолютної раціональності на користь принципу обмеженої раціональності; урахування неповноти, недосконалості, асиметричності інформації; заперечення ідеальності ринкової системи за рахунок домінування трансакційних витрат [192; 211; 75; 76; 158; 258]. У поясненні сутності домогосподарств все більшого значення набуває інституціональний підхід, що ґрунтується на урахуванні історичного досвіду, традицій, звичаїв, господарського менталітету, системи владних відносин, специфіки прав власності тощо.

Узагальнюючи теоретичні підходи у дослідженні домогосподарств, можемо констатувати, що у теорії не існувало чіткого виділення концепцій, які б обґрунтовували їх функціонування у сучасному розумінні. Однак існує низка теоретичних моделей, які обґрунтовують головний зміст економіки домогосподарства, пояснюють його головні потреби, економічні інтереси, прагнення, способи поведінки тощо. З розвитком економічних відносин (особливо, з розвитком ринкової економіки) економіка домогосподарства ускладнюється, особливого значення набуває обґрунтування поведінки домогосподарств у ринковому середовищі, а пізніше – під впливом держави (більш конкретно моделі поведінки у рамках наведених концепцій досліджено у п.1.2).

Сьогодні домашнє господарство переважно розглядається як один із суб'єктів національної економіки. Його функціонування описується існуванням сукупності формальних і неформальних правил поведінки. Рушійним мотивом його функціонування є створення і підтримка умов для нормальної життєдіяльності сім'ї, виконання нею основних функцій. Головним ресурсом і основним продуктом його діяльності завжди була робоча сила, яка споживалася і всередині самого господарства, і поза ним.

Як споживач домашнє господарство повинно мати джерело необхідних благ для задоволення своїх потреб, які створювалися як усередині самого господарства (у натуральному господарстві), так і поза господарством, для чого необхідні кошти; в умовах ринкової економіки результат діяльності окремого домашнього господарства став залежати не

тільки від його внутрішньої організації, а й від широти і глибини його зв'язків з іншими суб'єктами економіки [164, с. 107].

У сучасних наукових публікаціях спостерігається відродження інтересу до домогосподарства як самостійного економічного агента, обумовлене необхідністю поглибленого вивчення складних соціально-економічних відносин, що пов'язується, у тому числі, з такими новими підходами як «відкриття» неформальної економіки, етичної економіки, господарських механізмів локальних спільнот, малих економічних структур і підструктур [178].

Дослідження функціонування домогосподарств включено у курс макроекономіки, де вивчаються їх функції, споживча, інвестиційна поведінка, поведінка на ринках ресурсів тощо. Домогосподарство включено до моделей кругообороту ресурсів, товарів і доходів, які пояснюють його взаємодію з іншими макроекономічними суб'єктами. За допомогою відомої економічної моделі кругообороту ресурсів, товарів і доходів розкриваються головні взаємозв'язки між сектором домогосподарств і сектором ділових підприємств через ресурсні та продуктові ринки (рис. 1.1).

Домогосподарства, згідно з двохсекторною моделлю, через ринок ресурсів постачають підприємствам сфери бізнесу необхідні ресурси й отримують від них факторні доходи, на які через ринок продуктів купують необхідні блага. Ця модель дає спрощене тлумачення взаємозв'язків у приватній економіці, однак характеризує залежність між товарними та грошовими потоками, визначає умови задоволення потреб учасників ринкових відносин.

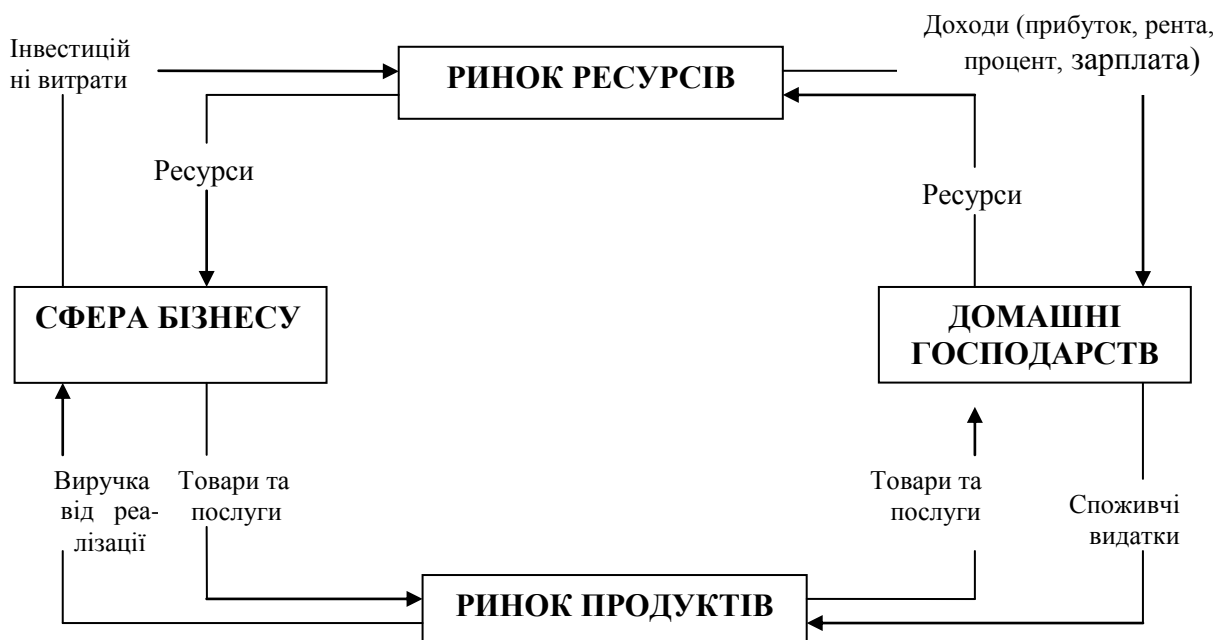

Рис. 1.1. Двохсекторна модель кругообороту ресурсів, товарів і доходів

Джерело: [128]

Більш широко систему взаємозв'язків між суб'єктами ринкової економіки відображає чотирьохсекторна модель кругообороту ресурсів товарів і доходів (рис. 1.2).

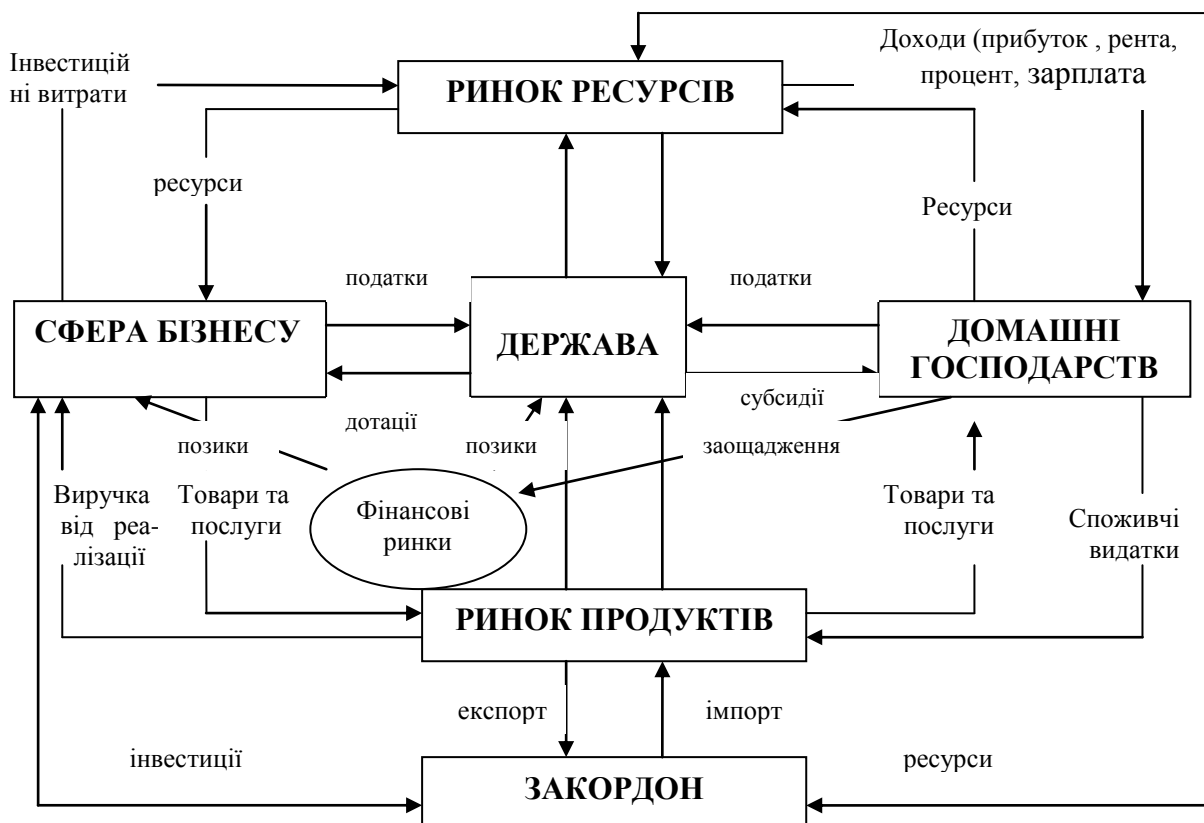

Рис. 1.2. Чотирьохсекторна модель кругообороту ресурсів товарів і доходів.

Джерело: [128]

У цій моделі домогосподарство представлено як одного із чотирьох суб'єктів ринкової економіки. Модель дає можливість виділити найголовніші функції домогосподарств як постачальників ресурсів, отримувачів доходів, покупців (споживачів), платників податків, отримувачів субсидій, а також тих, хто робить заощадження. Домогосподарство, фірма та держава завдяки своїм взаємним діям, зобов'язанням, рішенням утворюють базисну структуру ринкової економіки, в якій, як зазначає Станкевич Ю.Ю., домашні господарства відіграють значну роль та виконують наступні функції: 1) виступають постачальниками різноманітних ресурсів, власниками яких вони є (праця, капітал, підприємницькі здібності тощо); 2) формують споживчий попит на товари та послуги, які виробляють не тільки різні економічні організації та держава, але й інші домогосподарства; 3) отримують заробітну плату, відсотки, ренту, прибутки, а також субсидії, пенсії, стипендії та інші трансферти; 4) сплачують податки як фізичні особи та інші платні послуги на користь держави; 5) створюють власні заощадження, які можуть бути використані для власних цілей або для інвестування [206] .

Інтереси учасників макроекономічних відносин тісно переплітаються.

Домогосподарства і фірми сплачують державі податки, за рахунок яких утримуються соціальна сфера, забезпечується захист прав і свобод людини, оборона країни, піклування про літніх людей, дітей, інвалідів. Підвищення якості виробничих ресурсів, що домогосподарства постачають фірмам, є умовою для підвищення ефективності виробництва, зростання продуктивності праці, зниження цін, збільшення пропозиції якісної продукції, яка постачається на національні і закордонні ринки. Домогосподарства здійснюють формування попиту на споживчі блага, що виступає стимулом до розширення виробництва. Зростання доходів може стати основою заощаджень та зростання інвестицій, що забезпечує умови для зростання суспільного добробуту та безкризового соціально-економічного розвитку. Отже, домогосподарства виступають носіями системи економічних інтересів, при цьому реалізуючи власні інтереси, впливають на реалізацію інтересів інших трьох макроекономічних суб'єктів. Визначимо головні інтереси основних макроекономічних суб'єктів (рис. 1.3).

На рисунку 1.3 схематично показано взаємозалежність різних суб'єктів у реалізації їхніх інтересів.

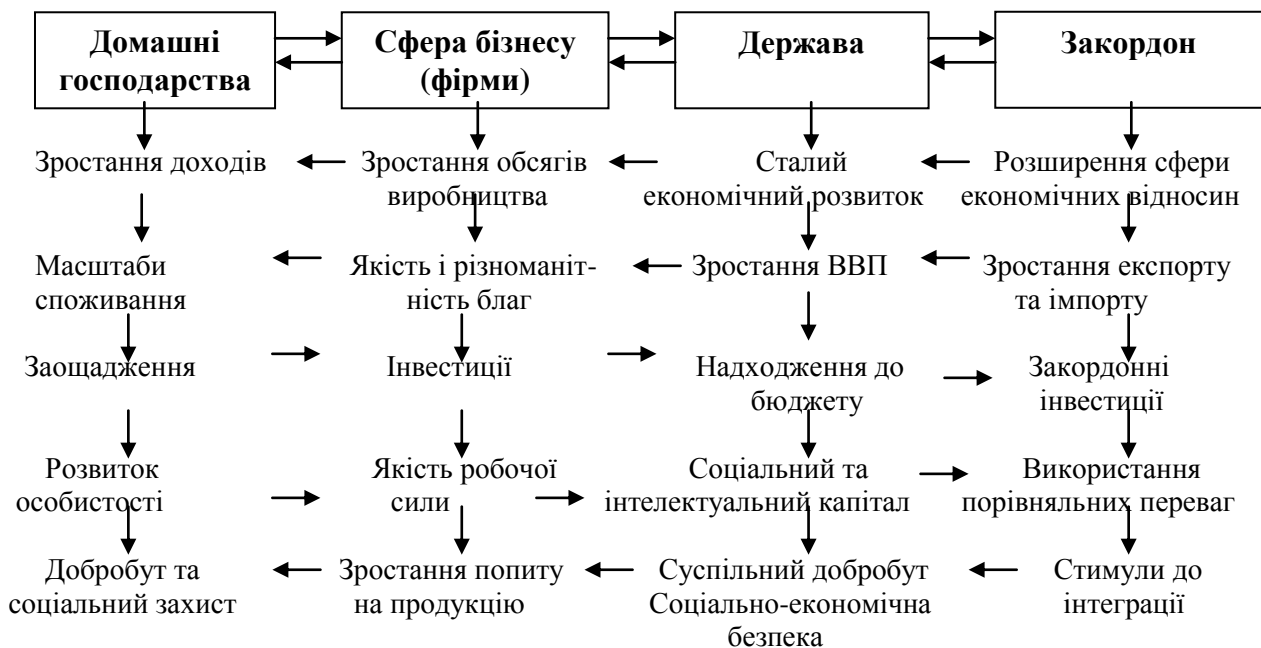

Рис. 1.3. Структура та взаємозв'язок інтересів макроекономічних суб'єктів

Джерело: складено авторами на основі [206]

Ця взаємозалежність свідчить про необхідність та можливість формування механізмів, здатних забезпечити однонаправленість цих інтересів. Хоч насправді інтереси усіх суб'єктів можуть і не співпадати. Тому стоїть завдання вивчення причин цього явища та особливостей поведінки домашніх господарств у процесі реалізації їхніх інтересів.

Домашні господарства як суб'єкти ринкових відносин позиціонують свої інтереси на ринках споживчих благ, робочої сили, землі, підприємницьких здібностей та фінансових ринках. У процесі реалізації економічних інтересів домашні господарства вимушені узгоджувати їх з економічними інтересами сфери бізнесу, держави, закордону.

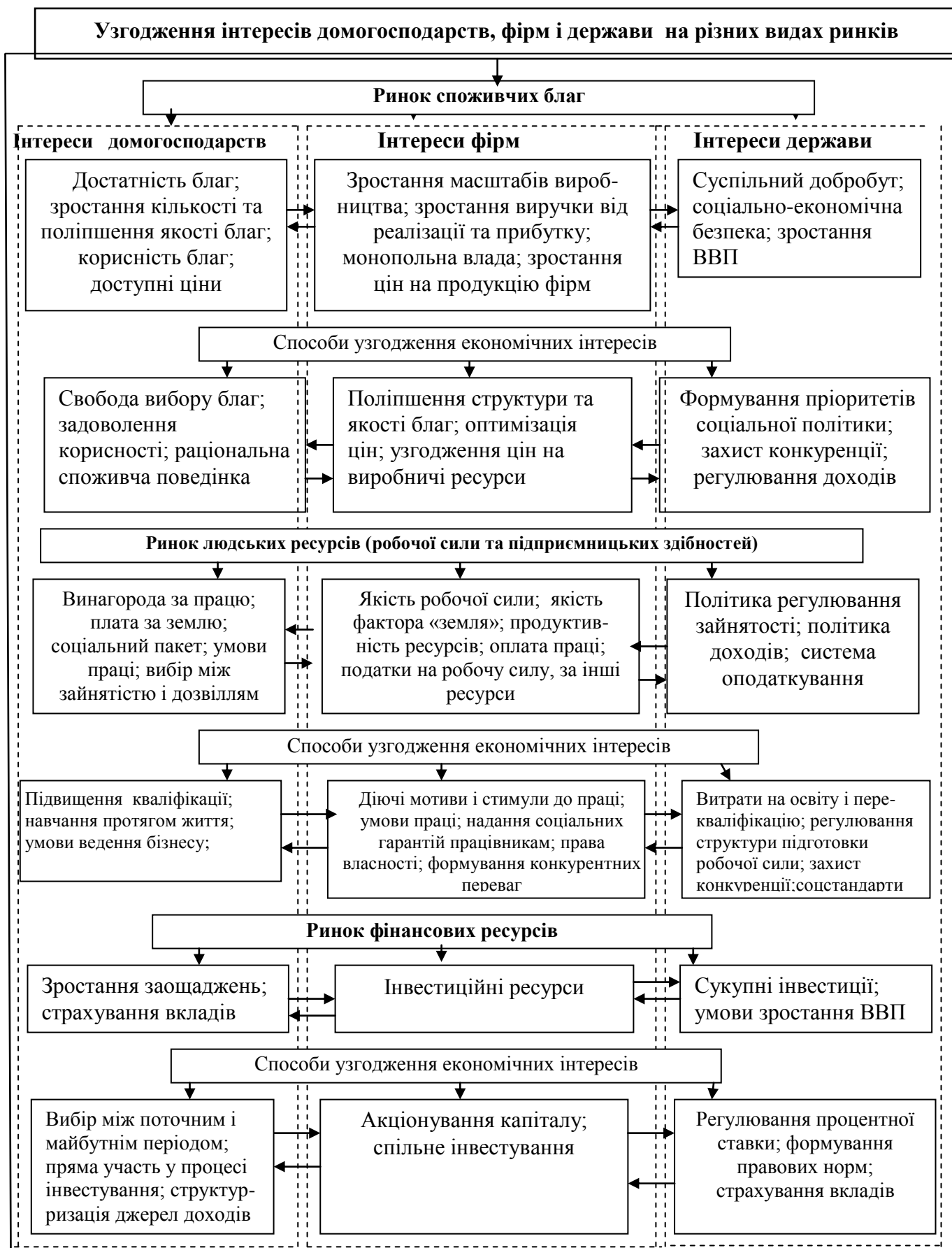

Рис. 1.4. Узгодження інтересів домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин

Примітка. Авторська розробка

Види інтересів та механізми їх узгодження мають свою специфіку на різних ринках (рис. 1.4). Суперечності, що виникають у реалізації інтересів суб'єктів макроекономічних відносин, мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Їх поділяють на: 1) інтернальні: між потребами та бюджетними можливостями; між матеріальними і духовними потребами; між поточними і довгостроковими потребами; 2) екстернальні: між домогосподарствами і фірмою: розміщенням факторів виробництва домогосподарства з максимальною вигодою і прагненням фірми до мінімізації витрат; невідповідністю обсягу і структури попиту та пропозиції; обсягом заощаджень та інвестицій; між домогосподарством і державою: невідповідністю обсягу структури попиту та пропозиції суспільних благ; методами ієрархічної координації та ринкового регулювання, заснованого на цінових сигналах, що обумовлює опортуністична поведінка економічних агентів і збільшення трансакційних витрат, економічної і соціальної складової інтересів суб'єктів людського капіталу, дозвіл якого ускладнюється наявністю інтересів роботодавця у привласненні різниці між капіталізованою вартістю майбутнього потоку доходів і необхідними витратами на відтворення людського капіталу; формальними і неформальними інститутами; інститутами, що регулюють контрактні відносини в окремих регіонах і територіальних утвореннях і ін.) [156].

У характеристиці функціонування домогосподарств, що здійснюють свою діяльність у сучасних ринкових умовах в Україні, учені враховують різноманітні як економічні, так і соціальні, політичні, культурні аспекти. Як, наприклад, зазначає Станкевич Ю.Ю., «...домогосподарство є складною мультипросторовою системою, яка одночасно поєднує в собі наступні риси: 1) є добровільним об'єднанням людей, які, здебільшого, перебувають у родинних або кровноспоріднених відносинах, об'єднані не тільки спільним бюджетом та цілями діяльності, але й місцем проживання, іноді домашнє господарство може складатися з однієї людини; 2) проявляє себе як важливий економічний суб'єкт ринкового господарства, який впливає не тільки на добробут та процвітання національної економіки, але й на морально-духовне становище населення; 3) може вільно розпоряджатися наявними правами власності на ресурси (грошові, трудові, інтелектуальні, майнові та інші); 4) охоплює усі види економічної діяльності, що можуть носити як натуральний, так і товарний характер; 5) виступає не тільки головним постачальником фінансових ресурсів до бюджету сім'ї, але й вирішує проблеми відтворення населення та розвитку індивіда, особистості в межах власної сім'ї, тим самим суттєво впливає на розвиток соціальної складової суспільства; 6) побудоване на принципах взаємодовіри, взаємодопомоги, співробітництва, навчання та передачі досвіду майбутнім поколінням тощо» [205, с. 13].

Основні ознаки домогосподарства – це: спільне проживання і облаштування побуту, спільне ведення господарства, володіння певними ресурсами, самостійність у прийнятті господарських рішень, прагнення до

максимального задоволення потреб. Так, Потьомкін С.К. та Козлова І.М. визначають домогосподарством як окремого самостійного учасника ринкових відносин – суб'єкта господарювання, яким може бути індивід або група людей, які частіше за все мають шлюбно-споріднені зв'язки, мешкають на одній території та ведуть сумісний побут, мають сумісний бюджет, часто сумісну власність, ведуть сумісне господарство та мають можливість самостійності в ухваленні рішень [169, с. 173].

У Системі національних рахунків домашні господарства (домогосподарства) визначаються як сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків, або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи. До домашніх господарств також належать особи, які постійно або тривалий час живуть в установах: члени релігійних конфесій (у товариствах, монастирях тощо); пацієнти лікарень; особи, що утримуються в пенітенціарних установах; особи, що постійно проживають у будинках для престарілих, дитячих будинках тощо. Домашні господарства визначаються не тільки як споживачі товарів і послуг, а й займаються будь-яким видом господарської діяльності. Члени домашніх господарств роблять суттєвий внесок у виробничу діяльність шляхом: здійснення підприємницької діяльності або незалежної професійної діяльності без утворення юридичної особи; надання своєї праці іншим підприємствам, виступаючи як наймані працівники. Вважається, що члени домашнього господарства, які індивідуально займаються будь-якою підприємницькою діяльністю, діють не як самостійні одиниці, а від імені всього домашнього господарства [99].

Відповідно до міжнародних статистичних стандартів домогосподарства виступають однією із 5 інституційних одиниць, до яких ще відносяться: нефінансові корпорації, фінансові корпорації, сектор загального державного управління та сектор некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства.

У Законі України «Про Всеукраїнський перепис населення» від 19.10.2000 № 2058-III «домогосподарство» визначається як сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти; ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків, або бути і в тих, і в інших стосунках; домогосподарство може складатися з однієї особи.

Засобом, що пов'язує домогосподарство з іншими суб'єктами, виступають їхні економічні ресурси. Вони складають багатство домогосподарств. Виділяють такі види економічних ресурсів: 1 – основний

капітал (нерухомість, земля та інші природні ресурси, засоби виробництва, задіяні у підприємницькій діяльності тощо); 2 – фінансовий капітал (заощадження, грошові вклади, цінні папери, страхові резерви тощо); 3 – людський капітал (нагромаджені знання, уміння, навички, здібності, які можуть принести дохід) [229].

Роль домогосподарства як суб'єкта макроекономічних відносин визначається його функціями. Їх можна поділити, погоджуючись з Можайкіною Н.В., на специфічні (постачальницька, виробнича, споживча, ощадна) і неспецифічні (репродуктивна, екзистенціальна, соціалізація, рекреаційна, інтеграційна). Специфічні функції відображають нову роль домогосподарств у самозабезпеченні добробуту через нові стратегії використання ресурсного потенціалу у ринковому середовищі [142, с. 8]. Такий підхід, з нашого погляду, дозволяє більш глибоко зрозуміти специфіку економічної поведінки домашніх господарств у процесі реалізації їхніх функцій.

У дослідженні домогосподарств великого значення набувають процеси соціалізації економічних відносин, – вони перестають бути суто ринковими, включають соціальні, психологічні, гендерні та інші аспекти. На цьому наголошує, наприклад, Литвак М.Л., запропонувавши авторське визначення домогосподарства як первинної поліфункціональної економічної системи, що охоплює такі підсистеми: 1) економічну (розподіл доходу на споживання та заощадження, реалізація прав власності певного типу тощо); 2) господарсько-побутову (використання ресурсно-майнового потенціалу, здійснення виробничої діяльності тощо); 3) репродуктивну (нагромадження людського капіталу); 4) правову (розподіл обов'язків та відповідальності між членами домогосподарства); 5) первинного соціального контролю (соціалізація членів домогосподарства, економічна підтримка неповнолітніх, непрацездатних членів домогосподарства тощо); 6) рекреаційна (відтворення життєвих сил, забезпечення активного відпочинку тощо) [126].

Наведені підходи досить об'єктивно і багатогранно з різних точок зору характеризують сутність, підсистеми, характеристики та функції домогосподарств.

Оскільки виконання домогосподарствами їх функцій як суб'єктів ринкових відносин зумовлюється особливостями їх функціонування як окремої господарської одиниці та як соціальної системи, важливо класифікувати та аналізувати їх класифікують за низкою ознак:

I. За організаційною структурою: індивідуальні (можуть складатися з однієї або кількох осіб, що проживають сумісно, об'єднують повністю або частково свої доходи й ведуть спільне господарство); приватні (мають спільне житло, як правило, поєднані кровними зв'язками, ведуть спільний бюджет); колективні (які мають спільне житло та спільно харчуються, але не мають індивідуальних бюджетів і спільних споживчих витрат).

II. За родинним складом: сімейні (основою яких є сім'я; можуть складатися з однієї або кількох сімей); несімейні (які складаються із самотніх осіб, а також із родичів, які не утворюють сім'ю); повні (містять у

своєму складі принаймні одну шлюбну пару); неповні (утворені одним із батьків з дітьми).

III. За ступенем складності сімейної структури: прості або нуклеарні (складаються з батьків і їхніх дітей); складні або кілька сімейні (охоплюють декілька кровноспоріднених простих сімей); розширені (складаються з однієї подружньої пари та окремих ближніх або дальніх родичів).

IV. За розмірами : малі (одноосібні господарства та ті, що складаються зі шлюбної пари); середні (шлюбна пара з дітьми); великі (три покоління сім'ї).

V. За місцем проживання: міські, сільські.

VI. За видами діяльності: домогосподарства, члени яких зайняті на підприємствах, в організаціях та установах; домогосподарства, що займаються торгівлею, надомним бізнесом, «човникарством», комп'ютерним бізнесом.

VII. За рівнем споживання: забезпечені (у яких рівень сімейних доходів вищий за прожитковий мінімум); малозабезпечені (бідні) – у яких рівень сімейних доходів нижчий за прожитковий мінімум; незабезпечені (злиденні) – які можуть забезпечити собі тільки фізіологічний мінімум [21; 66; 86].

Існують й інші підходи до класифікації домогосподарств. Так, Н. Котис визначає такі критеріальні підходи до класифікації та типологізації домогосподарств, як ефективність виконання домогосподарствами притаманних їм функцій; адаптація до соціально-економічних змін; соціальна приналежність і зайнятість на ринку праці за статевими ознаками їх членів. У результаті вона виділяє такі типи домогосподарств: продуктивні, низькопродуктивні, непродуктивні; домогосподарства, які змінюють свою належність до певних соціальних груп, і, які постійно перебувають в одній соціальній групі; домогосподарства традиційного та гнучкого типу; активні, креативні, адаптивні, консервативні, пасивні домогосподарства [112].

Необхідно погодитися також з системним підходом до визначення домогосподарства, за якого воно «...відповідає усім властивостям системи, а саме: 1) цілісності (зміни будь-якого елемента системи приведуть до зміни системи в цілому); 2) домінування цілого над складовими його частинами; 3) полісистемності (можливість виділяти в цілому складові частини різними способами); 4) ієрархічності (кожен компонент системи розглядається як самостійна система, й у свою чергу, кожна система виступає елементом більш високого рівня)» [90]. Якщо розглядати домогосподарство як систему, то варто зауважити, що така система відкрита й піддається впливу чинників не лише внутрішнього, а й зовнішнього середовища (див. п. 1.3).

Доречно додати, що як і кожна система, домогосподарство забезпечує відтворення себе як системи – умови споживання товарів і послуг або благ власного виробництва; заощадження і участь у нагромадженні капіталу; купівля акцій та облігацій; продаж землі й природних ресурсів, робочої сили, підприємницьких здібностей. Як писав Г.Беккер, «...кожна сім'я

постає ... як міні-фабрика, яка за допомогою «виробничих факторів» (ринкових товарів, часу членів сім'ї, інших ресурсів) випускає «кінцеву продукцію» (базові споживчі блага). Ці блага можуть проводитися із застосуванням різних технологій: харчуватися можна вдома або в ресторані, прибирати кімнату самому або наймати прислугу, і вибір між ними буде залежати від доходу сім'ї та від цін на відповідні «фактори виробництва». Ключовим для домашнього виробництва ресурсом виявляються витрати людського часу. Як і в разі освітніх інвестицій, показником цінності часу в домашньому секторі можуть служити втрачені заробітки [81].

У характеристиці домогосподарств велике значення надається соціальним чинникам (наявність дітей, вік членів, стадія життєвого циклу сім'ї, психологічні уподобання, стан навколишнього оточення тощо).

Дослідження економічної природи домогосподарства відбуваються на різних рівнях аналізу, зокрема: нано-, мікро- та макро-, які тісно пов'язані між собою. Ті аспекти, що вивчаються на окремому рівні знаходяться під впливом факторів інших рівнів, а також, у деякій мірі, самі їх детермінують (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Рівні аналізу домашніх господарств

Критерії	Нано-	Мікро-	Макро-
Автори	Ф.Енгельс, Дж. Колдуелл, Р. Ліпсі, П. Стейнер, Г. Беккер, Дж. Гелбрейт, Т. Веблен	Г. Госсен, У. Джевонс, К. Менгер, Л. Вальрас, ДЖ. Хікс, Ф. Еджворт, А.Маршалл	Дж. М. Кейнс, Дж. Коммонс Д. Норт, М. Фрідмен, Ф. Модільяні, Р. Брамберг
Предмет дослідження	Уподобання, інтереси, мотиви, стимули, фактори поведінки окремих членів домогосподарства, взаємозв'язки між ними; вибір голови сім'ї; визначення прав власності	Економічна активність, економічний потенціал, функціональні прояви діяльності, характер ринкової поведінки	Уся сукупність домашніх господарств, що представляє сектор домашніх господарств у національній економіці; загальне макроекономічне значення їх діяльності, тенденції поведінки; способи адаптації до змін у світовому господарстві; споживання й заощадження, особливості інвестицій; зовнішні зв'язки домогосподарства з іншими суб'єктами ринкової економічної системи

Джерело: складено авторами на основі [101]

У межах наноаналізу домогосподарство вивчається як найменша одиниця економічної системи й вихідна точка розвитку економіки. На цьому рівні досліджуються уподобання, інтереси, мотиви та стимули діяльності, фактори поведінки окремого члена домогосподарства, індивіда, а також економічні відносини між членами одного домогосподарства. Як зазначає

Г. Клейнер, наноаналіз (наноеконіміка) знаходиться на перетині інтересів неокласичної, інституціональної та еволюційної теорії, а тому, виступає природним та найбільш вдалим полем для синтезу теорій та рівнів економіки [101, с. 79].

У рамках наноеконімічного аналізу велика увага приділяється тим взаємовідносинам, які складаються усередині домогосподарств. Так, наприклад, Дж. Колдуелл відзначав, що «традиційна селянська економіка заснована на домогосподарстві і принципово відрізняється від несімейної капіталістичної економіки. Основна відмінність лежить в організації виробництва, в його способі (виробничих відносинах). Кожен спосіб виробництва має свої економічні і залежні від них демографічні закони. Сімейний спосіб виробництва характеризується наявністю виробничих відносин між родичами, які виступають як відносини панування і підпорядкування, саме ті, хто панує в сім'ї і приймає рішення з усіх аспектів її життя, отримує матеріальні і нематеріальні вигоди від функціонування сімейного способу виробництва» [251].

Коли мова йде про зміни у внутрішньому середовищі домогосподарства, то його поведінка, як правило, є передбачуваною та переважно раціональною, принципи якої описано представниками неокласичної школи, засновниками нової теорії економіки домогосподарства. Значний вплив мають соціальні чинники. Наприклад, складається домогосподарство із одного члена, сім'ї, декількох сімей; хто приймає рішення щодо використання заощаджень, придбання житла, товарів довготривалого використання тощо.

Важливим питанням щодо сімейної поведінки є народження дітей, оскільки воно впливає на масштаби та структуру споживання. Г. Беккер розглядає рішення щодо народження дітей як інвестиційне, у якому діти виступають як «блага тривалого користування». У праці «Трактат про сім'ю» (1981 р.) він підкреслює, що діти на перших роках життя потребують значних капіталовкладень (належний рівень охорони здоров'я, освіти, дозвілля), але згодом починають приносити своїм батькам дивіденди. Здебільшого, батьки здійснюють споживчий вибір між дітьми та іншими товарами при бюджетному обмеженні, оскільки у межах «нової економіки домогосподарства», діти виступають як блага, що потребують значних часових та грошових вкладень. Серед інших факторів, які впливають на рівень народжуваності, Г. Беккер розглядає, зокрема, такі: релігія, вік подружжя, раса, сімейні традиції тощо.

Важливе місце у теорії економіки сім'ї Г. Беккера займає питання щодо вибору між кількістю дітей та їх «якістю». Це визначається не тільки рівнем фінансового забезпечення дітей, що витрачається на освіту, охорону здоров'я, дозвілля тощо, але й залученням таких ресурсів, як батьківська любов, час, знання. На думку вченого, у бідних сім'ях простежується тенденція до недоінвестування у людський капітал дітей [14, с. 483].

На даному рівні дослідження домогосподарств активно використовується інституціональний аналіз, що дозволяє проаналізувати внутрішню будову даної господарської одиниці, яка передбачає наявність відносин влади та підпорядкування, що не завжди відповідають економічним законам. Внутрішні домогосподарські взаємовідносини носять, як правило, неформальний, неекономічний характер, хоча й передбачають розподіл споживчих благ та спільну економічну діяльність. Владні відносини на нанорівні не представляють для економістів особливого значення. Як зауважив Дж. Гелбрейт, домогосподарство зазвичай ототожнюють із індивідом, який споживає та працює, і його розглядають поза зв'язками із владними відносинами, що характеризують організацію [32, с. 64-65]. Зате мають значення права по контролю над спільною економічною діяльністю, що передаються одному із його членів – «голови родини» [158, с. 127].

Мікроекономічний аналіз домогосподарств спрямований на детальне вивчення їх економічних функцій, ринкової поведінки, визначення принципів споживчої поведінки, прийняття економічних рішень на різних ринках у якості покупців та продавців товарів і ресурсів. З мікроекономічного погляду домашні господарства виконують переважно споживчі функції, задовольняючи потреби через ринок або поза ним, тому мають такі головні риси: виступають суб'єктами господарювання; їхня господарська діяльність спрямована на задоволення особистих потреб; їхні засоби виробництва при застосуванні у власному господарстві не вважаються капіталом, а праця – фактором самостійного виробництва; у них не виникають внутрішні виробничі відносини. Мікроекономічний погляд на домогосподарства проявляється за допомогою таких показників як потреби й переваги споживачів, доход домогосподарства, ціни на споживчі блага, рівень оподаткування і субсидування.

У макроекономічних відносинах уявлення про конкретне домогосподарство та його споживчу поведінку складається на основі формалізованої інформації за кількома групами показників: макроекономічні показники, які включають основні демографічні та соціально-економічні характеристики, дані про кількість домогосподарств; структура домогосподарств (кількісний та статевовіковий склад, ієрархічні відносини); економічні показники (доходи домогосподарства від усіх видів діяльності, їх розподіл та використання, зайнятість членів домогосподарства, наявність майна тощо); соціокультурні показники (рівень освіти, культурні традиції тощо) [66].

Разом з тим, у наведених підходах не виділено місце домогосподарств у секторі приватної економіки, де поряд з великими та малими підприємствами вони виробляють певну частку ВВП, що використовується для власного споживання (виробництво сільськогосподарської продукції, ремонт власних приміщень, пошиття одягу для власних потреб тощо). Головна їх відмінність, як зазначає Я. Корнаї, полягає у тому, що продукція

та послуги домогосподарств використовуються для задоволення власних потреб [107, с.28].

Історично ми бачимо не лише зміну економічних функцій домогосподарств, а й зміну головних теоретико-методологічних концепцій їх функціонування, які відображаються у напрямках розвитку економічної думки від класичної школи політичної економії до сучасного неоінституціоналізму.

Узагальнюючи існуючі підходи до визначення домогосподарств та погоджуючись з ними, ми розглядаємо їх ще з погляду їх функціонування як суб'єктів ринкових відносин, які вступають у взаємовідносини з іншими суб'єктами з метою реалізації своїх економічних інтересів як продавців економічних ресурсів та покупців споживчих благ. Головними їх характеристиками визначаємо: переважно сімейні зв'язки між членами домогосподарства, спільне володіння та розпорядження економічними ресурсами, самостійність у прийнятті господарських рішень, спрямування діяльності на підтримання добробуту та забезпечення сталого розвитку. Головними функціями домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин виступають: постачання економічних ресурсів – праці, землі, капіталу, підприємницьких здібностей тощо – на ринки ресурсів; отримання факторних доходів, а також трансфертних платежів; сплата податків; створення заощаджень; формування споживчого попиту на товари та послуги; підтримання умов добробуту та забезпечення сталого розвитку домогосподарства.

Отже, зміст теорії домогосподарства змінювався відповідно до зміни продуктивних сил та системи економічних відносин всередині і поза домашнім господарством. Спочатку дослідження зосереджувалися на пошуку джерел багатства, а значить, визначенні розміру доходів домогосподарств та можливостей їх отримання. Класичні підходи ґрунтувалися на теорії раціональної поведінки домогосподарств здебільшого як покупців (споживачів) споживчих благ та постачальників економічних ресурсів. Неокласична економічна наука орієнтувалася на врахування не лише економічних, а й загальнолюдських цінностей і стимулів, більшу увагу приділила дослідженню взаємин усередині домогосподарств та обґрунтувала теорію раціональних очікувань. Кейнсіанський підхід орієнтований на дослідження домогосподарств як суб'єктів макроекономічних відносин (схильність до заощадження і до споживання; теорія абсолютного доходу; теорія міжчасового вибору; теорія відносного доходу; теорія постійного доходу; теорія життєвого циклу).

Нова економічна теорія домашнього господарства спрямована на пошуки у домашньому господарстві атрибутів виробничого процесу. Інституціоналісти розширили концепцію нової економіки домогосподарства, визнаючи значущість внутрішньої структури та організації домогосподарства, мотивів його створення, цілей діяльності.

Домогосподарство у цій концепції розглядається як окремий інститут, як управлінська структура.

Функціонування домогосподарства необхідно вивчати на основі системного аналізу. Специфіку функціонування домогосподарства важливо розрізняти на нано-, мікро- і макрорівнях аналізу. Для дослідження принципів поведінки домашніх господарств необхідно вивчати їх економічні інтереси, а для регулювання та забезпечення ефективного функціонування – вести пошук способів та механізмів узгодження цих інтересів з інтересами бізнесу, держави і закордону.

1.2. Економічна поведінка домашніх господарств у міждисциплінарному трактуванні

Поведінкова економічна теорія починаючи із середини ХХ ст. стала одним із дослідницьких підходів, що виступає як альтернативний неокласичному напрямку економічної науки. Вона включає сукупність теорій, що описують процес прийняття економічних рішень, зокрема, домогосподарствами, організаціями, фірмами. У зв'язку з цим, як зазначає Галушка З.І., «...економічна теорія як наука набула нових граней у системності дослідження економічних процесів і явищ, принципів економічної поведінки. Вона розширила рамки наукових досліджень, орієнтуючись не лише на прагматичні розрахунки, норми раціональної поведінки господарюючих суб'єктів, а й на психологічні, ментальні, групові характеристики прийняття економічних рішень, які можуть суттєво впливати на результати їх досягнення» [30, с. 15].

Що стосується основ сучасної теорії економічної поведінки домогосподарств, то їй передувало декілька етапів формування, представлених ученими різних напрямів і шкіл економічної думки. Спочатку це були поведінкові моделі людини у різних соціальних науках, потім вони виокремилися в економічних дослідженнях неокласичного напрямку та знайшли своє продовження в альтернативних моделях людини Г. Саймона, Р. Хайнера, Г. Беккера, Х. Лейбенстайна, П.Л. Рейно, Ф. Хайєка, І. Кірцнера та ін.

Наведене у Додатку А групування підходів до визначення моделі людини та її поведінки в економічній теорії та в інших соціальних і поведінкових науках (соціології, філософії, соціальній психології) також можемо розглядати з погляду ускладнення і розширення предмету дослідження, що дозволило науковцям поступово розширити уявлення про економічну поведінку окремого індивіда до пояснення економічної поведінки домашніх господарств, які реалізують свої інтереси як суб'єкти ринкової економіки. Отже, можемо зробити висновок про те, що в історії економічної думки кожний наступний напрям дослідження поведінки економічних суб'єктів доповнював попередні здобутки через розширення аналізу сукупності тих чинників, що впливають на економічну поведінку у

процесі розвитку ринкових економічних відносин та соціальних відносин і зв'язків, притаманних розвитку домогосподарств. Розглянемо ці підходи.

I. Теоріям представників соціальних наук спочатку було характерне уточнення суті та структури потреб, задоволення яких сприяє зростанню добробуту. У такому розумінні І. Бентам пояснював психологічну спрямованість економічної поведінки, визначаючи добробут щастям найбільшої кількості людей і ставив питання про те, хто повинен розв'язувати проблеми, що впливають на добробут, окремі індивіди, держава, більшість членів суспільства [30, с. 23]. А. Маслоу конкретизував структуру потреб, розмістивши їх у «піраміду» та визначивши первинні і вторинні потреби.

Поведінка домогосподарств визначається їхніми потребами, інтересами, мотивами, стимулами. В історії економічної думки існують різні підходи до її пояснення: релігійно-етичний характер (Ф. Аквінський (1226-1274)); проблема визначення частки суспільного продукту, яку вони отримують у формі заробітної плати (меркантилісти, деякі представники класичної школи (XV-XVIII ст.)); модель «економічної людини» (пріоритетності особистого інтересу як могутнього стимулу прогресивного розвитку суспільства) (А. Сміт (1723-1790)); економічне присилування має біологічну основу і є головним мотивом господарської діяльності індивідів (закон народонаселення, Т. Мальтус (1766-1884)); як економічний, так і позаекономічний примус (трудова повинність) та альтруїзм (зміною психології людей) (К. Маркс (1820-1895)); найстійкішим стимулом до господарської діяльності є бажання отримати дохід від неї (А. Маршалл (1842-1924)); змістовні теорії, що акцентують увагу на причинах, які спонукають суб'єкти господарювання до певної діяльності, та акцентують увагу на потребах й інтересах як визначальних чинниках економічної мотивації (теорії потреб А. Маслоу, М. Туган-Барановського, теорія набутих потреб Девіда Мак Клееланда, теорія мотивацій З. Фрейда, теорія існування зв'язку та росту К. Альдерфера, теорія двох чинників Ф. Герцберга); процесні теорії, автори яких досліджують механізм мотивації економічної поведінки з урахуванням сприйняття суб'єктами господарювання певної ситуації та очікування ними можливих наслідків від обраного варіанта господарської діяльності. (теорія очікувань В. Врума, теорія справедливості Д. Адамса, теорія Лімана Портера – Едварда Лоулера, теорія постановки цілей Е. Лока, теорія очікувань В. Врума).

Потреби, інтереси, мотиви, дії та їхній результат – задоволення потреб – виступають рушійними силами розвитку економіки і зумовлюють економічну поведінку ринкових суб'єктів, у т.ч., домогосподарств. Єдність потреб, інтересів і стимулів породжує мотивацію як внутрішнє спонукання людини до конкретної поведінської дії (рис. 1.5).

У процесі реалізації економічних потреб формується економічна поведінка домогосподарств, яка об'єднує економічні, соціологічні, психологічні, культурні та інші аспекти їхньої діяльності. Вона являє собою

сукупність різноманітних соціально-економічних дій суб'єктів, пов'язаних з суб'єктивно-оптимізаційним використанням різних за функціями і призначенням обмежених економічних ресурсів і спрямованих на отримання максимальної вигоди (доходів, товарів, умов для відпочинку, підвищення кваліфікації, отримання нового соціального статусу тощо).

Сучасні підходи у дослідженні економічної поведінки спираються досягнення багатьох соціальних наук. З нашого погляду, заслуговує на увагу соціально-психологічний підхід до трактування структури економічної поведінки, що використовують такі дослідники як А.В. Пацула, Н.Н. Колесник, А.А. Сотников, А.А. Шабунова [140].

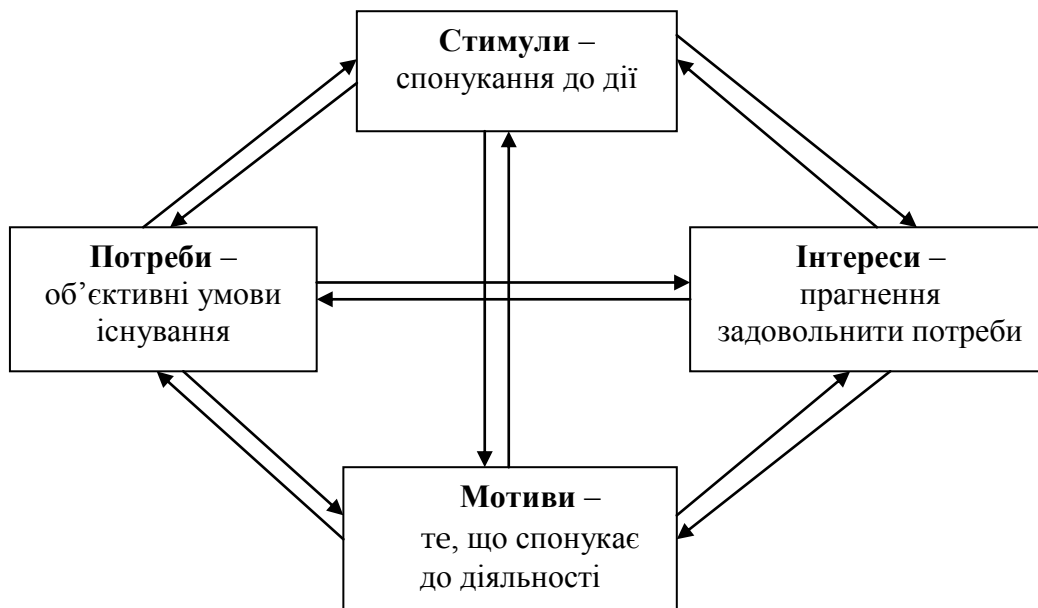

Рис. 1.5. Взаємозв'язок потреб, мотивів, інтересів, стимулів

Джерело: розроблено авторами на основі [140]

До аналізу структури економічної поведінки вони включають сукупність 12 взаємозалежних підсистем – пізнавальної, вольової, емоційної, цільової, програмної, інституціональної, інвайронментальної, інформаційно-інструментальної, координаційно-субординаційної, процесної, результативної та регулятивної (рис. 1.6).

Як бачимо з рис. 1.6, у дослідженні економічної поведінки необхідно враховувати такі поняття як свідомість, економічні емоції і почуття, економічні уявлення й економічне мислення. Вони пов'язані із формуванням, збереженням та відтворенням алгоритмів сприйняття й оцінки економічної, соціальної, політичної, культурної та іншої інформації.

Ці алгоритми зумовлюють стійкі моделі поведінки індивіда в сфері виробництва, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ. Стереотипи економічної поведінки забезпечують формування в тій чи іншій сфері діяльності стабільних правил гри, що дублюються і повторюються протягом тривалого проміжку часу.

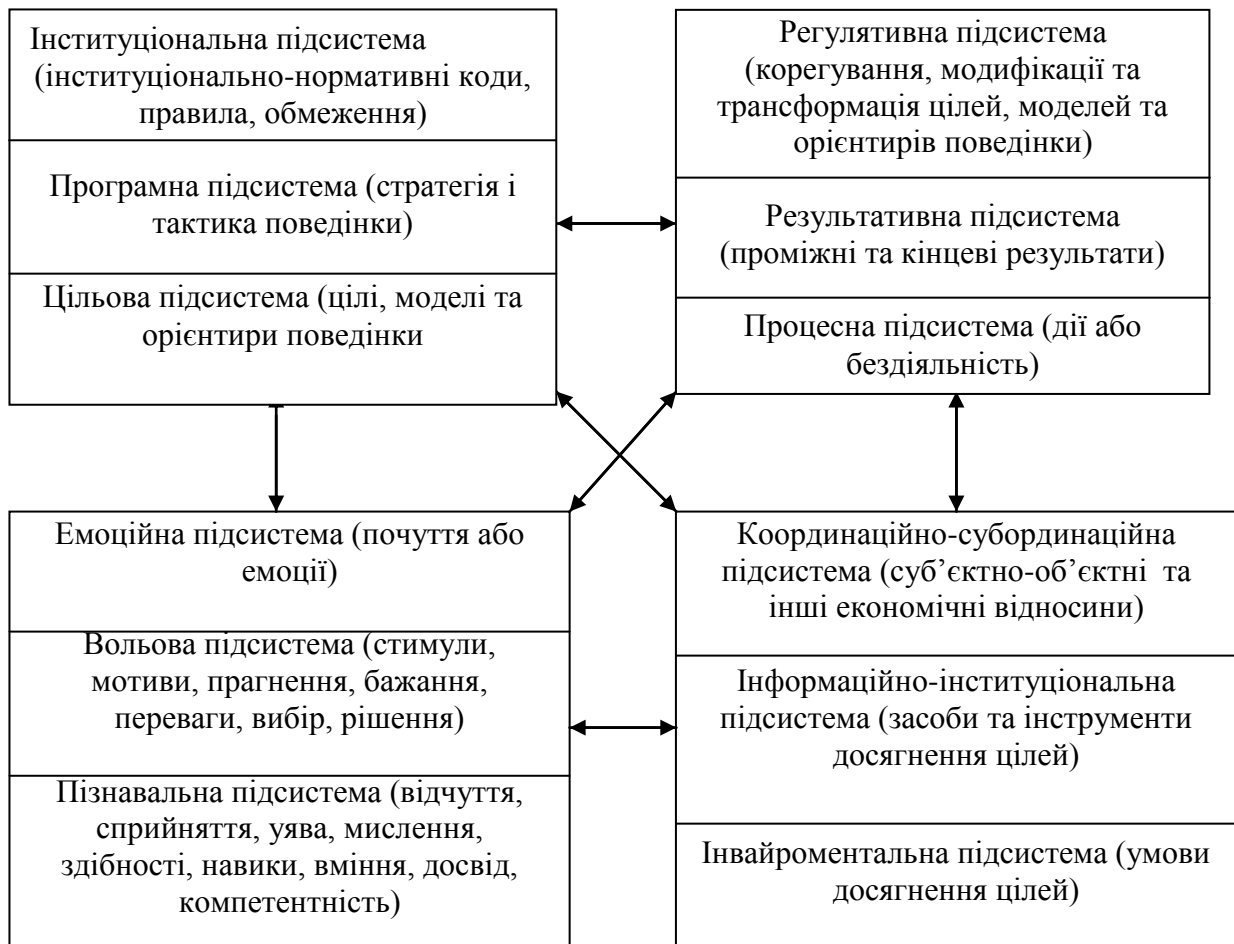

Рис. 1.6. Структура економічної поведінки

Джерело: [140]

У ході економічного розвитку відбуваються зміни в економічній поведінці, що ґрунтуються на зміні усвідомлення значущості актуальних для даного часу потреб, інтересів, цінностей тощо. Спонукальну і регулятивну функції економічної поведінки виконують мотиви, норми, цінності і інтереси. До економічних мотивів домогосподарств можна віднести ті, що відносяться до зростання доходів і накопичення багатства, умов конкуренції, егоїзму і альтруїзму, схильності до ризику та ін. Економічні цінності – це прийняті в суспільстві і у його окремих груп стійкі уявлення про те, які економічні блага (багатство, зв'язки, влада, статус, різні види зайнятості, різні джерела і способи придбання доходу і т.п.) найбільш важливі або зовсім не важливі для них і їх сімей, а також уявлення людей про те, які економічні відносини для них є найбільш прийнятними. На основі економічних мотивів, під регуляторним впливом норм і цінностей, розвиваються економічні інтереси. Вони виступають як форма прояву економічних потреб, а їх реалізація забезпечує самостійність і саморозвиток.

Важливою передумовою економічної поведінки виступає економічна культура як сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами

економічної поведінки. Вони виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку, сприяють або заважають трансляції, відбору та оновленню цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки і орієнтують домогосподарства та інших суб'єктів на ті чи інші форми економічної активності.

Економічна культура тісно пов'язана із національним менталітетом, який формується в залежності від традицій, культури, соціальних структур, середовища проживання. Менталітет визначає національну модель економічної і соціальної поведінки - культуру споживання, виробництва та відповідні мотивації.

Економічна поведінка виконує такі функції:

1. Соціалізація. Дозволяє окремим суб'єктам певним чином включатися в економічні відносини з іншими суб'єктами, формувати спільні потреби й інтереси, здійснювати соціальні дії (соціальна відповідальність, партнерство тощо).

2. Адаптаційна. Орієнтована на поліпшення способів ефективного використання наявних ресурсів, допомагає адаптації до нових реалій суспільства, що формуються у процесі розвитку ринкових відносин.

3. Інтеграційна. Моделі і види економічної поведінки відображають стереотипи споживання, моду, громадську думку, що дозволяє окремим індивідам інтегруватися в ту чи іншу соціальну групу, в суспільство.

4. Ціннісно-підтримуюча. Економічна поведінка підтримує норми, цінності, традиції, прийняті в суспільстві.

5. Регулююча. Поведінкові відносини зачіпають глибинні механізми сприйняття і розуміння існуючих звичаїв, традицій, звичок, правил суспільної поведінки. Це визначає загальне дотримання законодавчо закріплених норм і сприяє збереженню і підтримці суспільної системи.

6. Визначення напрямів, цілей, стратегій подальшого розвитку. Розвиток моделей зумовлює створення нових цінностей, безперервне оновлення цілей.

II. А. Сміт почав розглядати індивіда як «економічну людину». У «Дослідженні про природу і причини багатства націй» він писав: «Не від доброзичливості м'ясника, пивовара або булочника очікуємо ми отримати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму, і ніколи не говоримо їм про наші потреби, – а про їхні вигоди». Головні риси «економічної людини» за Смітом такі: 1) вона діє на конкурентному ринку, що передбачає її мінімальний взаємозв'язок з іншими економічними людьми; 2) економічна людина раціональна з погляду механізмів прийняття рішень; 3) вона здатна до постановки мети, послідовного її досягнення, розрахунку витрат при виборі засобів її досягнення; 4) економічна людина володіє повнотою інформації про ту ситуацію, в якій вона діє, задовольняючи свої потреби; 5) економічна людина егоїстична, прагне до максимізації своєї вигоди.

Дбаючи про власні інтереси, така людина примножує свій добробут і багатство суспільства.

Така модель абсолютизувала людську раціональність, яку в економічній теорії прийнято трактувати як здатність індивіда максимізувати яку-небудь цільову функцію. Як зауважив В. Автономов, «...стверджуючи, що людина за природою раціональна, економісти мають на увазі, що вона діє за принципом розв'язання задачі на максимізацію. Це відповідає формальному підходу до раціональності» [3].

Класична школа започаткувала теорію трьох факторів виробництва та визначила механізми ринкової алокації ресурсів через диференціацію їх доходності. Відповідно до теорії А. Сміта, заробітна плата, прибуток, рента, виступають «трима первісними джерелами будь-якого доходу, так само як і будь-якої мінової вартості» [3, с. 38]. А природні норми заробітної плати, прибутку та ренти регулюються, за А. Смітом, фундаментальними умовами життєдіяльності певного суспільства [197, с. 44]. Важливо, що Ж.Б. Сей почав виділяти підприємництво як «особливу діяльність у промисловості», а прибуток як винагороду за талант, дух порядку і керівництва [210, 104; 107].

III. У працях К. Маркса людина почала розглядатися як носій класових інтересів та суб'єкт класового конфлікту, а відповідно, умовою забезпечення її інтересів – класова боротьба. У подальшому розвитку соціальних та поведінкових наук цій проблемі значну увагу приділили соціологи. Так, за М. Вебером (1864-1920), суспільство – це сукупність статусних груп. Відповідно, їх інтереси не збігаються, що і провокує появу конфліктів. Як явище вони практично невідворотні, але інколи можна віднайти спільність інтересів та досягти суспільного консенсусу.

Т. Парсонс (1902-1979) створив так звану теорію соціальної дії, яка відкрила цілий блок структурно-функціональних теорій ХХ ст. Він вказав на те, що соціальна система базується на актах взаємодії індивідів. Узгодження у цих діях досягається шляхом засвоєння ними загальноприйнятих норм та перетворення останніх на внутрішні мотиви їх діяльності [219].

Регулювання економічної поведінки представники соціальних і поведінкових наук почали вбачати у формуванні інституціональних та соціальних теорій господарської взаємодії. В економіці сукупність інституційних обмежень, установ та механізмів визначає господарський порядок суспільства. «Інституції забезпечують суспільство основною структурою, – зазначає Д. Норт, – за допомогою якої люди впродовж історії створювали порядок і намагалися зменшити невизначеність у процесі обміну» [153, с. 151]. Сучасні дослідники визначають господарський порядок як взаємопов'язану єдність «правил, норм та звичаїв господарювання, статутів, які забезпечують їх дотримання, форм та механізмів взаємодії суб'єктів економічного життя, регулювання економіки державою та іншими організованими структурами». Діяльність суб'єктів (домогосподарств) зумовлює ситуація в економіці загалом, а цілі та смаки формує суспільство [21].

У сучасній науковій літературі ще більше підсилюється соціальний аспект дослідження економічної поведінки. Наприклад, для позначення економічної людини використовується модель REMM (Resourceful, Evaluating, Maximizing Man – винахідливий; той, що оцінює; людина, що максимізує), запропонована економістами К. Бруннером і У. Меклінг, або її модифікація – акронім RREEMM (Resourceful, Restricted, Expecting, Evaluating, Maximizing Man – що означає «винахідливий; який відчуває обмеження; що має очікування; що оцінює; що максимізує») [20]. Використовується також соціальна модель людини SRSM (Socialized, Role-Playing, Sanctioned Man – людина соціалізована; виконуюча ролі; людина, поведінка якої санкціонована суспільством), запропонована С. Лінденбергом. Відповідно до неї, виконання певних ролей впливає з самого процесу соціалізації, коли люди пристосовуються до конкретних ролей з соціально детермінованими характеристиками і обов'язками.

IV. У теоріях неокласичного напрямку поведінка «економічної людини» пояснюється низкою додаткових характеристик. Перш за все, поведінка усіх економічних агентів вважається абсолютно раціональною. Досконала форма раціональності базується на принципі максимізації: споживач завжди прагне максимізувати корисність (максимальне задоволення потреб), а виробник (підприємець) – отримати максимальний прибуток. Усі економічні агенти усвідомлюють цілі і здатні вибирати кращі (оптимальні) рішення для їх досягнення. Як зазначив Автономов В.С., загальна схема моделі економічної людини передбачає такі припущення:

1. Економічна людина знаходиться у ситуації, коли кількість доступних їй ресурсів є обмеженою. Вона не може одночасно задовольнити всі свої потреби і тому змушений робити вибір.

2. Фактори, що зумовлюють цей вибір, поділяються на дві розрізнені групи: переваги та обмеження. Переваги (уподобання) характеризують суб'єктивні потреби індивіда, обмеження – його об'єктивні можливості. Уподобання економічної людини не суперечать одна одній і є стабільними.

3. Економічна людина здатна оцінювати варіанти вибору з точки зору того, наскільки їх результати відповідають її перевагам.

4. Роблячи вибір, економічна людина керується власними уподобаннями, а не уподобаннями її контрагентів за угодами чи прийнятими у суспільстві нормами, традиціями і т. д.

5. Вибір економічної людини є раціональним у тому сенсі, що з відомих варіантів вибирається той, який на її думку або відповідно очікуванням найбільшою мірою буде відповідати її перевагам.

Крім того, економічна поведінка зумовлюється не лише економічною вигодою. Серед головних характеристик людини визначають власний інтерес, егоїзм, прагнення поліпшити своє становище, престиж, приємність, успіх, легкість отримання бажаного результату.

Представники неокласичної школи (Г. Госсен, У. Джевонс, К. Менгер, Л. Вальрас, ДЖ. Хікс, Ф. Еджворт, Є. Слуцький) розробили низку концепцій, які пояснюють раціональність поведінки споживача (представника домашнього господарства), зокрема: теорію раціональної поведінки, спрямовану на максимізацію корисності; теорію граничної корисності; теорію рівноваги споживача; теорію оптимального вибору споживача; теорію раціонального попиту. А. Маршалл значну увагу приділив врахуванню не лише економічних, а й загальнолюдських цінностей і стимулів. «Економічну науку, – писав він, – не можна прирівняти до точних природничих наук, бо вона має справу з постійно змінюваними, дуже тонкими ознаками людської природи» [132].

Отже, у неокласичній теорії головним принципом економічної поведінки домашнього господарства приймається постулат раціональної поведінки, що зумовлює результативність його економічної діяльності та знаходить відображення у доходах домашнього господарства. Допущення про раціональність служить інструментом оформлення структури теорії, яка уточнює, як поведуться домашні господарства в різних ситуаціях, тобто які саме варіанти поведінки вони вибирають, зіткнувшись з рядом можливостей [189].

Виділяють такі принципи раціональної поведінки споживача:

1. Мотивація вибору веде до формування переваг і цільової функції. Індивід формує параметри бажаного. Питання про першоджерело і зміст цілей не ставиться. Від цілей, як і від переваг, що формуються на їх основі, потрібно, щоб вони були ранжирувані несуперечливо і відрізнялися одна від одної.

2. Індивід шукає правило вибору, яке гарантує, що з відомих варіантів буде вибраний той, який згідно з його очікуваннями у деякій мірі відповідатиме його перевагам.

3. Існує зв'язок між впорядкованими перевагами, наявними зовнішніми і внутрішніми обмеженнями, з одного боку, і актом вибору або дією, з іншого. Люди вибирають те, чому вони надають перевагу. На ринку це виражається у поведінці споживачів, при агрегуванні якої ми спостерігаємо на мікрорівні ринковий попит, на макрорівні – споживчі витрати.

Теорія раціональної поведінки стала не лише базовою у дослідженні економічної поведінки домогосподарств, а й теоретичною основою для вивчення багатьох соціальних процесів для інших соціальних і поведінкових наук. Це підкреслив Г. Беккер у Нобелівській лекції: «... економічний спосіб моделювання поведінки нерідко приваблює своєю аналітичною могутністю, яку забезпечує йому принцип індивідуальної раціональності, спеціалістів з інших областей, що вивчають соціальні проблеми. Впливові школи теоретиків і дослідників-емпіриків, що спираються на модель раціонального вибору, активно діють у соціології, юриспруденції, політології, історії, антропології і психології. Модель раціонального вибору

забезпечує найбільш перспективну основу, наявну у нашому розпорядженні, для уніфікованого підходу представників суспільних наук до вивчення соціального світу» [244].

У теорії раціональної поведінки у процесі моделювання поведінки споживача на ринку товарів значна увага приділяється визначенню бажаних, небажаних і нейтральних товарів. Розглядаються кутові рішення, коли споживач має сильні уподобання щодо одного товару у порівнянні з іншим або коли великі відносні ціни на товар. Визначається еластичність попиту на товари-субститути і комплементарні товари. Попит та зміна оптимуму споживача досліджуються у зв'язку зі змінами його доходу та змінами ціни товарів. Визначаються поняття «нормальних» і «неякісних» товарів; зміна вибору споживача у результаті зміни ціни товару, зміни споживання внаслідок зниження цін; неоднозначність впливу різних чинників на споживчий вибір, надлишок споживача, що характеризує перевищення корисності над ціною; теорія граничної корисності; концепція кривих байдужості та інші. Ці аспекти широко представлено у підручниках з мікроекономіки [137].

V. Окремої уваги для пояснення споживчої поведінки заслуговує розвиток теорії корисності. Г. Госсен у праці «Розвиток законів людської взаємодії» (1854) уперше сформулював закон спадної граничної корисності. К. Менгер, незалежно від Г. Госсена, запропонував кількісну характеристику речей, що відносяться до числа благ. Проблему він вбачав у встановленні відповідності між необхідною і наявною кількістю благ. Хоч потреби можуть безмежно розширюватися, у кожний даний момент вони мають певну визначену величину. Тому кількість необхідних благ неможливо установити заздалегідь. Якщо необхідна кількість благ більша за їх пропозицію, тоді головна увага, на його думку, має приділятися найважливішим потребам. Це положення і лягло в основу теорії суб'єктивної вартості: «...вартість визначається розмірами пропозиції; при збільшенні або зменшенні кількості благ ступінь задоволення потреб, а *ipso facto* і вартість, що приписується цим благам» [195, с. 161]. У міру того, як збільшується кількість блага, його додаткові одиниці володіють все меншою здатністю задовольняти потреби. Це положення стало відомим як принцип спадної граничної корисності, відповідно до якого вартість однорідного запасу того чи іншого блага визначається вартістю останньої або найменш важливої його одиниці. Другий закон Госсена полягає у тому, що особа максимізує свою корисність, якщо розподіляє наявні у неї грошові засоби між різними благами так, що отримує однакове задоволення від останньої грошової одиниці, витраченої на кожен із товарів.

У теоріях неокласиків закладено принципи методологічного індивідуалізму, – теоретичного напрямку, у якому значна увага приділена поясненню економічної поведінки індивідів.

К. Менгер запропонував рівність між міноюю вартістю та суб'єктивною оцінкою. У результаті, як зауважив Б. Селігмен, «...маржиналізм перетворив витрати у психологічне явище, оскільки сума,

що сплачується фірмою за фактори виробництва, повинна ґрунтуватися на визначеній у процесі обміну граничній корисності, якою володіють ці фактори з погляду продавця» [195, с. 162]. Таким чином, з його погляду, принцип граничної корисності управляє усією економікою, господарська система перетворюється у колосальний конгломерат комплементарних благ; вартість кожного з них залежить від інших благ, що використовуються на попередніх і наступних виробничих стадіях.

Аналізуючи значення маржиналізму, М. Блауг пов'язує виникнення та визнання теорії граничної корисності із проявами релігії. Зокрема, запізниле визнання теорії корисності в Англії він пояснює тим, що «суб'єктивна теорія цінності є продуктом католицької культури, тоді як теорія трудової цінності природно витікає із протестантської свідомості» [17, с. 281].

Відомо, що засновники теорії граничної корисності не ставили за мету її кількісний вимір. Візер вважав, що принцип граничної корисності справджується лише при оцінці одиничних актів використання блага. Він допускав, що економіка, побудована на принципах індивідуалізму, не є ефективною, адже можна збільшувати вартість товарів, якщо вони стають рідкісними. Раціональність економічної людини пізніше почали пов'язувати з принципом методологічного індивідуалізму у неокласичній економічній теорії.

VI. Методологічний індивідуалізм означає концентрацію досліджень на вивченні потреб, мотивів господарської поведінки, психологічних мотивів індивідуальної поведінки окремих індивідів, аналізу їх очікувань. У центрі досліджень знаходиться поведінка людини з погляду відносин між його цілями і обмеженими ресурсами, що мають альтернативне використання [189]. Ідеї методологічного індивідуалізму широко представлено також у працях Л. фон Мізеса. У його праці «Людська дія» (1949) головну роль відведено поняттю праксеології – науки про людську поведінку. Він визначає поняття граничної корисності, хоч і не пов'язує його із альтернативним вибором; велике значення надає ідеології, веденню «розумної політики» з боку держави.

Ф. фон Хайек у поясненні економічної поведінки великого значення надає інформації: «Конкуренція служить способом повідомити людям, які варіанти є найкращими та найбільш дешевими, і у цьому розумінні вона являє собою процес зміни умов. Про що необхідно хвилюватися, – наполягає Хайек, – так це про те, щоб така інформація розповсюджувалася безперешкодно» [Цит. за 17, с. 218]. З таким підходом тісно пов'язується теорія раціональних очікувань, яка виходить з того, що очікування економічних агентів, які максимізують свій добробут, раціональні. Основу прийняття їхніх рішень складають доступні у даний момент найбільш відомості про стан економіки. На базі всієї отриманої економічними агентами інформації формуються уявлення про становище в економіці, які є первинним матеріалом для побудови моделей раціональних очікувань. Обґрунтування цієї концепції присвячені праці Т. Саржента і Н. Уоллеса «Теорія раціональних очікувань і економічна політика (сучасна

макроекономіка)» (1989), дослідження Р. Лукаса і Т. Саржента «Раціональні очікування і економічна практика» (1991), книга Р. Лукаса «Дослідження теорії ділового циклу» (1991) та ін. Стверджуючи, що поведінка економічних суб'єктів в умовах саморегульованої ринкової економіки носить раціональний характер, вони підкреслюють не тільки непорушність принципів вільного підприємництва, але й ідеальний господарський механізм, що відповідає цій системі.

Т. Сардженту і К. Сімсу вдалося вивести формулу розрахунку наслідків як несподіваних економічних заходів влади, так і систематичних зрушень в економічній політиці. Їхня концепція раціональних очікувань дала можливість пояснити усю складність економічних взаємозв'язків у діях економічних суб'єктів та необхідність їх врахування в економічній політиці. Як зазначають учені, наявність раціональних очікувань в економічних агентів не дає змоги чиновникам систематично маніпулювати економічною поведінкою населення. Центральним банкам не вдасться постійно знижувати рівень безробіття і стимулювати ділову активність лише шляхом послаблення монетарної політики, оскільки люди раціонально передбачають майбутню інфляцію і наполягатимуть на збільшенні зарплати та вищих відсоткових ставках за своїми вкладками [109].

На рівень відсоткових ставок та інвестиційні рішення впливатиме не декларована комітетом статистики інфляція, а очікування людей. Отже, проста зміна облікової ставки може мати різний ефект залежно від того, які очікування про майбутні події домінують у суспільстві, якою є довіра до дій і прогнозів регулятора. Більше того, фактор очікувань накладається на складність взаємозв'язку між самими шоками макроекономіки та економічної політики. Науковцям непросто на основі історичних рядів фінансових даних розрахувати, як саме економічні зміни впливають на владу, а як дії влади змінюють економічне середовище. Не кажучи вже про очікування людей, які корегують наслідки економічних і політичних змін. Сарджент і Сімс дали поштовх для розвитку та використання нових економетричних методів для перевірки і вдосконалення теорії раціональних очікувань.

Лауреат Нобелівської премії з економіки 2015 А. Дітон запропонував три уроки для економістів-початківців. Перший полягає в тому, що теорія повинна узгоджуватися зі спостереженням, але якщо цього і немає, то не слід впадати у відчай, адже така теорія може бути добрим стимулом креативності. По-друге, економістам не слід постійно орієнтуватися на середній показник. І, по-третє, ключовими є факти та їх вимірювання [41].

Вчений сформулював парадокс, що отримав його ім'я («парадокс Дітона»), який полягає у тому, що обсяги споживання загалом змінюються не настільки різко, як коливаються сукупні доходи споживачів. Така ситуація пов'язана із тим, що агреговані дані про середній рівень доходів є доволі оманливим показником соціально-економічного розвитку країни, оскільки можлива ситуація як більш-менш рівномірного розподілу доходів

(наприклад, Скандинавські країни), так і ширше відхилення доходів від середнього рівня, в результаті чого більша частина населення опиняється за межею бідності (наприклад, Україна, Молдова). Його висновок вступає у протиріччя з гіпотезами на основі раціональних очікувань, однак вчений наголошував, що розв'язок цього парадоксу полягає у недосконалому агрегованих даних, оскільки для кращого розуміння макроекономічних процесів доцільно розглядати динаміку індивідуальних доходів та споживчих рішень на макрорівні [41, с. 153].

VII. Становлення цілісної економічної теорії поведінки домогосподарств на сьогодні представлено синтезом теорій кейнсіанського (Дж.М. Кейнс, Ф.Модільяні), неокласичного (П. Самуельсон, Дж. Колдуел, Т. Шульц), інституціонального (Т. Веблен, Дж. Гелбрейт) та неоінституціонального (Р. Поллак, Е. Тоффлер, Дж. Ходжсон) напрямів економічної думки, теорією перспектив (Д. Канеман і А. Тверські) та новою економічною теорією домашнього господарства (Г. Беккер, Я. Мінсер, К. Поланьї, М. Андерсон).

Представники кейнсіанського напрямку визначили макроекономічні поведінкові функції домашніх господарств та сформувавши теоретичні моделі поведінки домогосподарства як споживача: абсолютного доходу, відносного доходу, життєвого циклу, міжчасового вибору та інші. Кейнс описав поведінку споживача у ринковій економіці такими трьома постулатами: 1) домогосподарства збільшують споживання, коли їхні доходи зростають, але споживання зростає повільнішим темпом порівняно з темпом зростання використовуваного доходу; 2) зі зростанням доходу середня схильність до споживання знижується; 3) основним чинником, який визначає споживання, є поточний використовуваний дохід, а процентна ставка не відіграє важливої ролі у визначенні обсягу споживання.

У посткейнсіанській теорії відбувається розширення концептуальних меж у розв'язанні методологічних питань, насамперед через невизнання абсолютної раціональності економічних суб'єктів та врахуванні її існуючих варіантів [3, с. 138–187]:

– концепції невизначеності та ризику (Ф. Найт, Дж. Кейнс та ін.), що відображають об'єктивну відсутність повної та достовірної інформації про наслідки можливих дій;

– теорії пошуку інформації, які пояснюють, що пошук інформації потребує витрат і часу, а тому граничні вигоди від отриманої інформації дорівнюють граничним витратам на пошук інформації;

– теорія очікуваної корисності, яка пояснює, чому очікувана корисність за наявності кількох можливих наслідків певної дії являє собою суму корисностей кожного варіанта наслідків з урахуванням імовірності даного варіанта відповідно до моделі фон Неймана-Моргенштерна;

– моделі аномалій теорії очікуваної корисності, які відображають залежність очікувань від контексту, ефекту володіння, зміни очікувань тощо, оскільки люди схильні перебільшувати очікувану корисність у

порівнянні з моделлю фон Неймана-Моргенштерна та недооцінювати ризику [67].

Г. Саймон у праці «Адміністративна поведінка» висунув гіпотезу «обмеженої раціональності», коли організації у своїй практичній діяльності замінюють завдання оптимізації раціональних засобів завданням проактивного управління – нового виду економічної діяльності, що виражається в здатності породжувати такі нововведення, які поки не відомі споживачеві і на які немає фактичного попиту [135, кн. 2. С. 320-357]. Обмежена раціональність – це напівсильна форма раціональності, яка передбачає, що суб'єкти в економіці прагнуть діяти раціонально, проте у дійсності мають таку можливість лише в обмеженому ступені. Г. Саймон вважає, що обмежена раціональність відповідає такій поведінці людей, «...коли вони прагнуть «достатньо доброго» результату, оскільки неспроможні досягти максимального [216]. Процес прийняття рішень відповідно до принципу обмеженої раціональності виглядає так: виявлення потреби; визначення мети і формування набору критеріїв, що характеризують мінімально прийнятний варіант; пошук альтернатив (як правило, він проводиться в обмеженій добре знайомій області; набір розглянутих альтернатив свідомо неповний); вибір варіанта, що забезпечує прийнятний результат. Базовим концептом моделі є не поняття оптимальності, а «задовільності» («satisfying»). За такої інтерпретації раціональної поведінки, міркування слід проводити настільки довго, наскільки це потрібно, настільки довго, щоб можна було отримати «цілком прийнятну», однак не обов'язково найкращу з можливих, відповідь, оскільки в реальному світі ми рідко маємо в розпорядженні засоби для пошуку оптимального рішення [262].

Г. Саймон створив узагальнену модель економічної поведінки – модель обмеженої раціональності, заперечуючи нереалістичну передумову повної інформації, що використовується у неокласичній теорії. Він вважав, що процес прийняття рішень можна описати двома поняттями – пошуку і прийняття задовільного варіанта. Пошук варіантів ведеться до тих пір, доки не буде знайдений перший прийнятний (задовільний) варіант, причому прийнятність або неприйнятність варіанта кожний визначає для себе сам. Г. Саймон пояснює це на основі певного рівня претензій. Рівень претензій не є застиглим, планка увесь час зсувається залежно від результатів останнього стрибка. Якщо він був успішним, рівень претензій піднімається вгору – людина ставить перед собою вищу мету. У випадку невдачі рівень претензій опускається, оскільки людина починає критичніше оцінювати свої здібності. Варіант вважається задовільним, якщо він дозволяє людині подолати планку – рівень претензій [42].

З іншого боку, людина є громадська, соціальна істота. Вона повинна підкорятися соціальним нормам, які панують у суспільстві. А в ньому – насамперед, у суспільстві «ринковому», «капіталістичному» – соціальні норми вимагають від людей продуманої, розважливої поведінки.

Непродумана поведінка піддається громадському невизнанню. Таким чином, фактична ступінь раціональності виявляється наслідком «боротьби» біологічної та соціальної складових даної людини (і визначається Лейбенштайном за допомогою кривих байдужості). Чим більше людина соціалізована, тим вищий ступінь раціональності її поведінки. Чим більше в ній домінують біологічні інстинкти, тим менш раціонально вона себе поводить [257].

У споживчій поведінці (особливо в умовах сучасної ринкової економіки) трапляється багато випадків ірраціональності. Причини мають суб'єктивно-об'єктивний характер. Ми погоджуємося з Гутом І.О., що «...ірраціональність економічної поведінки є проявом, відбиттям сутності людини, її дуалістичної природи – біологічної та соціальної складової. Ірраціональність споживача ... є таким використанням ним своїх грошових ресурсів, яке не призводить до найбільш оптимального досягнення економічного зиску (можливо навіть недосягнення економічного зиску взагалі). Ірраціональність є антипод «економічного розуму», її походження – дія почуттів, вияв емоцій» [37, с. 18].

Сучасні вчені виділяють декілька джерел нераціональності споживача. По-перше, це неможливість вироблення єдиного зразка витрачання засобів, оскільки будь-яка норма, навіть вироблена фахівцями, неминуче носитиме довільний характер. Другим можливим джерелом нераціональної поведінки споживача може бути випадковий конфлікт між інстинктом і задоволенням. Третя причина, чому споживач поводить нераціонально, – це те, що придбаний конкретним споживачем товар вимагає певних навиків [43, с. 52].

З погляду забезпечення раціональності Дж. Колдуелл, П. Самуельсон, Т. Шульц значну увагу приділили моделям управління фінансами у домашньому господарстві (модель сімейного консенсусу; теорія сімейного способу виробництва). Модель сімейного консенсусу П. Самуельсона виходить з припущення про те, що домогосподарство прагне максимізувати якусь єдину функцію корисності (добробуту) сім'ї (домашнього господарства). Передбачається, що ця функція корисності є результатом узгодження інтересів або досягнення компромісу (консенсусу) між членами домогосподарства.

Теорія Неймана-Моргенштерна є розвитком неокласичної теорії вибору рішень на випадок ризику. Рішення суб'єкта полягає у виборі найкращої з доступних альтернатив, кожна з яких в умовах ризику може бути охарактеризована не єдиним значенням, а ймовірнісним розподілом багатства, який людина отримує при виборі даного рішення. Наприклад, нехай – множина всіх можливих значень добробуту (обсягів багатства), може отримати індивід в результаті рішення, яке він приймає. Будь-який варіант рішення може бути охарактеризований розподілом ймовірностей, який характеризує ймовірність отримання кожного можливого рівня багатства. Нейман та Моргенштерн виходили з припущення, що людина приймає рішення раціонально, а її вподобання відповідають стандартним неокласичним аксіомам щодо поведінки людей. Це означає існування

функції корисності, визначеної на множині ймовірнісних розподілів, яка визначає вибір людини – найкраще для людини рішення дає найбільше значення функції корисності. Крім того, Нейман та Моргенштерн ввели додаткове припущення – про незалежність (т.зв. лінійність) вподобань, аксіоми повноти, транзитивності, протяжності, незворотності уявлень та ін.

М. Але довів існування парадоксу, що демонструє неспроможність теорії максимізації очікуваної корисності в реальних умовах ризику та невизначеності. Парадокс демонструє, що реальний агент, провідний себе раціонально, вважає за краще не поведінка отримання максимальної очікуваної корисності, а поведінка досягнення абсолютної надійності.

Д. Канеман і А. Тверські розробили теорію перспектив з емпірично виявлених і задокументованих особливостей поведінки реальних респондентів в умовах ризику. Вони ґрунтувались на передбаченні про те, що люди по-різному реагують на еквівалентні в грошовому виразі ситуації залежно від того, втрачають вони щось чи виграють. Учені зробили висновок, що в середньому за однакових ризиків люди схильні до збереження досягнутого фінансового рівня, аніж до його збільшення. В еквівалентних умовах можливість малих втрат відштовхує приватних інвесторів більше, ніж досягнення значного доходу. Вони уникають ризику на зростаючому ринку і більш толерантні до нього на спадаючому. Це пояснюється тим, що людська психіка сприймає не стільки абсолютне значення свого багатства, скільки його зміни, причому радість від виграшу є значно меншою, ніж відчуття гіркоти програшу. Втрати завжди видаються значнішими, аніж еквівалентний дохід.

Можна виділити ще одне важливе досягнення економічної думки. Воно полягає у тому, що в економічних теоріях для аналізу економічної поведінки почали враховувати такі фактори, як час та місце. Адже багато економічних рішень мають часові межі, на основі яких можна встановити, хто з економічних агентів у рамках економічних взаємодій діє першим (лідирує), а хто другим. Послідовність дій може зробити значний вплив на кінцевий результат. Із визнанням значення фактору часу повинно прийти розуміння, що міжчасові наслідки угод також мають значення. У будь-якому поясненні економічного росту або економічної стабільності повинна враховуватись послідовність прийняття рішень. Це стосується й заощаджень. Домашні господарства можуть накопичувати і зберігати отримані доходи, а також брати чи давати в борг. При прийнятті рішення про те, скільки споживати сьогодні, а скільки відкласти на завтра, домашні господарства мають справу з міжчасовим вибором. Міжчасовий вибір – це порівняння різних грошових сум в часі. При прийнятті рішення про те, скільки відкласти або позичати в різні періоди часу, домогосподарство має брати до уваги розмір процентної ставки. У цьому випадку процентна ставка являє собою відносну ціну споживання в ці періоди часу. Процентна ставка запозичення – це ціна, яку домогосподарство платить за можливість споживати деякі товари вже сьогодні, навіть якщо їх покупка призводить до того, що домогосподарство виходить за межу свого бюджетного обмеження

теперішнього часу. В умовах міжчасового вибору вплив зростання реальної ставки відсотка на споживання розкладається на дві частини: ефект доходу і ефект заміщення. Через те що домогосподарство більшою мірою схильне економити кошти, а не брати в борг, підвищення процентної ставки поліпшує його становище. Якщо розглядати два періоди – поточний і наступний, то, якщо споживання в перший період і споживання в другий період є нормальним благом, то домогосподарство захоче поширити таке поліпшення свого становища на обидва періоди. Цей ефект змушує домогосподарство вибирати більший розмір споживання в обидва періоди. При підвищенні процентної ставки споживання у другому періоді стає дешевшим порівняно зі споживанням в першому періоді. Оскільки реальний відсоток по заощадженнях виявляється вищою, домогосподарству доводиться відмовлятися від частини споживання в першому періоді для отримання додаткової одиниці споживання у другому періоді. Ефект заміщення змушує домогосподарство вибирати більше споживання у другому періоді, скорочуючи споживання в першому періоді [137].

Як зауважує Т. Сендлер, від раціонального індивіда вимагається прийняття рішень не лише на основі екстраполяції тенденцій розвитку в минулому, а й на основі аналізу майбутніх можливостей. Економічні агенти займаються збиранням та обробкою інформації, щоб мати можливість діяти у відповідності з очікуваннями, сформованими на основі отриманої інформації. Не зважаючи на сильні сторони теорії раціональних очікувань, її слабким місцем є припущення високої освіченості середнього агента економічних відносин [211].

VIII. Сучасні представники неокласичної школи велику увагу приділяють використанню психологічної методології у поясненні економічної поведінки. Прикладом є ефекти володіння та контексту. Одним з найбільш відомих прикладів ефекту володіння є дослідження Д. Канемана, Дж. Кнетча та Р. Талера 1990 року. Ефект володіння завдячує тому факту, що коли людина чимсь володіє, відмова від цього відчувається як втрата, а люди в цілому уникають втрат. Ефект володіння суперечить теоремі Коуза та вважається несумісним зі стандартною економічною теорією, згідно з якою готовність людини сплатити за товар має відповідати їх готовності прийняти компенсацію за позбавлення від товару – ця гіпотеза лежить в основі теорії споживання та кривих байдужості. Ефект контексту – один з аспектів когнітивної психології. Він описує вплив факторів навколишнього середовища на сприйняття людиною стимулу. Вплив ефекту контексту вважається частиною мислення зверху вниз. Цей ефект підтверджується теорією «конструктивного сприйняття» (тобто сприйняття через конструювання ідеї, створення своєї ідеї про щось).

Альтернативні моделі людини у сучасній економічній теорії пропонують представники інституціоналізму та неінституціоналізму. Відомим є радикально-об'єктивістський підхід, характерний для концепції Дж. Шекла. Він відкидає модель поведінки «економічної людини», вважаючи, що вона лише підлеглий елемент моделі загальної рівноваги.

Учений зосереджує увагу на тому, що людина робить свій вибір виходячи зі своєї економічної уяви, що складається у той момент, коли вона саме робить свій вибір. Вибір, за Шеклом, робиться між намірами, зважаючи на те, що дає надію і створює гарний емоційний стан. Перебираючи варіанти, людина, на підставі «потенційного здивування» (від його відсутності до «крайнього подиву» варіантом вибору) по-різному оцінює і робить свій вибір.

ІХ. Нова економічна теорія домашнього господарства (Г. Беккер, Я. Мінсер, К. Поланьї, М. Андерсон) спрямована на пошуки у домашньому господарстві атрибутів виробничого процесу. Сировиною для виробництва товарів, вироблених домашніми господарствами, служать, на думку Г. Беккера, час і продукти. Хоча, з макроекономічного погляду, виробництво на рівні домашніх господарств менш ефективне, ніж суспільне виробництво, тому що не здатне забезпечити сім'ю повним набором усіх необхідних товарів і послуг та відволікає робочу силу від вирішення загальнонаціональних завдань, але у ситуації виживання воно здатне підтримати рівень сімейного споживання деяких важливих видів товарів і послуг, причому у ринкових умовах не тільки на натуральній, а й на товарно-грошовій основі [243]. У такому контексті поведінка визначається життєвим циклом домогосподарства відповідно до економічних, соціальних, психологічних закономірностей поведінки індивідів. Г. Беккер у рамках даної теорії дослідив низку питань, які раніше не вважалися сферою економічної науки, а саме: 1) особливості розподілу праці між членами сім'ї; 2) аналіз шлюбного ринку; 3) еволюцію інституту сім'ї у довготривалій історичній перспективі; 4) значення альтруїзму для добробуту та розвитку сім'ї; 5) вибір між кількістю дітей та їх «якістю»; 6) динаміку розлучень тощо. Як зазначив В. Автономов, «... після робіт Г. Беккера не залишилося жодного з аспектів життєдіяльності сім'ї, що не досліджувалися крізь призму економічного підходу» [3].

Х. Неоінституціональний напрям теорії домогосподарства (Р. Поллак, Е. Гідденс, Дж. Ходжсон та ін.) розширює та узагальнює концепцію нової економіки домогосподарства, визнаючи значущість внутрішньої структури та організації домогосподарства, мотивів його створення, цілей діяльності. Домогосподарство у цій концепції розглядається як окремий інститут, управлінська структура [126]. Основними принципами економічної поведінки домогосподарств є орієнтованість на середнє судження, звички, процедурна раціональність, звичаї та рутини. Відповідно до неоінституціонального напрямку домогосподарство виступає як інститут, що сприяє зниженню трансакційних витрат, насамперед за рахунок кооперації праці членів домогосподарства, сприяє зниженню ризиків унаслідок оптимізації внутрішньо-сімейного споживання за рахунок об'єднання ресурсів. Водночас зауважено, що існує проблема «морального ризику», поширена серед нашого соціуму [126]. Традиційний для неоінституціоналізму критерій ефективності – забезпечення мінімального рівня трансакційних витрат за рахунок захисту прав власності, створення умов для оптимального обліку необхідної для прийняття господарських

рішень інформації тощо – використовується для оцінки порівняльної ефективності господарських систем [104].

На думку Р. Поллака, трансакційний підхід розширює і узагальнює нову економічну теорію домашнього господарства, визнаючи значимість внутрішньої структури і організації. Вчений розглядає сім'ю як керовану структуру, а не як систему впорядкованих переваг як таку або в сукупності з виробничими технологіями. Його дослідження містить послідовний аналіз трансакційних витрат стосовно шлюбу і сім'ї. З самого початку він вказує на те, що неокласична економічна теорія передбачає взаємодію економічних агентів – індивідів і фірм – з «ринком», а не безпосередньо з іншими агентами; у цьому сенсі неокласична теорія постулює «анонімність» агентів і «знеособлення» угод. Він визнає, що «індивідуальність» економічних агентів – їх здатність розпізнавати один одного – грає істотну роль в багатьох типах економічної взаємодії [259].

Р. Коуз у поясненні економічної поведінки великого значення надавав майновим правам. Майнові права – це основний компонент в аналізі інституціональної структури економіки, коли закон визначає людину, з якою необхідно укласти угоду (трансакцію) на використання ресурсу. Розподіл прав власності визначає масштаби трансакційних витрат. Розміщення ресурсів (структура виробництва) залишалася б незмінною і ефективною незалежно від змін у розподілі прав власності. На думку Коуза, люди завжди можуть домовитися без витрат про набуття, перерозподіл і комбінування прав, щоб збільшити цінність виробництва. При цьому не буде мати значення, хто саме володіє правом власності. Учасники угоди самі знайдуть прийнятне рішення безпосередньо через ринок, у держави не буде підстав для втручання у ринковий механізм. Для того, щоб регулювати рівень трансакційних витрат, потрібні інститути.

У працях представників неоінституціоналізму права власності визначаються як санкціоновані поведінські відносини між людьми, які виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання. Ці відносини визначають норми поведінки з приводу благ, які будь-яка особа має дотримуватися в своїх взаємодіях з іншими людьми або ж нести витрати через їх недотримання [цит. за 82, с. 8]. У конкретних умовах господарювання існує своя структура та специфіка відносин власності. XI. Осмислення «економічного підходу» в якості загальної поведінкової парадигми було здійснено Г. Беккером у книзі «Економічний підхід до людської поведінки». «... прийшов до переконання, що економічний підхід є всеосяжним, він може бути застосованим для аналізу будь-якої поведінки – до цін грошових і тінювих «вмінених цін, до рішень, що повторюється і одноразових, важливих і малозначних, до цілей, емоційно навантажених і нейтральних, до багатіїв і бідняків, чоловіків і жінок, дорослих і дітей, розумних і недотеп, пацієнтів і лікарів, бізнесменів і політиків, вчителів і учнів» [244, с. 8.]. Економічний підхід, який базується на цих принципах, на думку Г. Беккера, здатний інтегрувати безліч різноманітних форм людського поведінки.

ХІІ. Представники неоавстрійської школи Ф. фон Хайек, Л. фон Мізес, І. Кірцнер для пояснення моделі поведінки людини поєднали концепції знання, рівноваги та раціональності. Знання, за Хайеком, для кожного економічного агента не є повним. Більше того, воно розсіяне серед безлічі економічних агентів, які самостійно приймають рішення. Крім того, деякі компоненти знання (так зване особистісне знання) безпосередньо недоступні для сприйняття і передачі іншим людям і можуть бути використані тільки самим їх носієм для прийняття рішень у відповідності з конкретними обставинами місця і часу [231].

Отже, проаналізувавши зміну підходів у дослідженні поведінки домогосподарств, бачимо деякі закономірності, зазначені на рисунку 1.7.

Рис. 1.7. Зміна підходів до дослідження економічної поведінки домогосподарств в історії економічної думки

Джерело: побудовано автором

У їх розвитку ми бачимо два напрями розвитку: переважно пов'язаний із розвитком економічних можливостей домогосподарств та той, що відображає соціальні й інституціональні аспекти їх розвитку. Разом вони розвиваються за принципом спіралі, доповнюють один одного та відтворюються на більш досконалому рівні усвідомлення та пояснення суті, принципів та моделей поведінки домогосподарств.

У наведених теоріях розглядаються різні аспекти поведінки, які характеризують і модель людини, яка реалізує свої потреби та інтереси у конкретних економічних умовах, і модель домогосподарства. Як бачимо, дослідники ототожнюють окремих індивідів з домашніми господарствами, коли аналізують їх поведінку як економічних суб'єктів. Важливо зазначити, що представники нової економічної теорії домашнього господарства, неоінституціоналісти, неокейнсіанці, неокласики об'єктом дослідження все ж визначають саме домогосподарство як інститут і як суб'єкт сучасних ринкових відносин. Наведені підходи до визначення моделі людини та її поведінки в економічній теорії та в інших соціальних і поведінкових науках виступають методологічною основою для обґрунтування поведінки домогосподарств на різних ринках у якості споживачів (покупців), продавців ресурсів та, тих, хто здійснює заощадження. Таке дослідження має здійснюватися з урахуванням багатьох соціально-економічних, політичних, демографічних, ментальних, психологічних чинників впливу.

1.3. Детермінанти модифікації економічної поведінки домогосподарств у сучасній ринковій економіці

Не дивлячись на велику різноманітність поглядів на сутність та види поведінки домогосподарств, їх зміну під впливом різних умов, все ж зауважимо, що головним принципом поведінки залишається її раціональність, що означає досягнення основної мети домогосподарства – підвищення його можливостей у раціональному використанні ресурсів в умовах зростання потреб і обмежених можливостей. Тому важливим завданням і принципом економічної поведінки домогосподарств є оптимальне поєднання наявних ресурсів для більш повного задоволення потреб усіх членів домогосподарства. З огляду на те, що домашнє господарство – це не лише економічна, а, насамперед, соціальна система, вважаємо, що дослідження поведінки домашніх господарств у сучасній ринковій економіці повинно керуватися такими принципами / підходами:

1) системний підхід до аналізу домогосподарства, оскільки він дозволяє пов'язати статусні, діяльнісні та поведінкові характеристики домогосподарства в єдине ціле;

2) вивчення поведінки домогосподарств у сукупності методів неокласичного, неокейнсіанського аналізу та інституційного підходу, а також з огляду на підпорядкованість домогосподарства двом механізмам розвитку: ринковому і соціальному;

3) домогосподарство розглядається як організація, що має інституційну структуру, яка визначає його як суб'єкта економічних відносин і значним чином зумовлює принципи його економічної поведінки;

4) вивчення його як відкритої економічної і соціальної системи, що піддається впливу низки чинників зовнішнього середовища;

5) орієнтація на необхідність узгодження економічних інтересів членів домогосподарства як у його середині, так і з суб'єктами зовнішнього середовища;

6) встановлення динамічного взаємозв'язку та залежності потреб, інтересів, стимулів поведінки домогосподарств від змін інституціонального середовища;

7) визначення особливостей поведінки домогосподарств як покупців і як продавців на фінансовому ринку, ринках ресурсів та ринках товарів і послуг;

8) обґрунтування причин та видів ірраціональної поведінки домогосподарств;

9) орієнтація на використання значних обсягів статистичних даних про опитування домашніх господарств – самооцінку їх соціально-економічного становища.

З огляду на складність самого об'єкта дослідження – домогосподарства, та його внутрішньої структури, – зазначимо, що домашнє господарство як система має бути охарактеризовано як будь-яка система із врахуванням результатів аналізу внутрішніх взаємозалежних підсистем, характеристик входу і виходу та можливих змін у цій системі під впливом чинників зовнішнього середовища (Рис. 1.8).

Домогосподарство у ринковій економіці – це відкрита система, оскільки воно є одним із суб'єктів ринкових відносин і піддається впливу економічних, правових, соціальних, демографічних, конкурентних та інших факторів зовнішнього середовища. Ці фактори можуть здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на функціонування домашнього господарства, тому воно вимушене пристосовуватися до цих змін, насамперед, через зміни та удосконалення внутрішніх механізмів його функціонування. На «вході» через інформаційну підсистему визначаємо головні характеристики соціально-економічного стану домогосподарства: чисельність та демографічні характеристики членів домогосподарства, їхні статуси та сімейні чи інші взаємозв'язки; владні відносини; житло, майновий стан, добробут; масштаби власності; кількість і якість ресурсів та рівень їх використання; трудовий і соціальний потенціал; рівень і структура доходів; ментальні характеристики; традиції, культура господарювання та інше. Дослідження цих характеристик важливе з погляду формування системи потреб, інтересів, стимулів до економічної діяльності.

Інформаційна система передбачає вивчення досліджень самооцінки домогосподарств, виявлення факторів, що позитивно впливають на функціонування домогосподарств, а також визначення проблем і суперечностей,

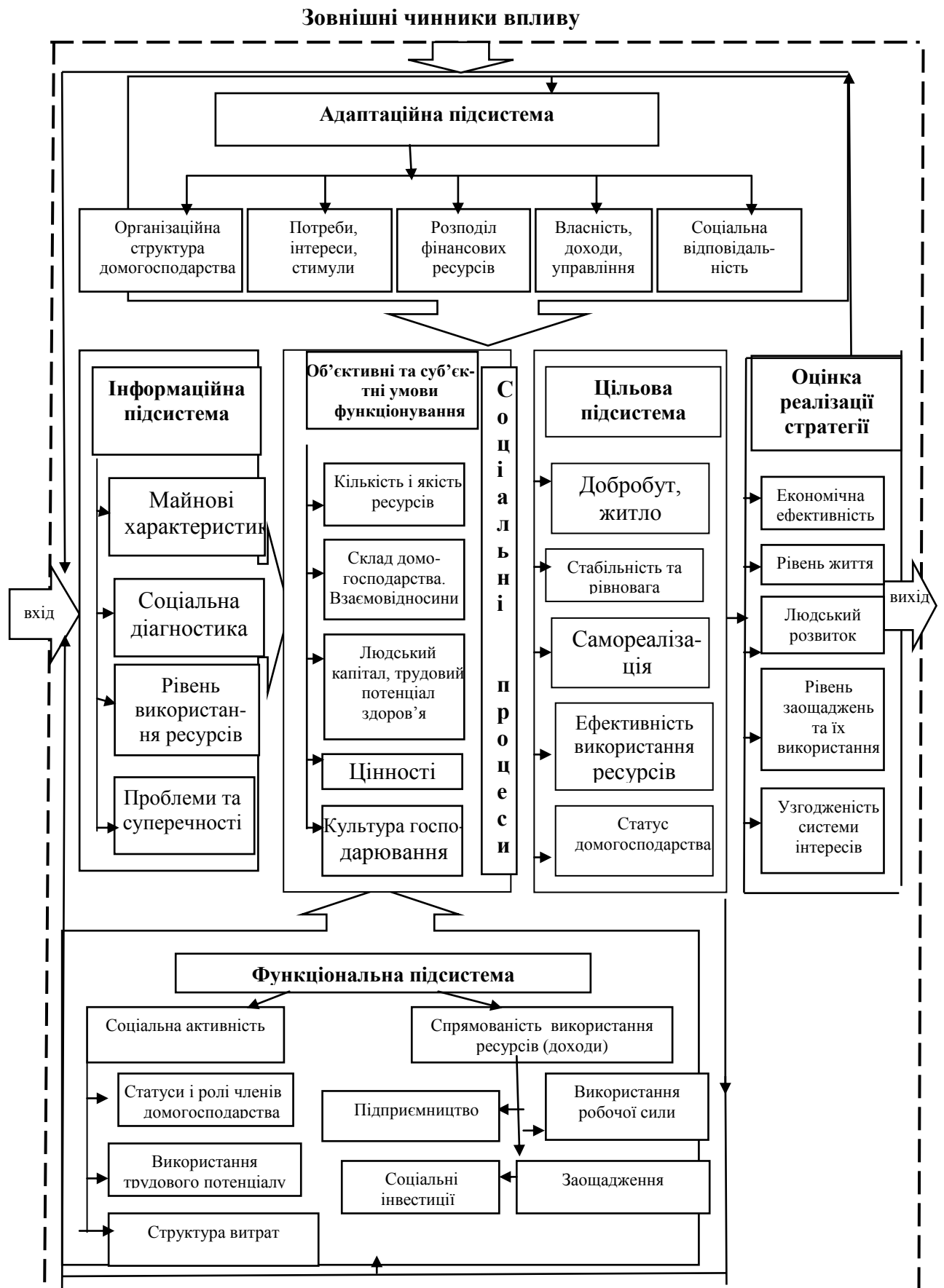

Рис. 1.8. Структурно-логічна модель дослідження домогосподарства як системи.

Джерело: [203]

що заважають більш ефективному розвитку.

Підсистема, що характеризує об'єктивні та суб'єктивні характеристики умов функціонування домашніх господарств, передбачає дослідження кількості і якості наявних ресурсів; оцінку структури домогосподарств та взаємовідносин його членів; визначення потенціалу людського капіталу, здоров'я; характеристику цінностей, переваг, культури господарювання. Ця підсистема, на відміну від інформаційної, передбачає характеристику внутрішнього потенціалу та внутрішніх чинників, які можуть на нього впливати. Суб'єктна складова цієї підсистеми показує внутрішню структуру соціально-відповідальних суб'єктів, які несуть соціальну відповідальність за себе й за інших членів домогосподарства.

Цільова підсистема лежить в основі формування стратегії розвитку домогосподарств, головні параметри якої є характеристиками добробуту; ефективного використання ресурсів для максимального задоволення потреб; самореалізації членів домогосподарства у виробничій і соціальній сфері; підвищенні статусу домогосподарств.

Цільова підсистема визначає спрямованість та стимули економічної поведінки домогосподарств. У цій структурі можна виділити наступні елементи: усвідомлення економічних потреб і постановка економічних цілей, обумовлених економічними потребами та ціннісними установками; вибір засобів, способів досягнення економічної мети. Тут мають місце такі етапи: вивчення можливих варіантів дій, порівняння їх з погляду ефективності досягнення мети, вибір найкращого варіанта; дії по досягненню мети [233].

Функціональна підсистема визначає процеси забезпечення стратегії та цілей розвитку домогосподарства на основі використання людських і виробничих ресурсів домогосподарства. Ми виділяємо соціальну активність членів домогосподарства, зокрема, механізми прийняття рішень, напрями використання людського (трудоного) потенціалу, структуру витрат тощо. Виробнича активність спрямована на використання виробничого потенціалу домогосподарств – ведення підприємницької діяльності, наймання на роботу, заощадження, соціальні інвестиції тощо.

Адаптаційна підсистема домогосподарства характеризує можливу реакцію підприємства на зміни, що відбуваються у зовнішньому середовищі з метою пристосування або здійснення адекватної реакції на ці зміни. Вона означає і передбачає можливі зміни в організаційній структурі домашнього господарства; формування (уточнення) системи потреб, інтересів, стимулів; можливий перерозподіл фінансових ресурсів; зміни у структурі власності, механізмах управління; посилення соціальної відповідальності членів домогосподарства.

Підсистема оцінки реалізації стратегії показує міру наближення домогосподарства до реалізації його стратегічних цілей розвитку, яка передбачає використання системи показників для оцінки економічної ефективності використання наявних ресурсів; рівня життя та людського розвитку; масштабів заощаджень та ефективності їх використання; рівня

узгодженості та ступеня реалізації системи інтересів домогосподарства. Показники цієї оцінки узагальнюють ефективність функціонування домогосподарства та показують його стан на «виході» системи.

Усі підсистеми функціонування домогосподарства тісно пов'язані між собою, характеризують його як соціально-економічного суб'єкта сучасної ринкової економіки, який використовуючи та примножуючи свої ресурси реалізує свої потреби стабільного ефективного розвитку.

Оскільки домогосподарство розглядається як відкрита система, необхідно враховувати вплив зовнішніх чинників на її функціонування. Причому реакція на зовнішні зміни може стосуватися лише окремих видів поведінки, хоч у кінцевому результаті може призводити до змін у функціонуванні його як цілісного організму. Зовнішні чинники можуть як сприяти, так і гальмувати розвиток домогосподарств. Вони мають різний характер впливу на функціонування домогосподарства і тому вимагають покрокового дослідження їх як покупців і продавців ресурсів і товарів.

Поведінка домогосподарства як покупця та споживача різноманітних благ і послуг зумовлена низкою внутрішніх і зовнішніх детермінант, які безпосередньо чи опосередковано визначають як саму поведінку, так і її можливі наслідки. Їх можна конкретизувати та розподілити на:

1. Ті, що характеризують конкретне домогосподарство та його споживчу поведінку: статевовікова структура; показники народжуваності, смертності, середньої тривалості життя; показники здоров'я населення; показники шлюбності, розлучуваності; показники руху та мобільності населення.

2. Ті, що визначають специфіку суспільних відносин та умови функціонування домогосподарства як суб'єкта ринкових відносин:

а) економічні фактори: показники економічного розвитку країни; фаза економічного циклу; рівень зайнятості; показники рівня і якості життя населення; показники рівня і структури доходів населення; структура споживання домогосподарств; обсяги і структура пропозиції товарів та послуг; форми та засоби просування товарів на ринку; ринкова інформація; цінова та нецінова конкуренція на ринках споживчих товарів та ін.

б) культурно-етичні фактори: показники етичних, культурних і національних характеристик регіону; вплив менталітету, моралі, ідеології, релігії, традицій тощо;

в) політико-правові фактори: політична стабільність, законодавча і нормативно-правова система, кримінальна ситуація, правосвідомість споживача і т. д.

г) соціальні чинники: показники ринку праці; інвестиції в людський капітал; рівень соціальної напруженості; рівень міграції та ін.

3. Географічно-кліматичні та екологічні чинники: природно-кліматичні умови; природно-ресурсний потенціал; транспортна доступність; показники комфортності навколишнього середовища; рівень забруднення навколишнього середовища.

4. Державна соціальна політика та політика регулювання доходів.

Оскільки зовнішнє середовище, як правило, характеризується як невизначене і, навіть, ризикове, домогосподарства змушені приймати споживчі рішення, орієнтовані на пристосування до змін. Це, наприклад, рішення щодо: міжчасового вибору на основі ефекту доходу або ефекту заміни (за Фішером); відповідно до концепції екзогенного доходу домогосподарства формують своє споживання в залежності від розмірів отриманого ними наявного доходу з урахуванням виплати трансфертних платежів і сплати податків відповідно до встановленої податковою ставкою і від того, чи зміна процентної ставки не робить вирішального впливу на споживчі витрати (за Кейнсом); раціонального планування поведінки щодо споживання і заощадження на довгостроковий період з урахуванням можливо кращого розподілу споживання на весь період життя (теорія життєвого циклу Модільяні); формування очікувань споживачів щодо їх майбутніх доходів (за Фрідменом) та інші.

Споживча поведінка домогосподарств найбільше залежить від рівня доходів і цін. Доходи домогосподарства формуються як факторні – отримані пропорційно вкладу / продажу ресурсів домогосподарства у виробництво товарів та послуг. Крім того, доходи можуть бути тіншовими. Значну частину доходів домогосподарства отримують у вигляді трансфертних платежів.

Основні етапи процесу прийняття рішення споживачем – це: усвідомлення потреби (проблеми); пошук інформації; оцінка і вибір альтернатив; покупка; процеси, які йдуть за покупкою. Процес прийняття рішень називають «чорною скринькою» свідомості покупця. Він визначається як економічними характеристиками функціонування домогосподарства, так і його суб'єктивними рішеннями.

На макроекономічному рівні виділяють декілька значущих чинників, що суттєво впливають на споживчі витрати домогосподарств: 1) «політико-економічний», пов'язаний з економічними та політичними процесами на державному і міжнародному рівнях; 2) фактор «особистісного потенціалу та діяльності», що включає в себе особистісні та психологічні характеристики споживачів; 3) фактор «знання про товари» – охоплює чинники, пов'язані з обізнаністю про асортимент продукції на ринку, якість товарів та послуг, термін придатності до споживання, наявність гарантії, сервісного обслуговування; 4) «маркетинговий» фактор, який «навантажують» такі складові, як реклама продукції, торгова марка, бренд, зовнішній вигляд приміщення магазину, наслідування інших та доступ до Інтернету; 5) фактор «матеріальних можливостей і споживчого вибору» [129, с. 14].

Крім зовнішніх, необхідно також враховувати зміни поведінки та особливості прийняття рішень у зв'язку зі змінами, що відбуваються у домогосподарстві протягом його життєвого циклу [167]:

– зростають доходи – у міру дорослішання індивіда і підвищення рівня його кваліфікації відбувається кар'єрне зростання і зростання заробітної

плати (винятком є такі ситуації, як відпустка по догляду за дитиною, розлучення, вихід на пенсію);

– зростають потреби / потреби – як правило, найбільшими статтями витрат є витрати на утримання і освіту дітей, а також витрати на поліпшення житлових умов (пов'язані зі збільшенням розміру сім'ї);

– під впливом двох перших факторів переваги членів сім'ї також можуть змінюватися (наприклад, з появою дитини батьки можуть віддати перевагу витратити гроші на товари для дитини, а не на розваги);

– змінюються ключові особи в процесі прийняття рішень (наприклад, в сім'ї з маленькими дітьми головними акторами є подружжя / партнери, в сім'ї з підлітками останні також можуть впливати на процес прийняття деяких рішень).

Не менш важливими для пояснення поведінки домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин є чинники, що визначають вплив на їх поведінку на ринках ресурсів.

На ринку праці домогосподарства виступають на боці пропозиції праці. Значний вплив на поведінку домогосподарств щодо ринку праці мають державна політика зайнятості та низка показників, що визначають загальний стан розвитку економіки та стан ринку праці в країні.

1. Рівень використання робочої сили в країні (трудове законодавство; масштаби недовикористання робочого часу зайнятих, ефективність праці і рівень її оплати; частка працюючих у високотехнологічних і наукоємних видах виробництва; рівень взаємозв'язку між трудовим вкладом і доходами працівників тощо).

2. Якісна характеристика робочої сили та проблеми втрати трудових навичок кваліфікованих і висококваліфікованих кадрів внаслідок закриття, реструктуризації великих промислових підприємств, їх збитковості; перехід фахівців і спеціалістів у сферу неформальної зайнятості, тіньової економіки, міграція за кордон;

3. Недостатність нових робочих місць, неефективна державна підтримка підприємництва і малого бізнесу.

4. Неефективність системи державного професійного навчання й освіти, неадекватність масштабів, структури і форм професійної підготовки і перепідготовки кадрів вимогам сучасного ринку праці в аспектах попиту на певні професії; недостатня розвиненість системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації; слабка зацікавленість роботодавців у підвищенні кваліфікації працівників.

5. Існування селективного підходу до розв'язання проблем вивільнення і наймання на роботу залежно від статі, віку, стану здоров'я; недотримання норм трудового законодавства щодо режиму і охорони праці окремих груп працюючих.

6. Диференціація регіональних ринків праці, наявність депресивних регіонів з особливо напруженою ситуацією на ринку праці [14, с. 47-48].

В економіці відомі стандартні та нестандартні моделі поведінки щодо зайнятості: зайнятість на непостійній (тимчасовій) основі, неповна зайнятість, моделі недозайнятості і надзайнятості, самостійної зайнятості, зайнятості в домашніх господарствах, неформальної зайнятості, модель безробітних і економічно неактивного населення [33].

Нестандартні форми зайнятості виникають під впливом таких чинників: економічні мотиви примусу до праці при виборі даних моделей (матеріальну зацікавленість, поява додаткових джерел доходу і можливість їх приховування від оподаткування); характер трудового законодавства і величина трансакційних витрат, скорочення яких зажадали від роботодавців і від найманих працівників більшої гнучкості в трудових відносинах; звуженням можливостей створення стандартних – повних і постійних робочих місць у зв'язку зі зростанням безробіття і зниженням темпів економічного зростання; технологічного прогресу й розвитку інформаційних технологій, що сприяють розвитку невеликих гнучких виробництв. Так, за наявності комп'ютера, сучасних засобів зв'язку і доступу в Інтернет можливо виконання багатьох видів робіт в умовах територіального віддалення від організації-роботодавця або замовника і в гнучкому тимчасовому режимі; демографічні зрушення в структурі робочої сили, що сприяє розширенню пропозиції «нестандартного» праці з боку студентів, пенсіонерів, заміжніх жінок зі скороченим робочим часом і гнучким графіком роботи; при цьому «нестандартна» робоча сила в основній своїй масі зацікавлена лише в додатковому доході і не вимагає законодавчих гарантій зайнятості, розглядаючи свою участь в економіці на даному етапі життя як щось другорядне.

Зайнятість у неформальному секторі має свої особливості: не реєструється і не враховується офіційною статистикою у повному обсязі; «неформали» не користуються підтримкою з боку органів державного соціального захисту, їх діяльність ними не регулюється; багато хто з «неформалів» мають незначний людський і соціальний капітал, так як рівень продуктивності їхньої праці і доходів вкрай низький; велика частина виробників в неформальному секторі практично позбавлена виходу на організовані ринки, доступу до послуг кредитних установ, сучасним технологіям, формального утворення і професійно-технічного навчання; зайняті в цьому секторі (в першу чергу «нелегали»), як правило, знаходяться поза сферою дії системи соціального захисту, трудового законодавства і норм охорони праці. Разом з тим, прагнення бути зайнятим у цьому секторі пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами: несплата податків; уявлення про неактуальність пенсійних відрахувань у молодому віці (оскільки їх розміри з часом все одно знеціняться), втеча від АТО тощо.

Фінансову поведінку домогосподарств переважно визначають як форму діяльності індивідів і окремих соціальних груп на фінансовому ринку, пов'язану з перерозподілом грошових ресурсів та їх інвестуванням [56, с. 167; 127, с. 143]. До неї відносяться дії домогосподарств, пов'язані із рішеннями про

заощадження та використання кредитних коштів. На рисунку 1.9 подано основні види доходів та витрат домогосподарств.

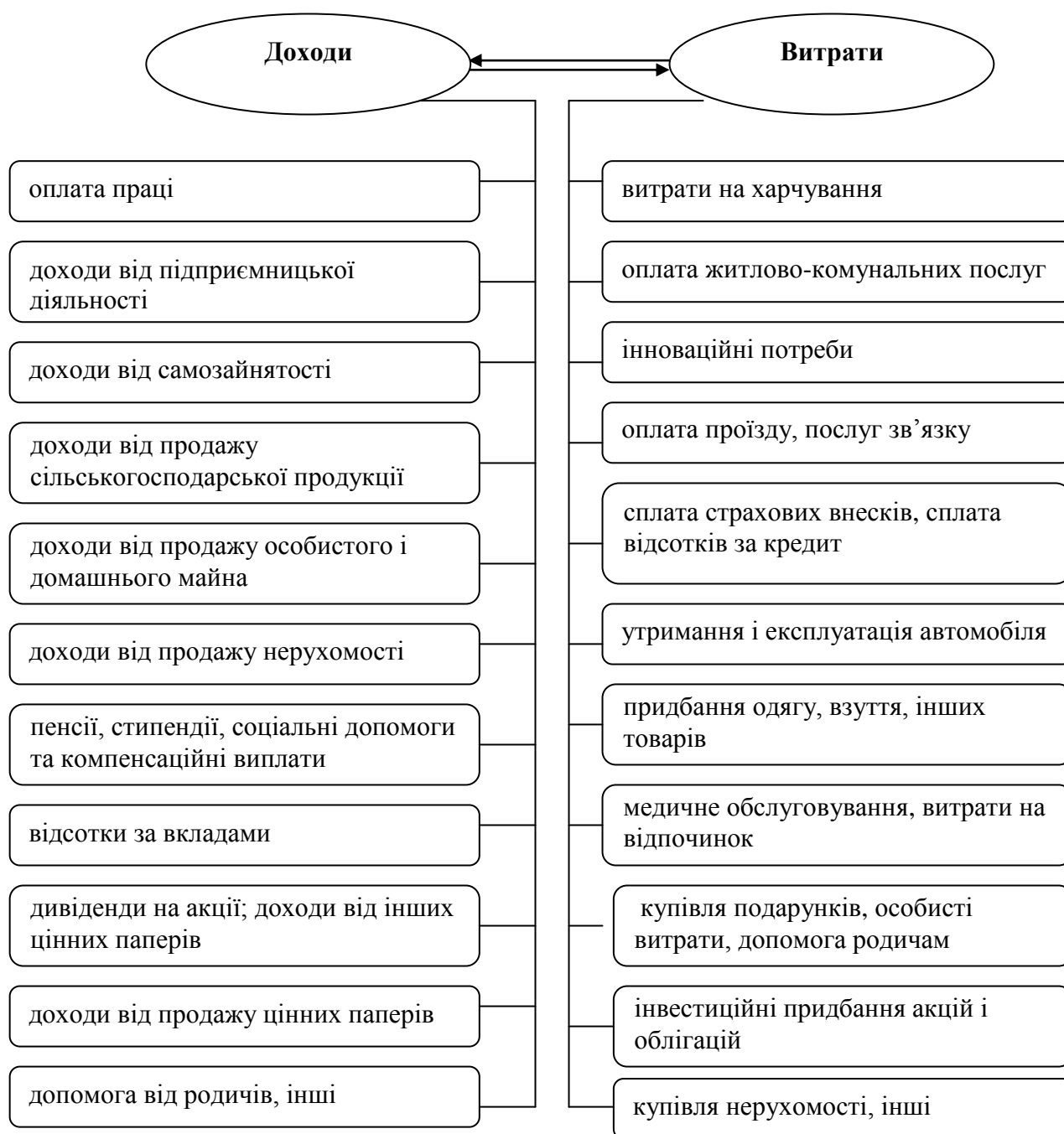

Рис. 1.9. Види доходів та витрат сучасних домогосподарств
Джерело: побудовано авторами на основі [102]

Як бачимо з рис. 1.9, у бюджеті домогосподарства акумулюються індивідуальні надходження працюючих членів сім'ї, а також інші доходи, за рахунок яких покриваються як загальні потреби домогосподарства, так і особисті потреби всіх його членів. Отже, незалежно від того, хто є основним постачальником грошових коштів, бюджет домашнього господарства перерозподіляється між усіма членами сім'ї. Рішення приймаються

суб'єктивно. Щодо зовнішнього впливу визначають наступні детермінанти фінансової поведінки домогосподарств:

- 1) політичні, що характеризують законодавчу, нормативно-правову базу функціонування ринку фінансових послуг (законодавчі гарантії щодо вкладів не тільки в банківську систему, але й до небанківських фінансових установ);
- 2) рівень довіри до влади та стабільність в країні, що дає змогу ефективного ведення бізнесу;
- 3) демографічні, що характеризують вплив статевовікових, подружніх та інших особливостей (освіта, мовна культура, структура родини) домогосподарства на фінансову поведінку;
- 4) культурні, які впливають на стиль ведення бізнесу, укладання контрактів і ведення переговорів, а також релігійні, субкультурні традиції та установки;
- 5) соціальні, до яких відносяться: соціалізація особистості; рівень освіти; соціальні мережі; рекомендації колег, друзів, близьких родичів; приналежність до того чи іншого соціального класу (прошарку);
- 6) психологічні, а саме: попередній досвід здійснення фінансових операцій; тип особистості; мотивація до якогось поведінкового аспекту (заощадження, споживання тощо); ставлення до грошей; склад характеру; переконання;
- 7) економічні: рівень доходу; темп інфляції; довіра до фінансових установ; рівень фінансової освіченості; умови договору (кредитного, страхового тощо); фіскальна та бюджетна політика держави; гарантії (держави або установи); життєвий цикл домогосподарства [102, с.283].

Класичні мотиви вибору фінансових стратегій поведінки домогосподарств описав ще Дж. Кейнс у праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей». Він, зокрема, визначив такі основні психологічні та ділові мотиви: 1) створення резерву на випадок непередбачених обставин (застережний мотив); 2) забезпечення майбутнього (мотив життєвого циклу); 3) забезпечення доходів у вигляді процента і використання ефекту зростання вартості майна, оскільки більшому реальному споживанню у майбутньому віддають перевагу над меншим поточним споживанням (мотив міжчасового заміщення); 4) можливість збільшувати свої видатки у майбутньому (мотив поліпшення); 5) формування почуття незалежності і свободи дій (мотив незалежності); 6) можливість здійснювати ризикові ділові операції (мотив підприємництва); 7) залишити спадок (мотив спадку); 8) формування почуття скнарості (мотив жадібності) [95]. У конкретних умовах господарювання ці мотиви набувають суб'єктивного забарвлення.

Окремо можна зазначити й підходи, що пояснюють специфіку поведінки домогосподарств як суб'єктів підприємницької діяльності. Залежно від специфічних ознак підприємницької поведінки, її розглядали: як процес, пов'язаний з ризиком та невизначеністю (Дж. М. Кейнс, Л. Мізес, Ф. Найт); як поведінку власника (Т. Веблен, Р. Гордон, А. Сміт); як

інноваційну функцію (Ф. Візер, А. Маршалл, Й. Шумпетер); як результат впливу особистісних якостей (І. Тюнен, Дж. Шекл, Г. Шмолер).

У сучасних дослідженнях виділяють два основні підходи до характеристики підприємницької поведінки:

1 – виключно у контексті виробничо-господарської діяльності, націленої на виробництво і пошук нових технічних (технологічних) можливостей для досягнення бажаного результату (І. Кірцнер, Р. Гордон та інші);

2 – як одну з основних форм соціально-економічної активності, що обумовлена творчою природою людини і її розкриттям в конкретних історичних і економічних умовах; ця форма виробничо-господарської діяльності змінює не лише умови життєдіяльності, але й саму людину: її поведінку, погляди, місце в суспільстві тощо (І. Тюнен, В. Зомбарт, М. Вебер) [76].

Як зазначила Кудінова А.В., у дослідження підприємницької поведінки домогосподарств необхідно включати два блоки: перший блок – це ціль підприємництва, яка визначає випуск продукції і її ціну (обсяг виробництва; рівень запасів готової продукції; запланований рівень продажів; бажана доля ринку; прибуток); тип власності; напрямок діяльності; форма організації бізнесу; стан ринкового середовища. Другий блок, який у повній мірі відображає сучасний характер підприємницької поведінки: диверсифікованість підприємницьких знань, доступність інформації щодо міжнародного досвіду, опанування новітніми технологіями, мобільність як поведінкових установок власне підприємця, так і всієї бізнес-діяльності [118]. Характер дій суб'єкта підприємництва багато в чому залежатиме від типу його діяльності: виробнича, комерційна, інноваційна. Так само, як і на інші види поведінки домогосподарств, на його підприємницьку поведінку впливають правові, політичні, інфраструктурні, інноваційно-технологічні та економічні чинники.

Узагальнюючи підходи до дослідження детермінант формування та модифікації економічної поведінки домогосподарств у сучасній ринковій економіці можемо зробити висновок про необхідність системного дослідження великої різноманітності чинників, що зумовлюють цю поведінку. Це зумовлено, насамперед тим, що домогосподарство є відкритою системою, на яку впливають і внутрішні, і зовнішні чинники. У структурі чинників зовнішнього впливу важливо виділити ті, які відносяться до безпосереднього оточення домогосподарства. А з огляду на те, що сучасна економіка характеризується як ринкова, ринкові чинники і є визначальними. Вони змушують домогосподарство приймати рішення, орієнтуючись на механізми дії ринкових економічних законів. Це принципи раціональної поведінки, раціональних очікувань, поведінки в умовах невизначеності та ризику. Рішення домашніх господарств значною мірою обмежені інституціональними рамками. Господарське законодавство, нормативні акти, сукупність визначених прав щодо володіння,

використання, управління, розпорядження ресурсами домогосподарств дозволяють формувати принципи поведінки лише у цих рамках.

У міждисциплінарних дослідженнях представлено різні аспекти обґрунтування економічної поведінки окремих осіб, а також поведінки домогосподарств, зумовленої їхніми потребами, інтересами, мотивами, стимулами. У соціальних і поведінкових науках існують різні підходи до її пояснення: релігійно-етичний підхід, обґрунтування моделі «економічної людини»; визначення засобів економічного та позаекономічного примусу до праці; психологічний підхід до визначення корисності споживчих благ та раціональної поведінки споживача; змістовні теорії, що акцентують увагу на причинах, які спонукають суб'єкти господарювання до певної діяльності; теорія набутих потреб, теорія мотивацій; процесні теорії, що досліджують механізм мотивації економічної поведінки з урахуванням сприйняття суб'єктами господарювання певної ситуації та очікування ними можливих наслідків; теорії справедливості, постановки цілей, очікувань та інші. Вони пояснюють особливості тих аспектів діяльності домогосподарств, яким економічна теорія не приділяє особливої уваги. Це дослідження взаємовідносин між членами домогосподарств, що стосуються прийняття економічних рішень; алгоритми прийняття рішень про покупку, що досліджують маркетологи; обґрунтування нераціональних рішень; дослідження методології обґрунтування економічної поведінки та алгоритмів прийняття раціональних рішень з погляду психології тощо.

Таким чином, узагальнюючи теоретичні основи дослідження поведінки домогосподарств як суб'єктів сучасних ринкових відносин, приходимо до таких **висновків**:

1. Сучасна теорія домашнього господарства ґрунтується на розвитку низки теоретичних підходів, концепцій та моделей, що пояснюють основні принципи економічної поведінки домогосподарств (раціональна поведінка, спрямована на максимізацію корисності; теорія граничної корисності; теорія рівноваги споживача; теорія оптимального вибору споживача; теорія раціонального попиту, модель сімейного консенсусу; теорія сімейного способу виробництва, теорія раціональних очікувань, концепція ефективного попиту; моделі споживання домогосподарств; теорія міжчасового вибору; теорія відносного доходу; теорія постійного доходу; теорія життєвого циклу, теорії перспектив та ін.).

2. Домогосподарства – це суб'єкти ринкових відносин, які вступають у взаємовідносини з іншими суб'єктами з метою реалізації своїх економічних інтересів як продавців економічних ресурсів та покупців споживчих благ. Головними їх характеристики – це: переважно сімейні зв'язки між членами домогосподарства, спільне володіння та розпорядження економічними ресурсами, самостійність у прийнятті господарських рішень, спрямування діяльності на підтримання добробуту та забезпечення сталого розвитку. Головні функції домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин – це: постачання економічних ресурсів – праці, землі, капіталу,

підприємницьких здібностей тощо – на ринки ресурсів; отримання факторних доходів, а також трансфертних платежів; сплата податків; створення заощаджень; формування споживчого попиту на товари та послуги; підтримання умов добробуту та забезпечення сталого розвитку домогосподарства.

3. Методологія міждисциплінарного дослідження домогосподарств як суб'єктів ринкової економіки повинна ґрунтуватися на таких принципах: 1) вони є одним із суб'єктів ринкових відносин, який реалізує свої потреби та інтереси, вступаючи в економічні відносини з іншими суб'єктами (як у зовнішньому середовищі, так і всередині домогосподарства); 2) в основі функціонування домогосподарства знаходиться власність на ресурси; права власності виступають певним чином упорядковують відносини між економічними суб'єктами і впливають на їхній вибір, коли дотримання санкціонованих норм трактується як раціональна поведінка, а їх порушення – як нераціональний економічний вибір; 3) способи узгодження та механізми реалізації економічних інтересів макроекономічних суб'єктів, шляхи забезпечення їх однонаправленості значною мірою обмежені інституціональними рамками; 4) домогосподарство – відкрита система, що піддається впливу чинників зовнішнього середовища, тому його економічна поведінка повинна визначатися з урахуванням цих змін; 5) дослідження економічної природи домогосподарства має відбуватися на різних рівнях аналізу, зокрема: нано-, мікро- та макро-, і тісно пов'язані між собою; необхідно враховувати, що ті аспекти, що вивчаються на окремому рівні знаходяться під впливом факторів інших рівнів, а також, у деякій мірі, самі їх детермінують; 6) існує безпосередній зв'язок між економічними інтересами домогосподарства, що виникають у конкретних економічних умовах господарювання, та принципами і моделями їх економічної поведінки.

4. Домогосподарство як система має складну внутрішню структуру, включає такі підсистеми: 1) інформаційна, яка передбачає вивчення досліджень самооцінки домогосподарств, виявлення факторів, що позитивно впливають на функціонування домогосподарств, а також визначення проблем і суперечностей, що заважають більш ефективному розвитку. 2) підсистема, що характеризує об'єктивні та суб'єктивні характеристики умов функціонування домашніх господарств, показує внутрішню структуру соціально-відповідальних суб'єктів, які несуть соціальну відповідальність за себе й за інших членів домогосподарства; 3) цільова, що лежить в основі формування стратегії розвитку домогосподарств, визначає спрямованість та стимули економічної поведінки домогосподарств; 4) функціональна, що визначає процеси забезпечення стратегії та цілей розвитку домогосподарства на основі використання людських і виробничих ресурсів домогосподарства; 5) адаптаційна, що характеризує можливу реакцію підприємства на зміни, що відбуваються у зовнішньому середовищі з метою пристосування або здійснення адекватної реакції на ці зміни; 6) оцінки

реалізації стратегії, що показує міру наближення домогосподарства до реалізації його стратегічних цілей розвитку.

5. Економічна поведінка домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин – це зумовлена низкою економічних, політичних, соціальних, психологічних, культурних, ціннісних та інших чинників упорядкована сукупність соціально-економічних дій, пов'язаних із суб'єктивно-оптимізаційним використанням домогосподарствами обмежених матеріальних, фінансових і людських ресурсів, спрямованим на отримання максимальної економічної вигоди, зростання добробуту та забезпечення сталого розвитку на основі виконання ними функцій постачальників ресурсів та покупців товарів і послуг.

6. У дослідженні детермінант формування та модифікації економічної поведінки домогосподарств у сучасній ринковій економіці існує необхідність системного дослідження великої різноманітності чинників, що зумовлюють цю поведінку. У структурі чинників зовнішнього впливу важливо виділити ті, які відносяться до безпосереднього оточення домогосподарства. А з огляду на те, що сучасна економіка характеризується як ринкова, ринкові чинники і є визначальними. Вони змушують домогосподарство приймати рішення, орієнтуючись на механізми дії ринкових економічних законів. Це принципи раціональної поведінки, раціональних очікувань, поведінки в умовах невизначеності та ризику.

РОЗДІЛ II

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У РИНКОВИХ УМОВАХ

Використовуючи структурно-логічну модель дослідження домогосподарства як системи, представлену на рис. 1.8, побудуємо логіку оцінки стану та поведінки домашніх господарств як споживачів і власників економічних ресурсів та особливостей взаємодії домогосподарств з іншими макроекономічними суб'єктами, аналізуючи послідовно:

- 1) параметри інформаційної підсистеми (майновий і соціальний стан, рівень використання ресурсів);
- 2) об'єктивні та суб'єктивні умови функціонування домогосподарств;
- 3) ефективність функціональної підсистеми (соціальна активність та спрямованість використання ресурсів);
- 4) механізми адаптаційної системи, що постійно реагують на зовнішні впливи;
- 5) цільову підсистему з її показниками;
- 6) оцінку реалізації стратегій.

2.1. Оцінка стану та поведінки українських домашніх господарств як споживачів

Аналіз ефективності функціонування вітчизняних домогосподарств у ринкових умовах найбільше стосується дослідження поведінки домогосподарств як споживачів та оцінки їх добробуту. Він ґрунтується на дослідженні системи чинників зовнішнього та внутрішнього середовища домогосподарств України, що сформувалися у процесі трансформації ринкових відносин. Зауважимо, що споживча поведінка домогосподарств насамперед залежить від розміру та структури їх реальних доходів (табл. 2.1).

Як свідчать дані таблиці 2.1, близько 90% усіх доходів вони отримують у вигляді грошей, решту – як вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель; пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива; пільги на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку та ін.

У структурі доходів домогосподарств оплата праці лише у 2012-2013 роках менше, ніж на 1% перевищувала 50%, а у 2016 році ця частка знизилася до 46,7%. Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості склали 4-6%, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель – 4,8%. Пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою, пільги та субсидії

безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива, а також пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку склали у 2016 році 28,2% від грошових доходів. Зростала частка грошової допомоги від родичів, інших осіб та інші грошові доходи (з 6,2 до 8,1%).

Таблиця 2.1

Динаміка розміру та структури сукупних ресурсів домогосподарств України у 2010-2016 роках

	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3481,0	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5231,7	6238,8
Структура сукупних ресурсів домогосподарств, відсотків							
Грошові доходи	89,1	88,9	91,0	90,8	91,2	89,4	86
- оплата праці	47,6	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2	46,7
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,1	4,6	4,1	4,1	5,2	5,5	5,2
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,4	3,1	2,8	2,8	3,2	3,4	2,9
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,8	25,5	27,1	27,1	27,0	25,2	23,1
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	6,2	6,8	6,2	6,2	7,0	8,1	8,1
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	5,0	4,8	3,8	3,9	4,6	5,1	4,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	1,3	4,7
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок тощо	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Інші надходження	4,8	5,2	4,1	4,4	3,4	3,8	4,1

¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: [39]

Варто відзначити як недостатні абсолютні розміри доходів, так і низьку питому заробітної плати у сукупних доходах населення в Україні у порівнянні з відповідним показником у розвинених країнах (Великобританія – 65%, Німеччина – 64%, Італії – 52%, Франція – 58%, Японія – 69%) [184]. Це свідчить про низьку продуктивність праці та зумовлює набагато нижчу зарплату українців порівняно з зарплатою працівників відповідних професій в інших країнах; занадто велику частку соціальних виплат, гарантій, особливо, у порівнянні з часткою доходів від підприємницької діяльності.

У розподілі доходів існує проблема значної їх нерівномірності між децильними групами (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів¹ (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014 ²	2015 ²	2016 ²
Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць, грн.							
до 480,0	0,7	0,2	0,4	0,1	0,1	0,1	0,0
480,1–840,0	7,8	4,8	3,2	2,3	1,4	0,9	0,3
840,1–1200,0	25,9	18,8	12,6	9,1	7,9	4,8	1,6
1200,1–1560,0	27,2	26,7	23,8	21,2	19,2	11,3	5,0
1560,1–1920,0	16,5	20,0	21,2	21,9	23,1	18,2	11,5
1920,1–2280,0 ³	21,9	29,5	14,5	16,6	16,5	17,6	16,0
2280,1–2640,0	9,3	10,5	11,7	15,9	16,4
2640,1–3000,0	5,6	6,8	7,8	11,4	13,6
3000,1–3360,0	3,1	4,3	4,6	6,7	10,0
3360,1–3720,0	2,1	2,0	2,5	4,4	7,9
понад 3720,0	4,2	5,2	5,2	8,7	17,7
¹ Починаючи з 2011 року при розрахунках середньодушових показників, а також показників диференціації населення (домогосподарств) за рівнем матеріального добробуту розпочато використання шкали еквівалентності. Для забезпечення зіставності показників динамічних рядів було здійснено перерахунок даних за 2010р. з урахуванням шкали еквівалентності.							
² Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.							
³ У 2010 та 2011 рр. – понад 1920 грн.							

Джерело: [39]

Починаючи із 2010 року до кінця 2016 року в Україні зростала відносна частка у доходах населення, що відноситься до 7-10 децильних груп, а також тих, хто отримував доходи понад 3720 грн. Відповідно, зменшувалася частка 1-6 децильних груп (рис. 2.1).

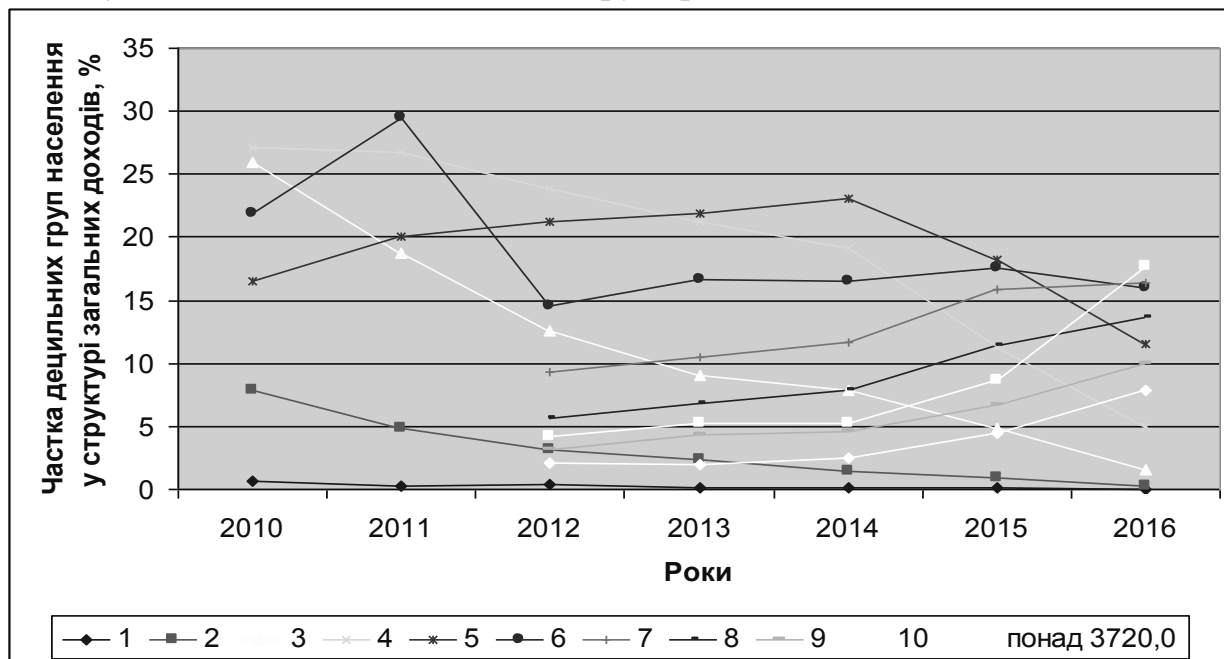

Рис. 2.1. Зміна частки представників різних децильних груп населення України у структурі загальних доходів у 2010-2016 роках

Примітка. Побудовано автором за даними: [39]

Найскладніше становище складається у тих домогосподарствах, які отримують середньодушові еквівалентні загальні доходи у місяць, нижчі законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Диференціація життєвого рівня населення (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	2	3	4	5	6	7	8
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму:							
млн. осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5
у відсотках до загальної чисельності населення	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму:							
млн. осіб	6,3	20,2	19,8
у відсотках до загальної чисельності населення	16,7	51,9	51,1

Продовження табл. 2.3

1	2	3	4	5	6	7	8
Довідково:							
середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176	1227,3	1388,1
середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	1357,6	2257	2646,4
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3,0

Дані 2014-2016 рр. без урахування частини зони проведення антитерористичної операції

Джерело: [39]

За даними таблиці 2.3 бачимо, що за 2015-2016 роки чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, збільшилася утричі і склала більше половини населення України (51,15%). Квінтільний коефіцієнт загальних доходів не змінився, оскільки частка доходів представників доходної групи останнього квінтиля також відносно зменшилася.

Закономірним є те, що домогосподарства з різними доходами по-різному поведуть себе як споживачі: заощадження робили лише 6,2% домогосподарств; у 45,7% домогосподарств коштів було достатньо, але вони не робили заощаджень; 43,2% постійно відмовлялися у найнеобхіднішому, крім харчування; відмовлялися собі навіть у харчуванні ще 4,9% домогосподарств [194].

При зростанні доходів 48,1% домогосподарств готові були витратити ці додаткові доходи на лікування, 26,2% на їжу, 37,9% на одяг та взуття, 51,5% на відпочинок, 39% на житло і т.д. Серед тих, хто отримує більш високі доходи, частка витрат на відпочинок, лікування, автомобіль була б відносно більшою (Додаток Е). На Рис. 2.2 (а) бачимо структуру витрат населення, що відноситься до першої децильної групи, а на рис. 2.2 (б) – останньої, 10 децильної групи.

Порівняння структури витрат свідчить про те, що населення з вищими доходами порівняно меншу частку середньомісячного доходу витрачає на продукти харчування, тютюнові вироби, але більшу – на транспорт, утримання житла, одяг і взуття, відпочинок і культуру. Розмір доходу значною мірою визначає споживчу поведінку, оскільки домогосподарство має можливість при більших доходах ліпше задовольняти ті потреби, що знаходяться поза рівнем первинних потреб. Частка великого доходу, що

використовується, наприклад, на харчування, відносно менша, ніж частка малого, достатня для забезпечення потреб харчування.

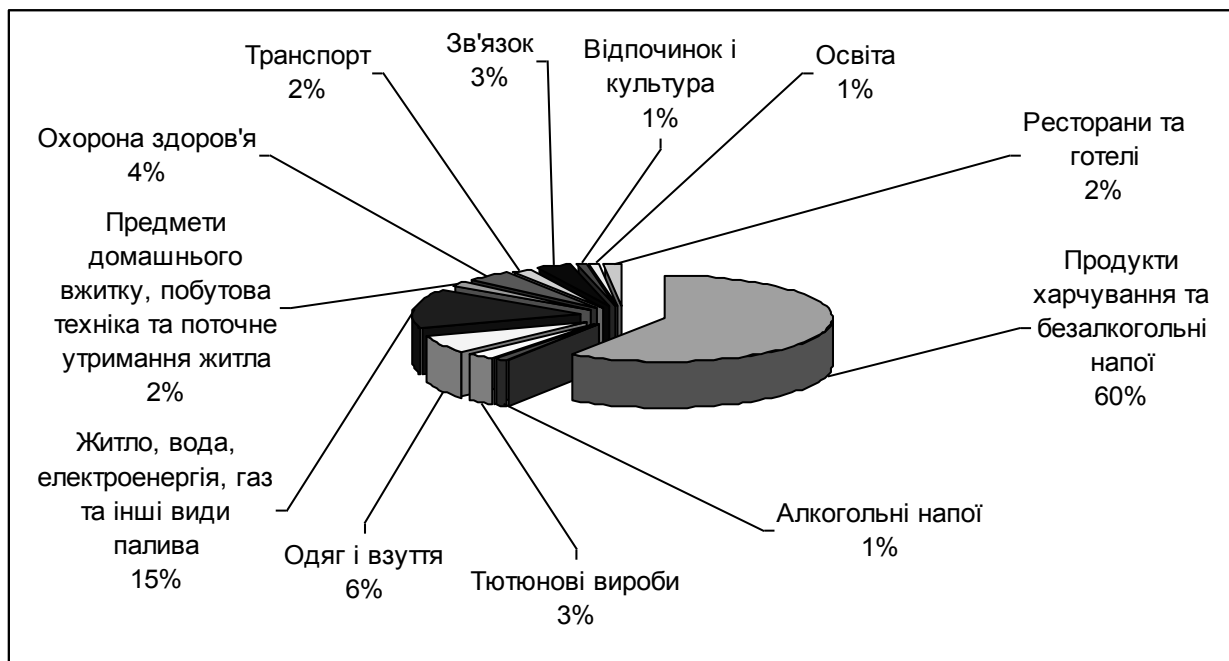

Рис. 2.2 (а) Структура витрат населення, що відноситься до першої децильної групи

Джерело: побудовано автором за даними [194]

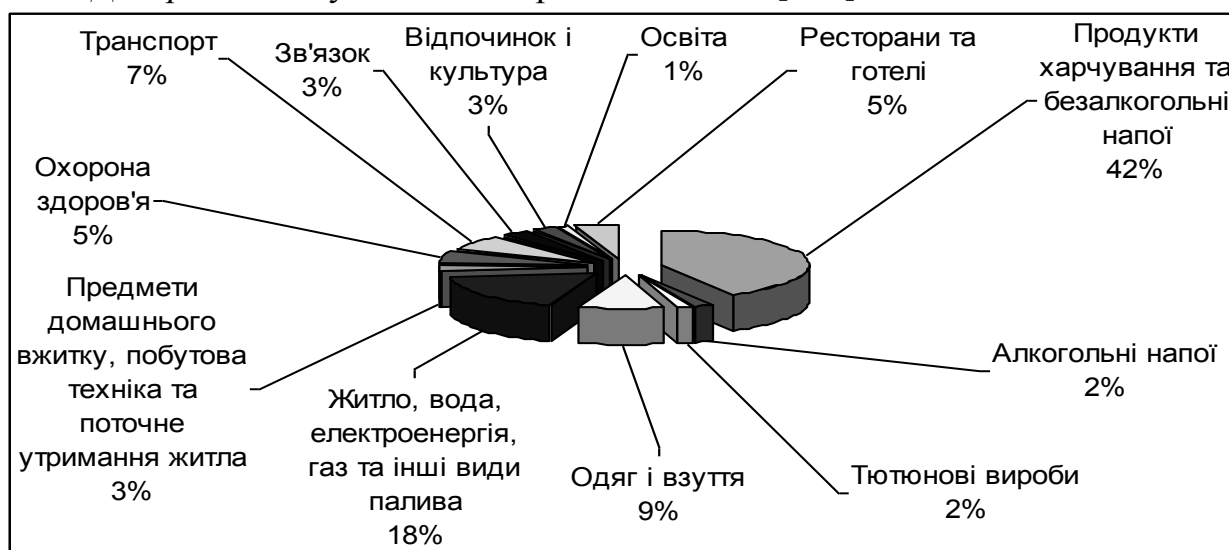

Рис. 2.2 (б) Структура витрат населення, що відноситься до десятої децильної групи

Джерело: побудовано автором за даними [194]

З розміром доходів домогосподарства пов'язують самооцінку свого соціального становища (Додаток Е). Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу (грн.), який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідними (%): майже 20% домогосподарств вважали, що цей дохід може бути у межах 2-4 тис. грн., ще 22,5% – 4-5 тис. грн., – так думали ті, у кого доходи найнижчі. 27,4% домогосподарств

вважали, що для цього необхідно мати дохід, що перевищує 9-10 тис. грн. Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу (грн.), який за оцінкою домогосподарств відповідає майновому становищу середнього класу (%): 17,9% вважають, що дохід має бути не менше 8-10 тис. грн., але майже 30% вважали, що він має перевищувати 22 тис. грн. 74% домогосподарств на початку 2017 року відносили себе до бідних [194].

Головними цінностями домогосподарства вважають здоров'я, сім'ю, дітей, матеріальний добробут. Отже, приналежність домогосподарств до різних дохідних груп (матеріальне становище вище за середнє, середнє та нижче за середнє) тісно пов'язана із соціально-професійним статусом працюючого населення, масштабами власності, структурою і розміром нетрудових доходів. Це значною мірою визначає вірогідність різних типів економічної поведінки, а тому й стилів життя. Як зазначають фахівці, при переході від низькодохідних груп до високодохідних зростає 60 вагомість фактора ризикованої поведінки, особистого успіху, досягальної мотивації у сфері праці [154].

За даними Додатку Е бачимо, що більшість домогосподарств – майже 29,3% (як з малими, так і з більшими доходами) вважають, що за їх добробут має нести відповідальність повністю або переважно держава, 60% - держава і вони самі; виключно вони – біля 2% домогосподарств. Більшість домогосподарств (56,6%) вважають, що їх матеріальний стан за 2016 рік скоріше погіршився, близько 7% вважають, що він покращився або скоріше покращився.

З погляду споживачів, 2016 рік був несприятливим. У липні 2016 року індекс споживчих настроїв склав 50,1. Індекс поточного становища зменшився до рівня 46,6. Складові цього індексу змінились наступним чином: індекс поточного особистого матеріального становища – склав 42,7; індекс доцільності великих покупок зменшився, – встановившись на позначці 50,5. Індекс економічних очікувань зменшився до значення 52,4. [202]. У березні 2017 року індекс споживчих настроїв (ІСН) склав 55,5. Індекс поточного становища сягнув значення 53,3. Індекс економічних очікувань (ІЕО) склав у березні 56,9 [201].

Офіційні доходи українців в рази поступаються зарплатам в інших країнах СНД. Згідно з даними Міждержавного статистичного комітету країн СНД, Україна аж на восьмому місці за рівнем доходів своїх громадян. За підсумками 2015 року середня зарплата в Україні становила близько \$193. Перше місце в рейтингу зайняв Казахстан (\$565). За ним ідуть: Росія (\$560), Азербайджан (\$453), Білорусь (\$413) і Вірменія (\$386). На шостому місці – Молдова з середньомісячною зарплатою в \$245, далі йде Киргизстан (\$206) [45].

Динаміка індексу реальної зарплати 2010-2016 років характеризує її падіння, особливо починаючи з 2013 року та незначне зростання у 2016 році (рис. 2.3).

Причини зменшення реальних доходів населення у цей період – це: складне політичне становище, періодичні економічні спади, девальвація гривні, зростання темпів інфляції, дефіцит державного бюджету, різке зростання цін на паливно-мастильні матеріали, підвищення тарифів за комунальні послуги тощо [34, с. 127].

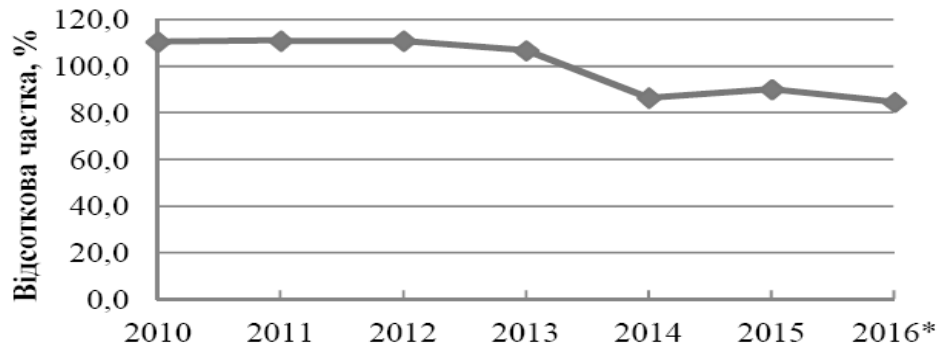

Рис. 2.3. Динаміка індексу реальної заробітної плати в Україні, розрахованої за 2010-2016 рр. (значення за I квартал).

Джерело: [39]

У цей період стрімко зріс рівень бідності. Чисельність населення, що отримували менше 5 доларів у день у цінах 2005 року за паритетом купівельної спроможності зросла з 3,3 відсотка у 2014 році до 5,8 відсотків у 2015 році, тоді як помірна бідність (визначена за національною методологією Світового банку для України) зросла з 15,2 відсотка у 2014 році до 22,2 відсотка у 2015 році. Умови на ринку праці погіршились: реальна заробітна плата знизилась у грудні 2015 року на 13 відсотків у порівнянні з попереднім роком. Негативно на незаможних верствах населення позначилось і масштабне підвищення цін на енергозабезпечення, хоча нова програма субсидій на оплату житлово-комунальних послуг за результатами оцінки нужденності дещо послабила його ефект [217]. При значному скороченні витрат і необхідності оплачувати житлово-комунальні витрати, які зросли за рік у 2,15 разу, скоротилися реальні витрати на охорону здоров'я на 7,4%, на покупні продукти харчування – на 14,7%. Відбулося зменшення у витратах на транспорт – на 21,6%, культуру та відпочинок – на 25,6%, поточне утримання житла та придбання побутової техніки – на 30,0%. Особливо відчутно по бюджетах громадян України вдарило вимушене підвищення житлово-комунальних витрат. Номінально вони зросли за рік у півтора рази – з 383 грн. на місяць на домогосподарство у 2014 р. до 576 грн. у 2015-му, або на 193 грн. на місяць. А субсидії та пільги покривали лише дуже невелику частину цих витрат: 19 грн. на місяць у 2014-му та 69 грн. у 2015-му. Їх одержувала лише п'ята частина домогосподарств – 21,0% у 2014-му в розмірі 90 грн. і 21,7% у 2015-му, збільшившись до 281 грн. А по кварталах у домогосподарствах, які одержували ці субсидії та пільги, вони становили: у першому кварталі – 205 грн., другому – 140, третьому – 102, а в четвертому – уже 678 грн. на місяць. У 2015 році обсяг субсидій в державному бюджеті становив 24,5 млрд. грн.,

а у державному бюджеті на 2016 рік для виплат субсидій було вже заплановано понад 40 млрд. грн. [39]. Порівняння темпів зростання середньої заробітної плати у 2016 – на початку 2017 року подано на рис. 2.4.

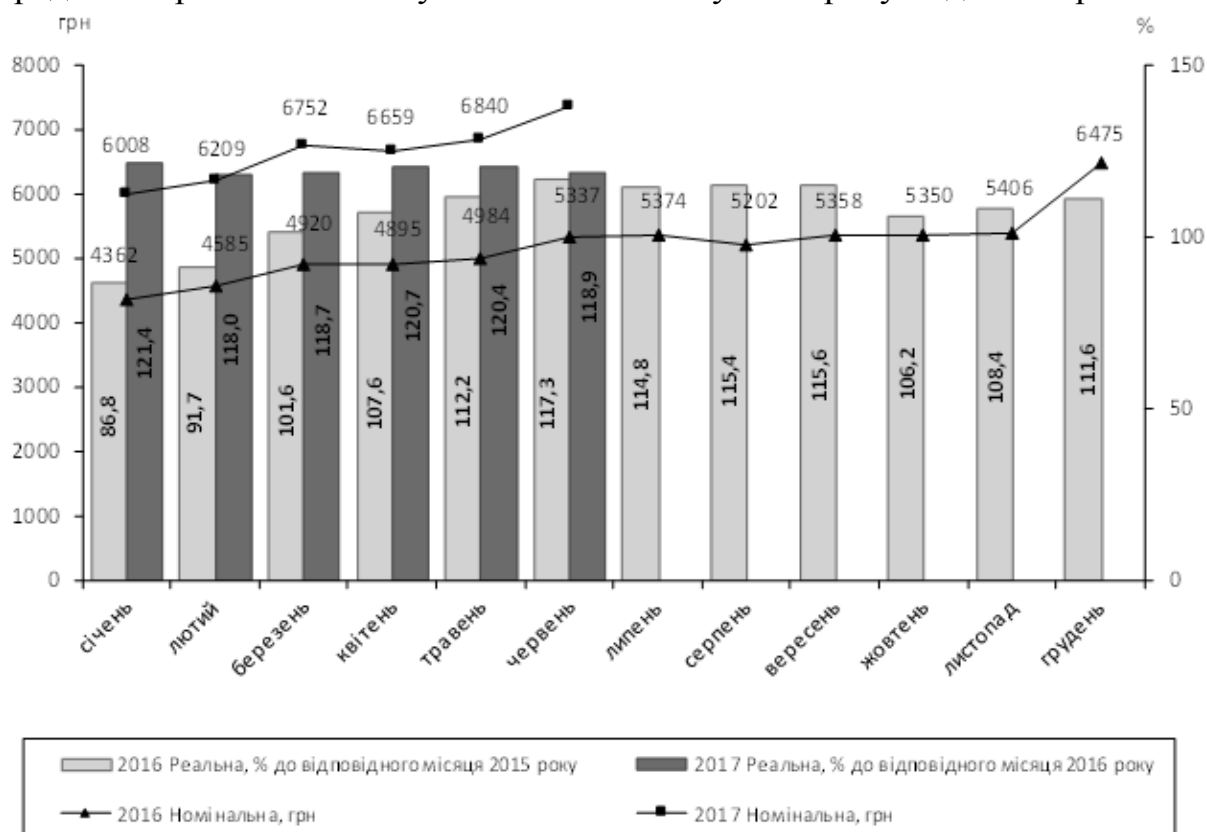

Рис. 2.4. Динаміка середньої заробітної плати у 2016-2017 роках
Джерело: [64]

Починаючи з 2017 року у політиці розподілу доходів відбулися значні зміни, що позначилося на підвищенні мінімального рівня заробітної плати і, відповідно, зростанні середньої заробітної плати. Середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у червні 2017 р. становила 7360 грн., що у 2,3 рази вище рівня мінімальної заробітної плати (3200 грн.). Порівняно із травнем розмір заробітної плати збільшився на 7,6%, а за останні 12 місяців (відносно червня 2016 р.) – на 37,9%. Реальна заробітна плата у червні 2017 р. порівняно із травнем 2017 р. збільшилася на 5,8%, а відносно червня 2016 р. – на 18,9%. Наведені показники є усередненими. Кожне домогосподарство щодо підвищення добробуту реалізує свої власні стратегії, формуючи як доходну, так і споживчу поведінку. Суб'єктивні умови функціонування домогосподарств насамперед визначаються стратегіями доходної поведінки (трудова, державних соціальних трансфертів, ведення домашнього підсобного господарства). Добробут домогосподарств суттєво розрізняється залежно від об'єктивних характеристик домогосподарств, зокрема, кількості дорослих та дітей у сім'ї. В Україні, за даними з 2010 року, середній розмір домогосподарств значно не змінювався, одна дещо зменшилася кількість

домогосподарств, що складаються з 1 особи або більше, ніж із 4 осіб, та зростає їх кількість, представлена 2-3 особами. 76% домогосподарств мають лише 1 дитину (табл. 2.5).

Таблиця 2.4

Характеристика домогосподарств України у 2010-2016 роках (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

1	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹
1	2	3	4	5	6	7	8
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,59	2,59	2,58	2,58	2,58	2,59	2,58
Середній розмір домогосподарства у розрахунку на умовних дорослих, осіб	2,12	2,11	2,11	2,11	2,10	2,11	2,11
Розподіл домогосподарств за кількістю осіб у їх складі, відсотків							
одна особа	23,4	23,6	22,4	22,6	22,8	20,3	19,7
дві особи	28,3	27,9	30,0	29,1	29,6	32,5	32,3
три особи	25,5	25,8	25,0	26,9	25,3	25,9	26,9
чотири особи і більше	22,8	22,7	22,6	21,4	22,3	21,3	21,1
Частка домогосподарств із дітьми до 18 років (%)	37,9	38,0	38,0	38,0	38,0	38,2	38,2
Частка домогосподарств без дітей (%)	62,1	62,0	62,0	62,0	62,0	61,8	61,8
Розподіл домогосподарств із дітьми (%) за кількістю дітей у їх складі							
одна дитина	73,6	74,9	75,6	75,4	73,6	75,7	76,0
дві дитини	23,4	22,5	21,8	22,4	23,3	21,2	21,4
три дитини і більше	3,0	2,6	2,6	2,2	3,1	3,1	2,6
1Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.							

Джерело: [39].

Існує також суттєва різниця у витратах сільських та міських домогосподарств (рис. 2.5). За даними рис. 2.5 бачимо, що сільські домогосподарства витрачають набагато менше коштів порівняно з міськими за виключенням витрат, пов'язаних із веденням підсобного господарства. У структурі ВВП України споживання є основним елементом, на який припадала найбільша частка усіх витрат. Протягом 2004-2016 років вона істотно зростає: із 52,27 % у 2004 р. до 72,70 % у 2013 р. 2014 і 2015 роки –

без Криму і частини Донецької і Луганської областей. Частка споживання зростає швидше, ніж темп зміни ВВП. Нова хвиля кризи у 2014-2015 роках показала, що темп падіння споживання став більшим від темпу падіння ВВП (у 2015 році: -20,2% та -9,9% відповідно). Починаючи з 2016 року відбувається незначне економічне зростання, що супроводжується і зростанням частки споживання у ВВП (64,5%) [39].

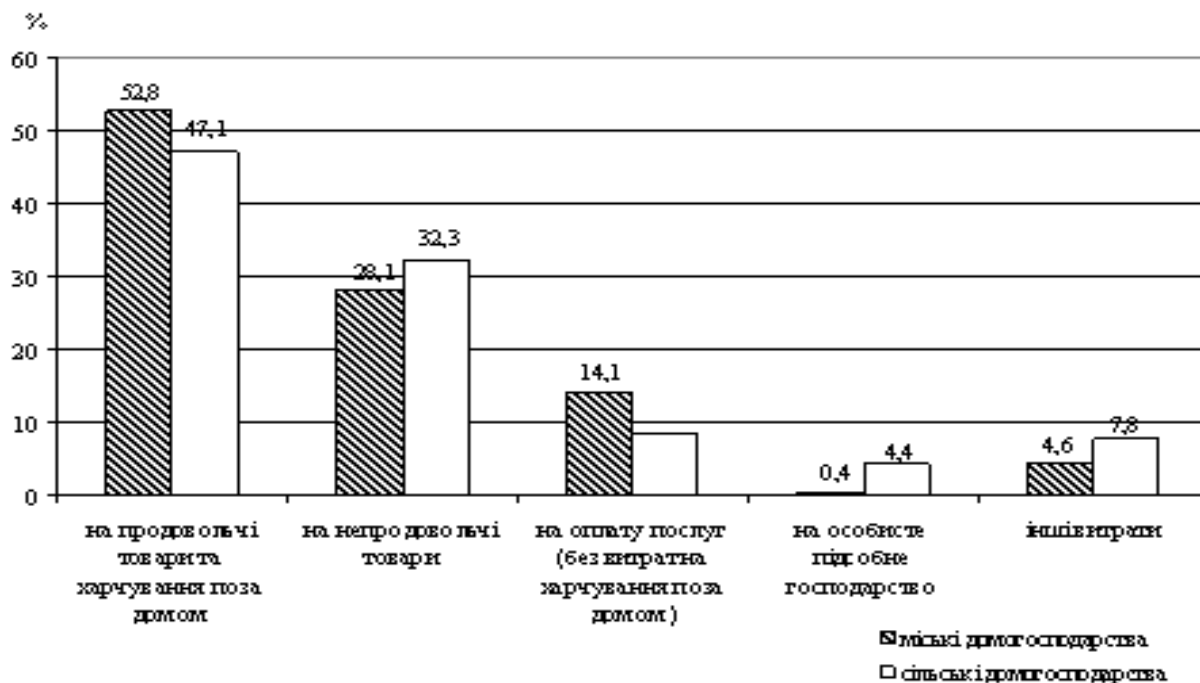

Рис. 2.5. Структура витрат міських і сільських домогосподарств України у 2016 році

Джерело: [39]

У складних кризових умовах споживачі змінюють споживчу поведінку, раціонально витрачаючи кошти на блага першої необхідності: продукти харчування, ліки, квартплату. Поведінку домогосподарств щодо вибору структури споживання продуктів харчування впродовж 2004-2016 років можемо побачити за даними таблиці 2.5.

Споживання продуктів харчування помітно зменшилось за чотирма товарними групами: м'ясо і м'ясопродукти, риба і рибопродукти, картопля, овочі. Загалом можна констатувати зміну споживчої поведінки на продовольчому ринку в умовах кризи як загальне скорочення обсягів споживання усіх продуктів без особливої ідентифікації їх цінності. Споживання населенням таких груп продуктів, як хліб і хлібопродукти, яйця, картопля, рослинна олія перевищує науково обґрунтовані раціональні норми, а кількість м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, риби і рибопродуктів, плодів, ягід та винограду є недостатньою [161]. Норми споживання, затверджені у 2016 році, дещо відрізняються від тих, що існували з 2000 року. Зокрема, передбачено такі норми споживання продуктів харчування з розрахунку на одну працездатну особу: хліб житній – 39 кг/рік, хліб пшеничний – 62 кг/рік, гречка – 2 кг/рік, рис – 2,5 кг/рік,

картопля – 95 кг/рік, цукор – 24 кг/рік, телятина – 16 кг/рік, свинина – 8 кг/рік, птиця – 14 кг/рік, риба – 7 кг/рік, яйця – 220 штук/рік, кава – 0,5 кг/рік, сіль – 3 кг/рік. Отже, передбачається зменшення споживання м'яса, олії, яєць, риби, цукру та зростання споживання хліба, картоплі тощо.

Таблиця 2.5

**Споживання основних продуктів харчування у 2004-2016 рр., кг (л, шт.)/
душу населення у рік (без урахування тимчасово окупованої території
Автономної Республіки Крим та м.Севастополя)**

	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Споживання продуктів харчування в домогосподарствах (у перерахунку в первинний продукт) у середньому за місяць у розрахунку на одну особу							
м'ясо і м'ясопродукти, кг	5,1	5,1	5,0	5,1	4,9	4,6	4,7
молоко і молочні продукти, кг	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8	19,6
яйця, шт.	20	20	20	20	20	19	19
риба і рибопродукти, кг	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2
цукор, кг	3,0	3,2	3,1	3,0	3,0	2,8	2,7
олія та інші рослинні жири, кг	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5
картопля, кг	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6	6,7
овочі та баштанні, кг	9,5	9,9	10,1	9,4	9,0	8,8	9,2
фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1	3,3
хліб і хлібні продукти, кг	9,3	9,2	9,1	9,0	9,0	8,5	8,3

Джерело:[149]

Наведені тенденції до зміни структури споживання є негативними. Це підтверджується дослідженнями українських науковців з використанням показників продовольчої достатності та продовольчої доступності, які зазначають, що у раціоні переважають продукти низької енергетичної цінності: олія рослинна, маргарин та картопля [234; 236].

Загалом можна було констатувати зміну споживчої поведінки на продовольчому ринку в умовах кризи 2014-2015 рр. Якщо в умовах фінансової кризи 2008-2009 рр. населення раціоналізувало споживання, відмовившись від низько-енергетичних продуктів на користь високоціннісних [235], то за час останньої кризи відбулося скорочення обсягів споживання усіх продуктів без особливої ідентифікації їх цінності. У 2014 р. середній коефіцієнт достатності продовольчого споживання став найнижчий за наведений період. Таку споживчу поведінку можна характеризувати як депресивну. Частка витрат, які домогосподарства спрямовували на споживання продуктів харчування у 2016 роках, зросла майже до 50 %. У

абсолютному значенні таке співвідношення витрат характерне для населення, що належить до бідних країн світу. За таких умов не формується потенціал зростання економіки, немає перспектив до поліпшення добробуту.

Лише третині українців вистачало бюджету на харчування, а для купівлі одягу та взуття треба було позичати. Про це свідчать дані опитування соціологічної групи «Рейтинг» на замовлення Міжнародного Республіканського Інституту, проведеного з 28 вересня по 7 жовтня 2016 року [175]. Відтак, 35% респондентів відповіли, що їм вистачає сімейного бюджету на харчування, а для купівлі одягу та взуття потрібно назбирати кошти чи позичити. У вересні-жовтні 2016 року Міністерство економіки та розвитку України провело ревізію продуктового кошика, що відбулося вперше за останні 16 років. 45% опитаних заявили, що грошей їм вистачає на харчування і необхідний одяг та взуття, але для таких покупок як якісний костюм, мобільний телефон, пілосос, пральна машина, холодильник та інше потрібно назбирати гроші чи позичити [1].

На рисунку 2.6 показано структуру грошових витрат українських домогосподарств на початку 2017 року, де бачимо, що витрати на продовольчі товари складають 41%. Значна частка коштів витрачається на комунальні послуги та утримання житла, алкогольні та тютюнові вироби, охорону здоров'я, транспорт.

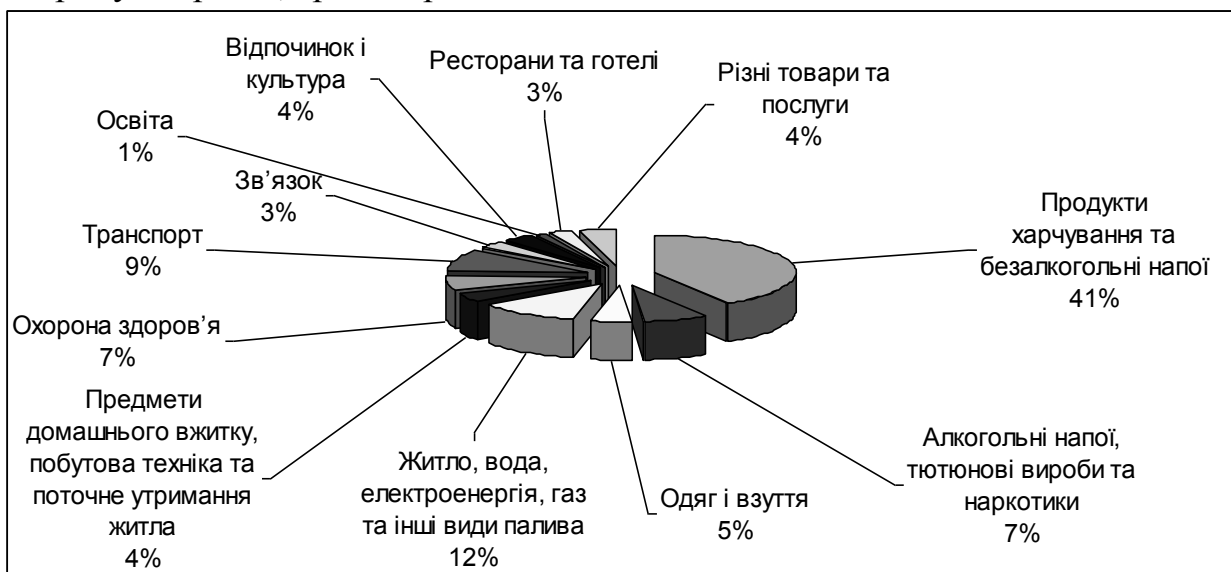

Рис. 2.6. Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств за цілями за I квартал 2017 року

Джерело: побудовано авторами за даними: [24]

Хоч відносна частка витрат українців на продовольчі товари знижується, вона все ж залишається загрозливою і свідчить про бідність населення. У більш розвинених країнах ця частка досить мала. Так, у Люксембурзі витрати на продукти харчування (з урахуванням безалкогольних напоїв) люксембурзької сім'ї становлять тільки 8,6% її

сукупних витрат на споживання, у Нідерландах – 10.0% сукупних витрат, у Данії – 10,6% [184].

У ході трансформації ринкових відносин в Україні відбувалася і трансформація особистості споживача та, відповідно, його раціональності від «homo soveticus» та «homo transformativus» до «homo adaptivus» [68]. (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Характерні риси поведінки домогосподарств у командній, перехідній та ринковій економіці

Характеристики	Поведінка домогосподарств у:		
	командній економіці	перехідній економіці	ринковій економіці
1. Цільова спрямованість	Максимізація корисності в умовах дефіциту ресурсів, черговості отримання споживчих благ та наявності соціальних обмежень. Бажання мати «статусні речі»	Вживання в умовах економічної і соціальної кризи, гіперінфляції, безробіття, втрати заощаджень та ін. Прагнення отримати базисну основу для підтримання рівня життя	Раціональна поведінка в умовах обмеженості бюджету. Увага традиційним цінностям (родині, релігії, суспільним цінностям)
2. Особливості отримання та використання ресурсів	Орієнтація на заробітну плату за основним місцем зайнятості; використання зв'язків для пошуку споживчих благ; гарантовані трансферти; підсобне господарство	Диференційована (залежно від масштабів) поведінка у використанні ресурсів, отриманих від офіційної, неформальної та кримінальної зайнятості й рентних платежів. Споживання стає символом багатства та інструментом для демонстрування свого соціального статусу	Залежно від рівня та джерел доходів. Для більшості домогосподарств основними джерелами доходу залишаються заробітна плата за основним місцем зайнятості та соціальні виплати. Для багатших характерним стає пізнання та копіювання споживання західного суспільства
3. Переважаючі моделі поведінки	Споживацтво. «Вещизм». «Епідемія» надмірної праці	Адаптивна поведінка. Зміна системи цінностей, орієнтована на сім'ю. Поведінка, орієнтована на тіньову економіку	Поведінка, орієнтована на ієрархічну економіку. Престижне, соціально помітне споживання. Марнотратство

Джерело: складено авторами на основі: [72]

Наведені моделі мають пояснення певного ступеня раціональності чи ірраціональності поведінки домогосподарств в різних соціально-економічних умовах. Цілком обґрунтованим є висновок представників соціологічної науки про те, що найвагомими детермінантами впливу на

споживчі витрати домогосподарств у сучасних умовах виступають: 1) «політико-економічний» фактор, пов'язаний з політичною та економічною ситуацією в країні, а також із процесами у світовій економіці, та 2) фактор «матеріальних можливостей і споживчого вибору», в основі якого закладено дохід домогосподарства та раціонально-економічні орієнтації його членів [131].

У радянському суспільстві розподіл і використання/споживання благ відбувалися у відповідності до певних досягнень людини. Місце роботи, посада давали право власнику відповідних статусних позицій володіти відповідними речами (квартира, дача, машина, імпортні меблі та ін.). Наявність так званих «статусних речей» свідчила про приналежність особи до вищих верств суспільства та використовувалася для демонстрування посадових досягнень [121]. Як правило, престижність таких благ визначалася не вартістю, а дефіцитністю [123].

У період ринкової трансформації економіки відбулася різка диференціація населення України за масштабами власності, за доходами, статусами, соціальним становищем. Поведінка представників домогосподарств диференційована (залежно від масштабів) у використанні ресурсів, отриманих від офіційної, неформальної та кримінальної зайнятості й рентних платежів. Споживання стало символом багатства та інструментом для демонстрування свого соціального статусу.

Значний вплив на поведінку домогосподарств у цей період здійснила гіперінфляція. Характер адаптації до цінових змін став руйнівним для економіки, оскільки раціональна детермінанта економічної поведінки домогосподарств була зумовлена монетарними збуреннями [9]. Це зумовило певний перехід від грошового до бартерного обміну, повністю знецінилися заощадження. У той час, коли більшість населення виявилася бідною і не могла собі дозволити задоволення навіть найнагальніших потреб, у представників найбагатших верств швидко сформувалися нові підходи до споживання та виявилися стимули до пошуку нового статусу, характерного для ринкових умов. Певним чином це пов'язувалося із виявленням престижу чи соціального статусу через споживання. Отже, «...споживання речей, крім функціонального смислу, має ще й престижний характер, тепер споживання є символом багатства та інструментом для демонстрування свого соціального статусу» [72].

У таблиці 2.7 узагальнено механізми, що зумовлюють споживчу поведінку, значно впливають на механізм прийняття економічних рішень щодо витрат на споживання. Вони показують насамперед безпосередню залежність споживчої поведінки від низки чинників суб'єктивного та об'єктивного характеру, які спричиняють споживчий вибір, визначають масштаби та структуру споживання. Залежно від цих чинників формуються мотиви і стимули поведінки споживачів. Вони можуть мати раціональний і емоційний характер. А механізми, умови та засоби впливу на поведінку

Чинники, мотиви, стимули та механізми впливу на споживчу поведінку домогосподарств

Чинники впливу	Мотиви та стимули поведінки	Механізми, умови та засоби впливу на поведінку
<ul style="list-style-type: none"> – розміри бюджету сім'ї, ціни на товари та послуги; – стадія життєвого циклу домогосподарства; – досвід споживання та стиль життя; – мода та престиж добробуту родини; <ul style="list-style-type: none"> – очікування споживача, що пов'язані з прогнозами членів домогосподарства, наприклад, щодо майбутніх доходів; – заборгованість домашнього господарства; – податкова політика держави 	<p>Рациональні мотиви:</p> <ul style="list-style-type: none"> – мотив економії (прагнення заощадити гроші при купівлі); – мотив якості товару; – мотив здоров'я, безпеки та захищеності тощо. <p>Емоційні мотиви:</p> <ul style="list-style-type: none"> – мотив радості, фантазії, чуттєвості; – мотив переваги над іншими; – прагнення до індивідуальності та самореалізації тощо 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Психологічні (мотивація, сприйняття, засвоєння, переконання, ставлення); 2. Особистісні (вік, стать, сімейний статус, етап життєвого циклу сім'ї, професія, освіта, рівень доходів, тип особистості, стиль життя); 3. Соціокультурні (референтні групи, сім'я, соціальна роль і статус, культура й субкультура, суспільний клас); 4. Маркетингові (товарна маркетингова політика, цінова політика, збутова політика, комунікаційна політика); 5. Фактори ситуаційного впливу: <ul style="list-style-type: none"> – зміни в макросередовищі, зокрема, економічна ситуація в країні, рівень науково-технічного прогресу, зміна форми власності; – зміни обставин у покупця, зокрема, зміни його фінансового стану, зміни в ціні даного товару, – виникнення необхідності іншої покупки, зміни настрою покупця; – атмосфера в магазині, дії інших покупців, які можуть і стимулювати акт купівлі, і протидіяти його здійсненню.

Джерело: розроблено авторами на основі [72]

споживачів, у свою чергу, розрізняються залежно від системи чинників, мотивів, стимулів, що склалися на даний час, та мають низку детермінант суб'єктивного та об'єктивного характеру.

Отже, неможливо визначити певні норми споживчої поведінки, характерні для усіх без виключення домогосподарств. Але дуже важливо зазначити загальні закономірності цієї поведінки, важливі для пояснення принципів формування їхніх стратегій та для розробки засобів впливу на їхню поведінку з боку інших ринкових суб'єктів.

Грунтуючись на дослідженні динаміки та структури доходів і видатків вітчизняних домогосподарств, масштабів диференціації доходів, структури споживання та враховуючи специфіку змін у споживчій поведінці при переході до ринкової системи господарювання, можемо зробити висновок про те, що у сучасних умовах складаються нові тенденції у поведінці домогосподарств України як споживачів товарів і послуг:

1. Залежно від вікової структури домогосподарств, рівня їх доходів та суб'єктивного сприйняття корисності споживчих благ у сучасних споживчих практиках домогосподарств існує декілька поведінкових типів: «консервативний», надається перевага добре відомим, перевіреним ними товарам); «ощадливий», коли вони відмовляються від поточного споживання на користь заощаджень; «новаторський», коли перевага надається споживанню нових товарів і послуг; «естетичний», коли велике значення надається зовнішнім характеристикам (вигляду, дизайну тощо), «демонстративний», коли надаються переваги товарам відомих брендів та торгових марок [131].

2. Поведінка представників домогосподарств із середніми та високими доходами має різноспрямовані тенденції: копіювання моделі споживання західного суспільства; «гедонізм» – прагнення отримати від життя задоволення, не зважаючи на такі чинники як ціна та наскільки необхідним є товар; дотримання конс'юмеристської культури мають змогу лише забезпечені мешканці великих міст, де більш високі середні доходи поєднується з розвиненою торгівельною інфраструктурою [121]; спостерігаються приклади нераціональної споживчої поведінки [130, с. 141]; обережність у витратах під впливом нестабільності зовнішнього середовища; більше уваги приділяється традиційним цінностям, зокрема сім'ї, родині, релігії, суспільним цінностям та традиціям [121, с. 70]. Це демонструє і неоднозначні соціально-економічні наслідки. Як зазначає С. Тютюнникова, «...неоднорідність суспільства споживання проявляється також у різному рівні занурення різних верств суспільства в різноманітні споживчі технології. Це ще більше посилює диференціалізацію населення транзитивних суспільств за рівнем і якістю життя» [214, с. 114].

3. Більшість домогосподарств демонструють реалістичні моделі поведінки, засновані на диференційованих алгоритмах прийняття рішень всередині сім'ї. Соціологи зазначають існування особливостей функціонально-рольових взаємовідносин в українських домогосподарствах, зокрема під час купівлі товарів та послуг. Спільні рішення є поширеними під час придбання товарів довготривалого використання, нерухомості, користування фінансовими послугами, проведення відпустки, а індивідуальні (здійснювані кожним членом домогосподарства самостійно) переважають при виборі та купівлі одягу, взуття, канцелярських товарів, книг, користування освітніми послугами» [130].

4. Під впливом розвитку НТП та глобалізації споживча поведінка піддається впливу загальносвітових закономірностей. Як пише А.В. Кудінова, ця поведінка характеризується поєднанням рис попередніх типів – доіндустріального та індустріального (стандартизованість, концентрованість, традиційність) та новітніми властивостями (уніфікованість, індивідуалізованість, урбанізованість). Проте принципово відмінним є притаманні такому типу споживання свідоме самообмеження, розумна раціональність, оптимальна ресурсоемність, а головне – оновлена

структура потреб, яка органічно поєднує індивідуальні та суспільні інтереси. [116].

Споживча поведінка значною мірою визначає умови для зростання добробуту домогосподарств і сама є результатом досягнутого рівня добробуту. Мета споживача головним чином спрямована на зростання добробуту. Однак низькі доходи, безробіття, відсутність заощаджень, погане здоров'я та інші чинники його низького рівня зумовлюють поведінку, орієнтовану на виживання у складних умовах. Більш високий рівень досягнутого добробуту зумовлює диверсифікацію споживання, підносить його на новий рівень, дозволяє включати у структуру споживання нові, якісніші, технологічно досконаліші блага, більше коштів виділяти на самовдосконалення, відпочинок, освіту. Вищий рівень добробуту гарантує умови для того, щоб переймати принципи поведінки домогосподарств розвинених країн, формувати заощадження, страхувати життя і майно, більше коштів витратити на підтримання домогосподарства, розвивати власну справу і тим підтримувати свій добробут. Аналіз взаємозв'язку між обсягами доходів і споживання в економіці показує, що витрати та споживання змінюються відповідно до динаміки середньодушових доходів, однак оцінювання агрегованих даних необхідно здійснювати як за соціально-демографічними ознаками, так і з врахуванням розриву між доходами заможних і бідних домогосподарств [151]. Це свідчить про необхідність прогнозування макроекономічних процесів на базі мікроданих про індивідуальні доходи та індивідуальну споживчу поведінку. Як основа добробуту, у свою чергу, споживча поведінка домогосподарств залежить від низки чинників суб'єктивного характеру: розмірів бюджету сім'ї, стадії життєвого циклу домогосподарства; досвіду споживання та стилю життя; дотримання моди та прагнення престижу добробуту родини; очікувань споживача, пов'язаних із прогнозами членів домогосподарства, наприклад, щодо майбутніх доходів; розмірів заборгованості домашнього господарства, податкової політики держави та інших.

2.2. Особливості моделей поведінки вітчизняних домашніх господарств як власників економічних ресурсів

Поведінка домогосподарств на ринках ресурсів визначається їх роллю як власників грошових, матеріальних і людських ресурсів. У поясненні особливостей цієї поведінки головне значення мають масштаби та права власності на ресурси, кількісні і якісні показники цих ресурсів, а також умови їх ефективного використання. Головними видами поведінки домогосподарств як власників економічних ресурсів виступають: фінансова, поведінка на ринку праці та підприємницька поведінка.

Фінансова поведінка – це діяльність членів домогосподарств, пов'язана з розподілом та перерозподілом грошових ресурсів, у результаті чого відбувається їх формування та використання. У структурі фінансової

поведінки домогосподарств ми виділяємо кредитну та заощаджувальну поведінку, які на даний час, з нашого погляду, найбільш визначають їх діяльність як суб'єктів ринкових відносин.

Кредитна поведінка – діяльність домогосподарств, спрямована на залучення тимчасово вільних коштів інших суб'єктів: інституцій фінансового ринку, підприємств, інших домогосподарств на умовах поверненості, строковості та, як правило, платності і забезпеченості; заощаджувальна поведінка – діяльність домогосподарств, спрямована на виведення певної частини доходів з особистого користування з метою задоволення майбутніх потреб. Фінансова поведінка домогосподарств визначається низкою економічних, політичних, соціальних, культурних, психологічних та демографічних чинників. У табл. 2.8 наведено мотиви, стимули, чинники та механізми впливу на фінансову поведінку домогосподарств.

Як бачимо за даними таблиці 2.8, фінансова поведінка домогосподарств залежить від значної кількості об'єктивних та суб'єктивних чинників і в конкретних ринкових умовах може складатися по-різному. Вона може бути переважно активною чи пасивною й виступає як результат суб'єктивних рішень, що приймаються під впливом об'єктивних умов. Розглянемо особливості фінансової поведінки домогосподарств України, використовуючи системний підхід до їх функціонування у ринкових умовах.

Фінансовий стан та поведінка домогосподарств України на фінансових ринках в останні роки визначаються сукупністю зовнішніх та внутрішніх чинників, серед яких головна роль належить економічним та політичним детермінантам. Саме вони значним чином змінили економічний та фінансовий стан домогосподарств особливо в останні 3 роки й зумовлюють зміни у поведінці домогосподарств щодо структури витрат та заощаджень. Якщо у 2005-2008 роках щорічний приріст грошових вкладів складав 10 і більше відсотків, то у 2009 році у результаті світової фінансової кризи відбулося їх падіння на 3,3%, а у результаті політичної кризи у 2015 році – на 6,2%.

Суттєве зменшення заощаджень було спричинено низкою зовнішніх та внутрішніх чинників, особливо, зміною курсу іноземної валюти. Допущена Нацбанком девальвація призвела до трикратного зменшення купівельної спроможності гривневих вкладів населення (які на кінець 2015 року склали 199 млрд. грн.). Окрім цього, через «зачистку» майже 80 банків, вкладники, згідно даних Українського кредитно-банківського союзу (УКБС), втратили близько 60 млрд. грн. на своїх банківських рахунках, адже Фондом гарантування вкладів компенсуються лише суми до 200 тис. грн.. (\$8 тис.) [28].

Мотиви, стимули, чинники та механізми впливу на фінансову поведінку домогосподарств України

Види фінансової поведінки	Чинники впливу	Мотиви та стимули поведінки	Механізми, умови та засоби впливу на поведінку
1	2	3	4
<p>Кредитна</p> <ul style="list-style-type: none"> – активна, – пасивна 	<ul style="list-style-type: none"> – соціальне схвалення боргів; – економічна соціалізація; – соціальне порівняння; – відсутність навиків управління особистими фінансами; – кредитний досвід; – рівень фінансової грамотності. 	<ul style="list-style-type: none"> – забезпечення життєдіяльності; п – придбання житла, – отримання коштів на будівництво та реконструкцію нерухомості; – покриття дефіциту грошових коштів для щоденного споживання; – піклування батьків про дітей, – прагнення домогосподарств розпочати або розширити власний бізнес; – піклування про дітей. 	<p>Заходи спрямовані на:</p> <ul style="list-style-type: none"> – підвищення фінансової грамотності членів домогосподарств шляхом самоосвіти, участі у просвітницьких заходах, які проводять громадські організації, консалтингові компанії; – відповідальне ставлення до підписання кредитного договору: вивчення фінансових умов, які пропонують банківські установи; отримання роз'яснень та консультацій тощо; – отримання інформації про ефективну процентну ставку (величину, яка охоплює всі витрати, пов'язані із отриманням та погашенням кредиту); – здійснення попереднього аналізу доцільності залучення домогосподарством кредитних коштів, а також оцінку власних фінансових можливостей повернення кредиту та сплати відсотків.
– спрямована на	<ul style="list-style-type: none"> – за боргова – ність; – податкові ставки; 	–	– недержавне пенсійне забезпечення;

Продовження табл. 2.8

1	2	3	4
<ul style="list-style-type: none"> – диверсифікацію заощаджень; – пасивна щодо заощаджень; – характеризується пониженням критеріїв щодо сприйняття ризику; <p>орієнтована на споживчу спрямованість заощаджень.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – система соціального забезпечення; – процентні ставки; – розвиток ринків капіталу; – демографічні чинники (стадія життєвого циклу, рівень освіти, сектор зайнятості тощо). – умови страхування внесків; – можливість нагромадження коштів; – рівень фінансової безпеки; – ступінь довіри до фінансових установ. 	<p>–</p>	<ul style="list-style-type: none"> – введення податкових пільг для фізичних осіб за інвестиційними операціями; – розвиток інституту банківської таємниці; – надання комплексних фінансових послуг; – зміцнення стійкості фінансового сектора. –

Джерело: складено автором самостійно

Трикратне знецінення доходів громадян в еквіваленті твердих валют, а значить і відповідне подорожчання імпортованих товарів, двократне відставання темпів зростання номінальних доходів населення від зростання цін, майже нульовий рівень заощаджень населення та втрата частини коштів вкладників у майже 80 «зачищених» НБУ банках – це нищівний удар як по купівельній спроможності домогосподарств, так і по економіці України в цілому.

Реальний наявний дохід населення почав зростати – у II кварталі 2016 року він збільшився вперше за останні 10 кварталів. Приріст становив 5.6% у річному вимірі. Основним чинником стало деяке уповільнення інфляції, а також збільшення номінальних доходів на 14.3%. Майже дві третини приросту забезпечило збільшення оплати праці на 22.8%. Це сталося завдяки підвищенню мінімальної зарплати (з вересня 2015 року та травня 2016 року), а також суттєвому підняттю грошового забезпечення військовослужбовців. Зниження ставки ЄСВ з початку 2016 року було запроваджене, у тому числі, з метою створити підґрунтя для підвищення зарплат та збільшити доходи населення, однак мало інший результат – підприємства збільшили прибуток, частково перетягнувши на себе ресурси держави та населення. Третину приросту номінальних доходів забезпечили отримані населенням трансферти насамперед пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг. Зростання соціальної допомоги, зумовлене підвищенням прожиткового мінімуму, та закордонних переказів у доларовому еквіваленті теж позитивно вплинуло на номінальні доходи, однак ефект від них обмежений. У III кварталі 2016 року порівняно з відповідним періодом 2015 року номінальна зарплата збільшилася в середньому на 23.2%, реальна – на 15% [73]. Наприкінці 2016 року реальний наявний дохід населення виріс на 0.3%. Це перше зростання за останні 4 роки, однак його темп значно нижчий, ніж у посткризовому 2010-му. [146, с. 30].

Фінансова поведінка домогосподарств визначається умовами отримання та зростання доходів. На рисунку 2.7 показано безпосередню залежність у динаміці реального наявного доходу населення, реальних споживчих видатків та рівня безробіття.

У кризові періоди 2008-2009 та 2014-2015 років при значному зростанні рівня безробіття спостерігалось різке падіння реальних доходів та витрат. За 2016 рік номінальні поточні витрати збільшилися на 17.3%, що на 1.9 в. п. перевищило темп приросту доходів. Витрати зростають швидше, ніж доходи, починаючи з 2013 року. Унаслідок цього протягом 2013 – 2015 років річний приріст фінансових заощаджень домогосподарств поступово зменшувався, а торік вперше за багато років став від'ємним – -9.3 млрд. грн. Як результат, домогосподарства і 2016 року активно використовували раніше накопичені фінансові ресурси. Так, чистий продаж валюти населенням у 2016 році збільшився в 2.1 рази р/р до еквіваленту 63.2 млрд. грн. [146, с. 32].

Рис. 2.7. Взаємозв'язок динаміки рівня безробіття, реальних доходів та реальних кінцевих споживчих витрат населення України у 2008-2016 роках

Джерело: [146, с.30]

Номінальні витрати протягом 2014-2016 років зростали швидше, ніж доходи. Відтак фінансові заощадження домогосподарств у цей час зменшилися вперше за багато років. При цьому нерівність за доходами зростала: бідніші верстви змушені залучати додаткові ресурси для підтримання споживання на звичному рівні, а в руках заможніших сконцентрована переважна більшість депозитів у банках. Збільшення номінальних доходів дозволило населенню надалі погашати зобов'язання, передусім банківські кредити (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Динаміка фінансових ресурсів та зміни у показниках схильності до заощаджень населення України

Джерело: [146, с.32]

На рисунку 2.8 бачимо, що фінансові ресурси домогосподарств у зазначений період найвищими темпами (12%) зростали у посткризовому 2010 році, а починаючи з 2012 року ці темпи спадали аж до -3% у 2016 році. При зростанні номінальних доходів поточні витрати у 2016 році зростали швидше, ніж доходи.

Особливості поведінки різних домогосподарств щодо використання фінансових ресурсів значно залежать від різниці у їхніх доходах. Тому, наприклад, заощадження з'являються переважно у тих домогосподарствах, які належать до 2-х останніх децильних доходних груп (рис. 2.9).

Витрати перших децильних груп за доходами зростали швидше, ніж у середньому. Це призвело до того, що заощадження зменшилися у 60% домогосподарств (I-VI децильні групи). За даними опитування GfK Україна, у IV кварталі частка домогосподарств, яким не вистачає доходів навіть на поточне споживання або вистачає лише на нього, становила 52%. Лише 16% населення заощаджувало, не обмежуючи споживання. На початку кризи, у I кварталі 2014 року цей показник становив 27% [39].

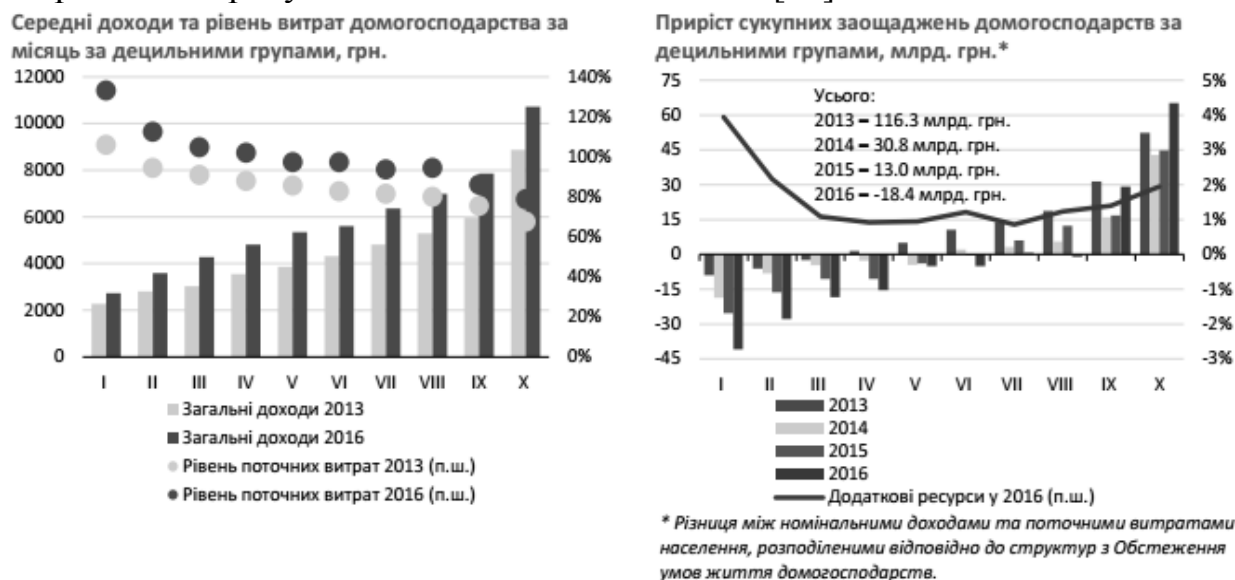

Рис. 2.9. Доходи, витрати та заощадження домогосподарств України за децильними групами у 2013 та 2016 роках
 Джерело: [146, с. 32]

Проблема пояснюється тим, що у зв'язку зі збільшенням витрат на оплату послуг ЖКГ та цін на деякі товари та послуги їх споживання з кінця 2014 року зростало швидше, ніж доходи населення. Це призвело до необхідності використання населенням накопичених у попередні періоди заощаджень для підтримки рівня споживання. Так, у II кварталі 2016 року зменшення заощаджень становило 5.3 млрд. грн. що відбулося, зокрема, за рахунок активного продажу населенням іноземної валюти (продаж валюти населенням перевищує її купівлю з початку 2015 року, а у II кварталі ця різниця була вдвічі більшою, ніж у I кварталі 2016 року) [73].

Дані свідчать, що у 2016 року заощадження робили представники лише IX і X децильних груп. Половина їх депозитів складають суми, більші

за 250 тис. грн. Все ж схильність населення до заощаджень залишається низькою. Частка домогосподарств, яким бракує доходів навіть на забезпечення поточного споживання або вистачає лише на нього, становить 49%. Вона дещо зменшилася порівняно з показником першої половини року, однак залишається суттєво вищою, ніж до кризи. І тільки 17% населення мало змогу заощаджувати, не обмежуючи споживання. Це свідчить у цілому про нестійку позицію домогосподарств як кредитора економіки у 2016 році.

Таким чином, послаблення інфляційного тиску та тлі зростання як номінальних заробітних плат, так і номінальних доходів населення сприяло їх зростанню в реальному вимірі. У II кварталі 2016 року вперше за два роки відбулося зростання як реальних наявних доходів населення, так і реальної заробітної плати, як частини доходів населення (на 5,6% та 13,6% відповідно).

Починаючи з кінця 2016 року населення поступово погашає фінансові зобов'язання, 92% з яких – банківські кредити. Основні причини – підвищення зарплат та інших грошових доходів, а також обмеженість нового кредитування населення банками. Наслідок – відношення боргу до наявного доходу домогосподарств торік знизилося на 3 в. п. до 11%. Боргове навантаження на домогосподарства вже зараз є низьким, тому, за даними останнього опитування банків про умови кредитування, 88% фінансових установ очікують на зростання видачі споживчих кредитів. Поступове погашення населенням боргів має ще один наслідок. Вага домогосподарств як кредитора банків зростає. За минулий рік показник Loan to Deposits (LtD, відношення кредитів до депозитів) для домогосподарств знизився на 6 в. п. до 37%. Його нинішнє значення вказує на потенціал зростання споживчого кредитування (рис. 2.10).

У 2016 році суттєво зросла частка домогосподарств, які були змушені позичати чи витратити власні заощадження для того, аби профінансувати поточне споживання. Тенденцію опосередковано ілюструє зростання частки великих депозитів (понад 150 тис. грн.) з 57% на кінець 2013 року до 77% на кінець 2016 року. Масштаби заощаджень значно розрізняються за розмірами залежно від рівня доходів домогосподарств.

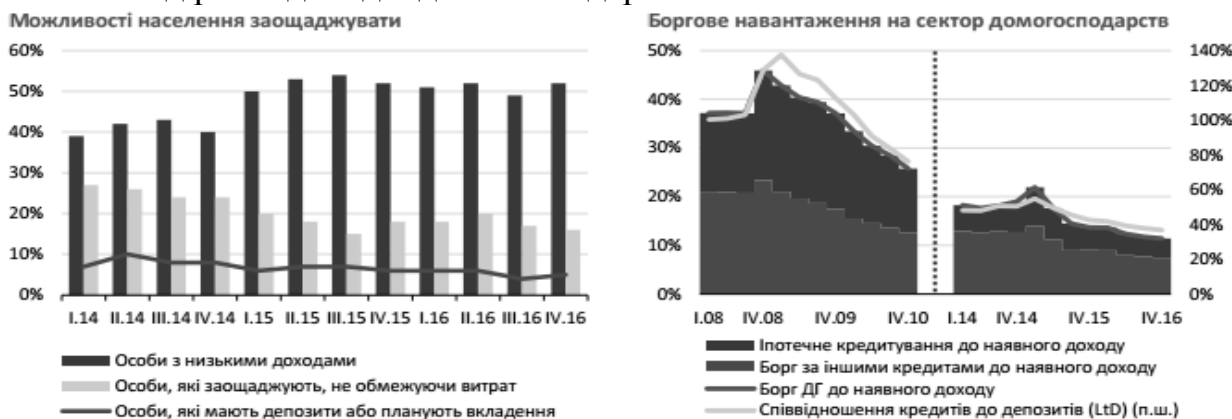

Рис. 2.10. Зміна можливостей домогосподарств щодо заощаджень
Джерело: [146, с. 33]

Поведінка домашніх господарств, що стосується заощаджень, пояснюється насамперед їх природним бажанням забезпечити стабільне, постійно зростаюче споживання. Залежно від стану зовнішнього середовища наведені мотиви можуть не проявлятися, – інші можуть стати головними при прийнятті рішення про заощадження. Заощадження – означає прийняття рішення про відмову від поточного споживання частини наявного доходу на основі взаємодії внутрішніх мотивів та зовнішніх стимулів заради досягнення поставленої мети [58]. Мотиви заощаджень – залежно від конкретних умов функціонування домогосподарств – залишаються класичними, такі, як: обачність та необхідність створення резерву на випадок непередбачених обставин в умовах конкуренції; передбачливість, врахування майбутнього співвідношення між доходами і витратами; ощадливість, прагнення забезпечити собі доход у формі відсотка або передбачуваного збільшення цінності майна; прагнення до підвищення добробуту, до незалежності у споживанні від родичів; підприємливість, бажання залишити спадщину тощо.

Психологічно українським домогосподарствам притаманний феномен «ошуканих вкладників», відомий за досвідом придбання цінних паперів «фінансових пірамід». На поведінку домогосподарств впливають також суб'єктивні чинники. Один із них – владні відносини в межах домогосподарства. Це стосується формування та передачі прав контролю над формуванням і витратами сімейного бюджету одному з членів домогосподарства [206, с. 26].

Стратегія заощаджень у значній мірі визначається стадією життєвого циклу, тому що доходи систематично змінюються протягом життя індивіда. Молоді сім'ї, як правило, мають невеликі доходи, вони вирівнюють споживання за рахунок позик, – з надією на те, що згодом будуть заробляти більше і зможуть сплатити борги з майбутнього доходу. Найбільш радикальні зміни доходу відбуваються впродовж двох періодів: трудового і пенсійного. Протягом трудового періоду доходи зростають, досягаючи максимуму в зрілому віці, – тоді сім'ї сплачують борги молодості, а також відкладають заощадження на старість. Вихід на пенсію зменшує трудовий доход до нуля. Залишаються заощадження. Далі стабільне споживання забезпечується нагромадженими заощадженнями. Як зазначає Рамський А.Ю., домогосподарства у прийнятті рішень про інвестування керуються різними мотивами залежно від вікової структури домогосподарства, місця проживання, матеріального становища, освітнього і культурного рівня, традицій соціуму, наявності професійної освіти або навичок в інвестуванні, наявності сімейного бізнесу, що потребує інвестування, рівня громадської свідомості тощо [180, с. 62].

Різні типи фінансової поведінки домогосподарств залежать і від видів домогосподарств. Тому домогосподарства поділяють на фінансово активні (тобто ті, що мають готівкові заощадження, рахунки і вклади у банківських установах, купують валюту тощо) і фінансово пасивні (котрі не мають або не виявляють будь-яких ознак активної фінансової поведінки). У свою

чергу, серед фінансово активних домогосподарств виокремлюють такі основні типи (моделі) поведінки: «заощаджувачі»: домашні господарства, котрі демонструють лише позитивну фінансову поведінку (зменшення боргів та вивільнення коштів із поточного споживання для здійснення вкладень у майбутні доходи); «антизаощаджувачі»: домашні господарства, котрі демонструють лише негативну фінансову поведінку (споживання у борг, «проїдання» частини майна і заощаджень); «змішана» модель: домашні господарства, котрі демонструють як позитивну, так і негативну фінансову поведінку [125]. Модель економічної поведінки кожного домогосподарства може поєднувати декілька стратегій. Так, майнова стратегія з орієнтацією на нерухомість, як правило, доповнюється стратегією запозичень. Стратегія неорганізованих заощаджень може поєднуватися зі стратегією надання кредитів та стратегією організованих заощаджень.

У зв'язку із інфляцією та знеціненням гривні українцям характерні так звані неорганізовані заощадження, які відкладаються у формі готівки, що зберігаються безпосередньо у населення в національній та іноземній валютах. Мотивами заощаджень виступають такі як: заощадження за звичкою, без конкретних намірів; з обережності – через невизначеність майбутнього; з метою залишити спадок; бажання отримати дохід від заощаджених коштів.

Більшість домогосподарств із-за недостатності доходів орієнтовані на сьогоднішнє, – лише ті, хто отримує середні та високі доходи, приймають рішення щодо свого міжчасового вибору у розподілі доходу між споживанням та заощадженням. Особливістю українських домогосподарств, орієнтованих на сьогоднішнє, є те, що, не враховуючи будь-яких особливих мотивів, такі домогосподарства надають перевагу більшому споживанню у теперішньому періоді.

Дохід членів домогосподарств у довгостроковому періоді часу не однаковий і не завжди може забезпечити бажаний рівень споживання, що є основою економічного мотиву заощадження, який полягає у вирівнюванні споживання протягом усього періоду життя. Молодь здебільшого не витрачає кошти на заощадження, оскільки на початку трудової діяльності дохід учасника домогосподарства досить низький. Мотив захисту проти невизначеності майбутнього для молоді не спрацьовує, оскільки досвід останніх років свідчить про знецінення заощаджень.

Теоретично, завдяки механізмам заощаджень та позик домогосподарства можуть переносити ресурси між різними часовими періодами, щоб збільшувати споживання, коли ціни нижчі і зменшувати споживання, коли ціни на ринку зростають. Однак, цей мотив у сучасних умовах не є практичним і не впливає на рішення домогосподарств, особливо українських, оскільки останнім часом світовій економіці майже не притаманне явище дефляції, зазвичай ціни невпинно зростають більшими чи меншими темпами.

З таким видом діяльності домогосподарств як заощадження тісно пов'язана діяльність по залученню кредитних коштів, що надає можливість домогосподарствам розширювати своє теперішнє споживання за рахунок майбутніх доходів. Неповорнення кредитів для деяких домогосподарств стало джерелом збагачення як у 1990-х роках, так і у період масового банкрутства українських банків.

Пристосування до зовнішніх впливів змушує домогосподарства зберігати заощадження у валюті. За підсумками 2016 року депозити населення в гривні зросли на 6% або на 12 млрд. грн. у порівнянні з 2015 роком. Вклад у валюті зменшилися на 1% або на \$ 100 млн., але показник доларизації депозитів істотно не змінився за підсумками минулого року і склав 46%. Отже, близько половини депозитів в Україні – це валютні вкладення. Для населення депозити були і залишаються єдиним засобом заощадження своїх накопичень, і тому українці продовжують розміщувати гроші в банках, хоча ставки по вкладах весь минулий рік знижувалися. В середньому, прибутковість гривневих вкладень за минулий рік знизилася на 3,7% річних, а валюті – на 2,4%. Багато в чому це пов'язано з тим, що банки зазнають надлишок вільних грошей, оскільки кредитування не росте. Очікується, що за результатами 2017 року відсотки будуть знижуватися як в гривні, так і у валюті. Швидше за все, за підсумками року найвищі гривневі прибутковості будуть на рівні 14% річних, а середній цінник складе 10-12%. За валютним ж вкладами більше ніхто не заплатить понад 5% річних при середньозваженій ставці на ринку в розмірі 1-3%.

Нестабільність та невизначеність зовнішнього середовища зумовлює обережність домогосподарств при прийнятті рішення про депозити. У 2016 році зросла кількість депозитів на термін більше одного року і, швидше за все, за оцінками НБУ, у 2017 році ця тенденція буде тільки підсилюватися. Найбільшим попитом будуть користуватися вкладення на термін від одного до півтора років, без права дострокового розірвання. Усі вклади до 12 місяців будуть розміщуватися під дуже низькі відсотки, що має привчати людей до більш довгострокових інвестицій. У перспективі в Україні депозити для населення будуть залучатися на термін 3-5 років, щоб забезпечити банки стабільними фінансами для кредитування і бізнесу, і населення.

На сьогодні банки видають, в основному, споживчі беззаставні кредити людям, де не потрібна складна оцінка платоспроможності. Але ці позики мають великий ризик неповернення і тому відсотки по ним складають від 36-60% річних [39]. З початку 2017 року позитивні очікування економічної активності, зростання міжбанківської конкуренції, поживлення попиту на ринку нерухомості та підвищення споживацької впевненості зумовили пом'якшення стандартів кредитування. Зменшуються ставки по споживчому кредитуванню. Банки очікують на зростання споживчого та іпотечного кредитування [7].

У фінансовій поведінці українців усе більшого значення набувають психологічні чинники. При прийнятті інвестиційних рішень велике значення мають такі чинники як довіра, справедливість, зловживання, грошові ілюзії тощо.

Наведені аспекти проявляються у фінансовій поведінці українських домогосподарств, а їх недотримання зумовлює ірраціональні економічні рішення та зумовлює негативні очікування. Втрата довіри до кредитних установ виникла ще на початку 1990-х років із-за неповернення вкладів. Пізніше вона постраждала у результаті формування та діяльності фінансових пірамід, фінансово-економічної кризи 2008-2009 років. Хороші часи люди сповнені вірою, вони ухвалюють рішення не роздумуючи: інстинкти підказують, що попереду їх чекає успіх. Вони пригнічують в собі сумніви, вартість активів висока і зростає ще вище. Але як тільки люди втрачають довіру, пелена ілюзії спадає, і вони починають продавати [108].

Проблема справедливості виникла, наприклад, щодо індексації заощаджень. Так, 21 листопада 1996 року було прийнято Закон України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», яким установили, що заощадження відновлюються у співвідношенні 1 карбованець заощаджень на 1,05 гривні за станом на 1 жовтня 1996 року. Цим самим законом було визначено загальну суму компенсації заощаджень, що гарантується державою. На 1 жовтня 1996 року вона становила 131,96 млрд. грн., та встановлено, що подальша компенсаційна індексація заощаджень громадян здійснюється при видачі вкладів, страхових внесків, погашенні цінних паперів відповідно до індексу інфляції. Але 23 січня 1997 року був прийнятий Закон України «Про структуру державного внутрішнього боргу України за станом на 1 січня 1996 року і граничний розмір державного внутрішнього боргу України на 1996 та 1997 роки», у якому зобов'язання щодо цих заощаджень не були відображені [125].

Наявність фінансових зловживань і недобросовісності в сучасному економічному середовищі також впливає на виникнення ірраціональної фінансової поведінки людини. На сучасних фінансових ринках успішно працює стратегія підтасовки бухгалтерії, «роздування» вартості акцій, корупційні схеми. Як зазначає Карпишин Н.І., скандали, пов'язані з фінансовими махінаціями надзвичайно заплутані і одночасно прості, оскільки пов'язані з порушенням бухгалтерських принципів. Ірраціональна фінансова поведінка може бути також наслідком такого явища як грошова ілюзія, яка виникає тоді, коли люди приймають фінансові рішення під впливом номінальної суми, а не реальної купівельної властивості грошей. Це буває, коли люди часто приймають неправильні економічні рішення, оскільки не мають уяви про інфляцію. Особливо це явище відчутно при покупці довгострокових облігацій [83].

Фінансові можливості та фінансова поведінка домогосподарств значною залежать від використання людських ресурсів домогосподарств, адже за будь-яких умов реалізація цілей домогосподарств щодо зростання

доходів для більш повного задоволення потреб пов'язано із витратами на розвиток людського фактору та підприємницьких здібностей членів домогосподарств.

Людські ресурси домогосподарств – головний чинник їхнього функціонування. Домогосподарство відтворює людський капітал – впливає на його формування, збереження та реалізацію. Формування людського капіталу проявляється у прийнятті рішень про забезпечення певного рівня умов життя та відпочинку, про освіту та витрати на неї, про первинну соціалізацію дітей. До людського капіталу належать особливі та загальні знання людей, рівень їхнього ментального та фізичного здоров'я, рівень освіти. Інвестиції у людський капітал можна вважати особливим підвидом заощаджень домогосподарств. До цих інвестицій належать також витрати на освіту і виховання дітей. Отже, для формування, збереження та реалізації людського капіталу домогосподарства змушені витрачати та планувати витрати на освіту, науку, культуру, спорт, відпочинок, охорону здоров'я (Табл. 2.9). За даними таблиці бачимо, що у 2010-2016 роках частка витрат на охорону здоров'я, відпочинок, культуру, освіту було дуже низькою і за виключенням витрат на охорону здоров'я ще й зменшилася на 0,3-0,4%. У цей період зросли витрати на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива з 9,2 до 16%. Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які повідомили, що при значному збільшенні доходів, вони б спрямували додаткові кошти в першу чергу на: лікування – 49,4%; відпочинок – 52,1%; освіту – 15,7%. Разом з тим, на розвиток підприємництва кошти спрямували б лише 6% домогосподарств. Розподіл домогосподарств (%), які повідомили, що найбільшою цінністю для них є здоров'я (76,5), сім'я, діти (18,9), – освіта лише 0,2% [194]. Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які вважають, що за їх добробут має нести відповідальність повністю або переважно держава – 29,3%; як держава, так і вони самі – 59,2%; переважно вони – 8,9%; виключно вони – 2,6%. Отже, щодо використання людського капіталу спостерігається поведінка, орієнтована на підтримку держави.

Таблиця 2.9

Частка витрат домогосподарств України на потреби розвитку людського капіталу (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0	5720,4
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків						
охорона здоров'я	3,2	3,2	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2
зв'язок	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3
відпочинок і культура	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5	1,4
освіта	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0

Джерело: [194]

На ринку праці у сучасній Україні також існують свої особливості. Аналіз поведінки домогосподарств показує, що крім класичних спостерігаються орієнтації на специфічні, такі що виникають у ході ринкової трансформації економіки, моделі поведінки (які мають інституційний характер): орієнтація на законні/незаконні способи збагачення (тіньова зайнятість, самозайнятість, орієнтації на патерналістські / партнерські відносини домогосподарства з роботодавцем).

За даними Державної служби статистики, починаючи з 2013 року чисельність економічно активного населення скорочувалася і на початку 2017 року складала 17.7 млн. осіб. Чисельність зайнятого населення також скорочувалася, причому дещо вищими темпами, ніж чисельність економічно активного населення (рис. 2.12).

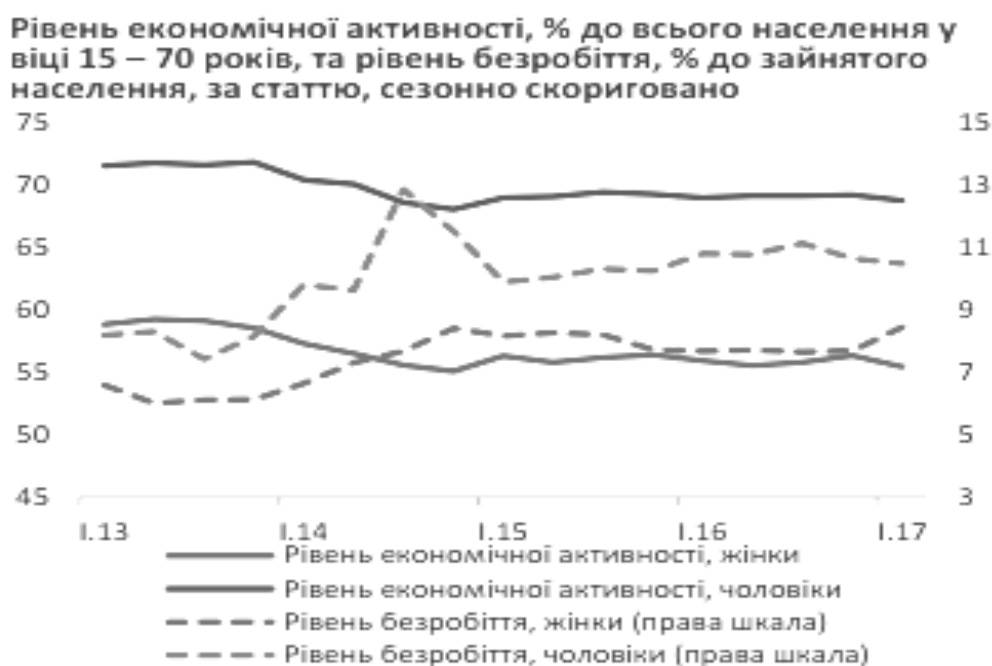

Рис. 2.12. Динаміка показників економічної активності та безробіття в Україні у 2013-2017 роках

Джерело: [39]

Зниження відбулося насамперед серед жінок. Це супроводжувалося скороченням штатних одиниць на неповному робочому дні/тижні. У I кварталі 2017 року порівняно з аналогічним періодом минулого року, за даними ДСЗУ, кількість працюючих, переведених з економічних причин на неповний робочий день (тиждень), становила 2.7% середньооблікової кількості штатних працівників (або 211 тис. осіб), що на 40% менше, ніж у I кварталі 2016 року. За результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності кількість зайнятого населення віком 15–70 років у I кварталі 2017 р. становила 15,9 млн. осіб, а кількість безробітних – 1,8 млн. осіб. Рівень зайнятості населення віком 15–70 років порівняно з відповідними даними попереднього року зменшився на

0,4 в.п. та склав 55,2%, а серед населення працездатного віку – на 0,1 в.п. та 63,3% відповідно.

Рівень безробіття серед економічно активного населення віком 15–70 років збільшився з 9,9% у I кварталі 2016 р. до 10,1% у I кварталі 2017 р. (рис. 2.13).

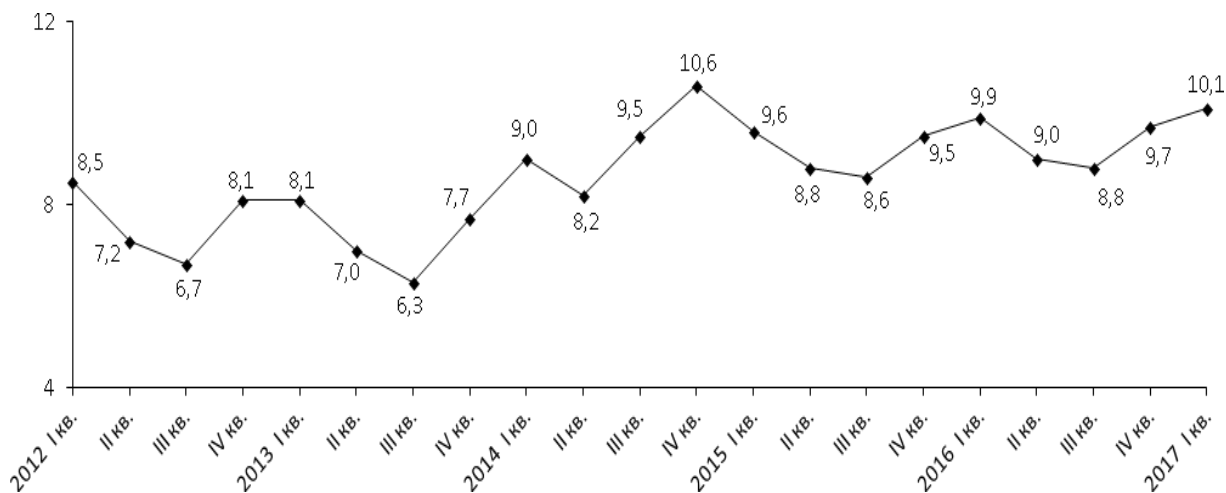

Рис. 2.13. Рівень безробіття населення віком 15–70 років (у % до робочої сили)

Джерело: [39]

Особливістю зайнятості є те, що кількість штатних працівників, які становлять майже половину всіх зайнятих, у січні – травні 2017 року знизилася на 1,9% р/р (до 7.7 млн. осіб).

У цей період відбулося підвищення рівня безробіття, що пояснюється активізацією пошуку роботи сезонними робітниками, в основному чоловічої статі (насамперед у сфері будівництва та сільському господарстві). Цей факт пояснює деяке зниження рівня безробіття серед чоловіків при зростанні загального рівня безробіття та нетипове зростання кількості безробітних серед жінок, найбільше – серед жінок віком 30 – 49 років [39].

Водночас зниження кількості штатних працівників у деяких видах діяльності, пояснюється зростанням частки неформальної зайнятості (зокрема, у таких видах, як будівництво і торгівля). Особливістю є те, що найвищий рівень безробіття залишається серед молоді (у I кварталі 2017 року було зафіксовано серед молоді віком 15 – 24 роки 17,7% – через складнощі в працевлаштуванні після навчання). Територіально – у Луганській та Донецькій областях (відповідно 17% та 15,2%). А також, станом на 01 червня 2017 року майже 40% наявних вакансій було зосереджено в м. Києві, Львівській, Дніпропетровській та Київській областях.

Підприємництво також є фактором виробництва і у діяльності домогосподарств проявляється як мале та середнє підприємництво (МСП).

У сфері МСП в Україні сконцентровано 99,9% загальної кількості суб'єктів господарювання, які забезпечують 61,6% обсягу реалізації товарів та послуг.

Разом з тим, потенціал підприємництва в Україні реалізовано недостатньо. За Індексом глобального підприємництва Україна посідає 63-тє місце з-поміж 132 країн світу та 34-тє місце серед 40 європейських країн. Згідно з Індексом Doing Business 2016, відчутний прогрес в Україні зафіксовано лише у сфері реєстрації суб'єктів господарювання.

Позитивні зміни національного середовища зареєстровано щодо реєстрації підприємств (із 70-го до 30-го місця), підключення до систем електропостачання (із 138-го до 137-го місця) та реєстрації власності (із 64-го до 61-го місця).

Погіршили цей рейтинг для України позиції щодо отримання дозволів на будівництво (із 139-го до 140-го місця), доступу до кредитів (із 17-го до 19-го місця), захисту міноритарних акціонерів (із 87-го до 88-го місця) та оподаткування (із 106-го до 107-го місця). Без змін збереглися позиції щодо міжнародної торгівлі (109-тє місце), забезпечення виконання контрактів (98-ме місце) та вирішення проблем неплатоспроможності (141-ше місце) [6, с. 265].

Значна частка середніх, малих (у т.ч. мікропідприємств) підприємств є збитковою – 28,9% по середніх та 26,1% по малих підприємствах (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Фінансові результати до оподаткування за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2016 році (млн.грн.)

	Фінансовий результат до оподаткування	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
Усього	-348471,7	73,7	387652,3	26,3	736124,0
по великих підприємствах	-145403,9	55,7	105387,9	44,3	250791,8
по середніх підприємствах	-91161,8	71,1	186781,4	28,9	277943,2
по малих підприємствах	-111906,0	73,9	95483,0	26,1	207389,0
у тому числі по мікропідприємствах	-57964,7	73,6	33106,0	26,4	91070,7

Джерело: [39]

Загальну характеристику домогосподарств України щодо наявності працюючих подано у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Розподіл домогосподарств за наявністю працюючих осіб у їх складі

	Всі домогосподарства		у тому числі, які проживають:					
			у міських поселеннях				у сільській місцевості	
			у великих містах	у малих містах	всього			
2015р.	2016р.	2015 р.	2016р.	2015р.	2016р.	2015р.	2016р.	
1	2	3	4		5	6	7	8
Кількість домогосподарств (тисяч)	15073,7	15033,4	5897,9	4211,5	10125,0	10109,4	4948,7	4924,0
у тому числі частка домогосподарств (%), де:								
є працюючі особи	64,2	63,6	70,5	66,2	69,1	68,7	54,1	53,2
немає працюючих осіб	35,8	36,4	29,5	33,8	30,9	31,3	45,9	46,8
у тому числі частка домогосподарств (%), у складі яких працюючих осіб:								
одна	49,8	51,1	49,9	50,5	48,5	50,1	53,3	53,6
дві	41,5	41,5	42,8	43,1	43,5	42,9	36,1	37,9
три і більше	8,7	7,4	7,3	6,4	8,0	7,0	10,6	8,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Середня кількість працюючих в розрахунку на одне домогосподарство (осіб)	1,0	1,0	1,1	1,0	1,1	1,1	0,9	0,8
Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства (разів)	2,51	2,58	2,28	2,45	2,29	2,35	3,11	3,21

Джерело:[198]

Як свідчать дані таблиця 2.11, середня кількість працюючих у розрахунку на 1 домогосподарство складає близько 1, а коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена сім'ї складає 3,11-2,21. Це низькі показники. Частина домогосподарств вважаються самозайнятими, а біля 24% працюючих є неформально зайнятими (Рис.2.14).

До неформальної зайнятих в Україні належать такі категорії населення [134]: зайняті на підприємствах неформального сектора (незареєстровані самозайняті, роботодавці та їх наймані працівники); наймані працівники, які працюють на неформальних робочих місцях формального сектору (особи,

які працюють за усною домовленістю та не мають будь-яких соціальних гарантій, зокрема: за них не сплачується єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, вони не мають права на щорічну відпустку та оплачуваній лікарняний); наймані домашні працівники у домогосподарствах; члени неформальних виробничих кооперативів; безоплатно працюючі члени сім'ї, незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформального секторів; самозайняті працівники, що виробляють товари виключно для власного кінцевого споживання домогосподарства.

Рис. 2.14. Кількість неформально зайнятого населення у різних секторах економіки

Джерело: [51]

Характерними ознаками неформального сектору є незареєстрованість, нестабільність, негарантованість трудових відносин, відсутність належного управління, яке б забезпечувало узгодженість різних видів неформальної діяльності в системі поділу праці, ризикованість, нерегулярність, часто випадковість діяльності, недекларованість та нестабільність доходів, відсутність соціального захисту. Найчастіше вибір на користь неформального сектору зумовлений тим, що він забезпечує більшу автономію, гнучкість та свободу діяльності людей, ніж формальний сектор економіки [267, с. 742-744].

Крім того, на сучасному українському ринку праці починають розповсюджуватися нові схеми використання непостійної, залученої (позикової) зайнятості, що здійснюються, як правило, в рамках аутсорсингу, аутстафінгу та лізингу персоналу. Зростання застосування залученої зайнятості свідчить про те, що вона є продуктивною адаптаційною

стратегією, що використовується суб'єктами ринку праці. Її переваги полягають, насамперед, у підвищенні гнучкості ринку праці, у сприяттні зниження застійного безробіття, у створенні тимчасових (а можливо, і довгострокових) робочих місць. Професіонали, що не входять до штату, залучаються для виконання певних завдань (реклама і дизайн, комп'ютерне та технічне забезпечення, фінансовий менеджмент і аудит, консалтинг, проектування та ін.). Такі адаптаційні стратегії дозволяють роботодавцям зменшити собівартість продукції; знизити витрати на підвищення кваліфікації, мотивацію праці своїх співробітників; уникнути тривалих і дорогих процедур, пов'язаних з наймом і звільненням працівників; зберегти постійний штат за рахунок тимчасових співробітників; вивести за штат непрофільні служби, передавши їх компанії-посереднику, і, таким чином, зменшити податкове навантаження та підвищити продуктивність праці, зробивши свої підприємства привабливішими для інвесторів [36].

В Україні проблема неформальної зайнятості пов'язана також із системою оподаткування роботодавців. Часткове її розв'язання уряд бачить у підвищенні рівня мінімальної зарплати, що дозволить вивести значну частку працівників «із тіні».

Недостатність доходів, незадоволеність пропозицією на ринку праці та можливість з офіційно (неофіційно) мігрувати за кордон зумовили те, що у 2016 році 13,2% українських домогосподарств мали одного або більше осіб, які були залучені до міжнародної або внутрішньої трудової міграції. 4,4% домогосподарств мали одного, більше ніж одного, або всіх членів, які здійснюють міжнародну міграцію, як довгострокові або короткострокові мігранти [136]. Більшість короткострокових (64%) і довгострокових (71%) трудових мігрантів є люди у віці від 18 до 44 років. частка високоосвічених мігрантів в інших країнах досягає 70%. Основними секторами зайнятості українських трудових мігрантів є будівництво (29%), промислове виробництво (14%), індустрія гостинності (11%), допомога по дому (10%) і сільське господарство (8%).

Міграційна поведінка зумовлена неможливістю на тому ж рівні розв'язати проблеми фінансові проблеми домогосподарств. Це підтверджують опитування, де на питання «Яка основна умова повинна бути виконана, перш ніж ви розглянете можливість повернення в Україну?» отримано такі відповіді (рис. 2.15):

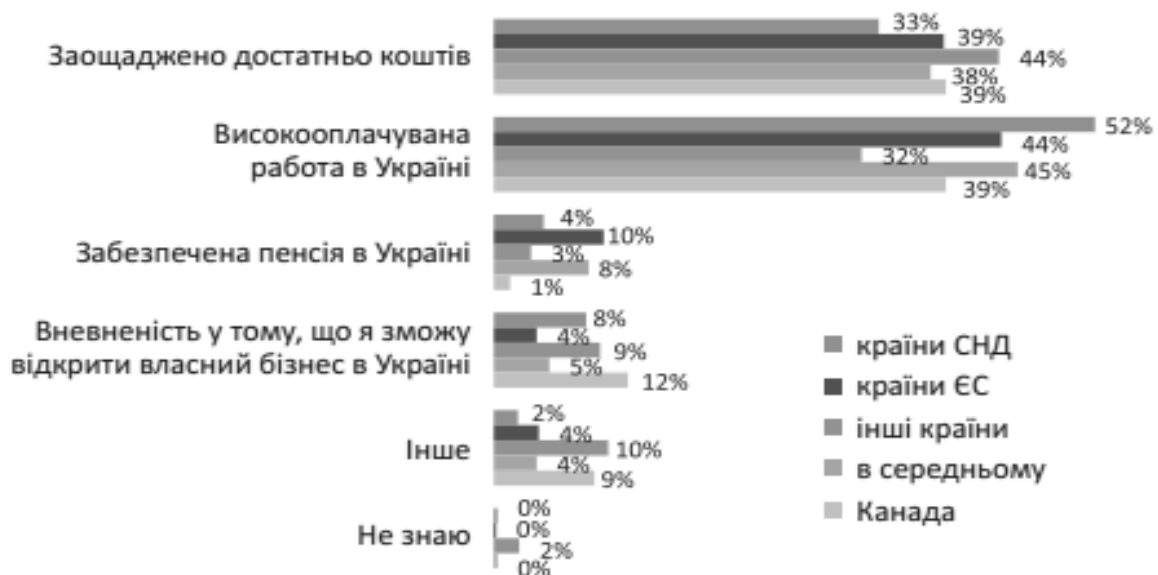

Рис. 2.15. Аргументи українських мігрантів на користь роботи за кордоном для досягнення певних цілей

Джерело: [136]

Більшість трудових мігрантів повертаються в Україну, досягнувши намічених цілей, зокрема, пов'язаних із нагромадженням заощаджень. Цілі заощаджень українських довгострокових трудових мігрантів – це: забезпечення пенсії купівля будинку/квартири, де житимуть члени сім'ї в Україні; купівля будинку/квартири для здачі в оренду в Україні; фінансування освіти дітей накопичення достатньої суми коштів для бізнес-інвестиції; інвестування в сільське господарство / купівля землі сільськогосподарського призначення; на випадок надзвичайних ситуацій та страхування ризику (нещасний випадок, раптова хвороба, повінь, руйнування будинку тощо); придбання товарів тривалого користування (машина, холодильник, меблі), фінансування сімейної події тощо.

Мотиви, стимули, чинники та механізми ефективного використання людських ресурсів домашніх господарств наведено у таблиці 2.11.

Мотиваційний механізм, здатний забезпечити активну участь людини в економіці, передбачає ефективне використання таких чинників: підвищення ціни на робочу силу, удосконалення системи управління працею, реформування організації оплати праці;

- фактор власності – в умовах розвитку колективних форм власності має існувати механізм залучення працівників до управління капіталом, розширення співробітництва персоналу з адміністрацією, визначення спільних інтересів між власниками, акціонерами і найманими працівниками;

- підвищення самостійності працівників у виконанні виробничих функцій, активна участь у прийнятті управлінських рішень, надання широкому колу співробітників умов для розширення знань, безперервного підвищення професійної майстерності, самовираження, використання

пакетів багатогранних програм мотивації і розвитку організаційної структури.

Головні мотиви пов'язані із розміром оплати праці та умовами праці. Однак має значення також внутрішня мотивація праці, що пов'язано з роботою як такою – зі змістом, корисністю самої праці, а також із можливостями самовираження, самореалізації працівника. Велике значення має статусна мотивація як прагнення людини посісти вищу посаду, виконувати складнішу, відповідальнішу роботу, працювати у сфері діяльності (організації), яка вважається престижною, суспільно значущою.

Якщо можливості працевлаштування по найму обмежені, значить людина прагне реалізувати себе у сфері самозайнятості. йдеться про тих, хто працює одноосібно, без залучення інших працівників, на будь-якій (оплатній чи безоплатній) основі. Сектор самостійної зайнятості включає роботодавців (осіб, які працюють на власному мікропідприємстві й наймають для роботи на ньому до п'яти працівників); самозайнятих (дрібних підприємців у сфері торгівлі чи послуг, що мають юридичний статус, та осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю без офіційного оформлення); безкоштовно працюючих членів сім'ї (осіб, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, що очолює родич). Діяльність суб'єктів самостійної зайнятості базується на вільному виявленні ініціативи, індивідуальних здібностях, організованості, готовності працювати в конкурентному ринковому середовищі не лише для отримання прибутку, але й забезпечення належних умов життєдіяльності.

Характерною ознакою є самокеруваність, яка поєднує в собі активність і вміння організувати свою економічну діяльність, знаходити вихід у різних ситуаціях, використовуючи мережу соціальних зв'язків. Саме економічна активність (вияв індивідуальності, самореалізації, рівень економічної взаємодії із зовнішнім середовищем) є однією з передумов, що формує схильність до самозайнятості, яка залежить від низки як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

Внутрішні чинники мають суб'єктивний характер, тобто визначаються потребами, інтересами, цінностями та ціннісними орієнтаціями і пов'язані насамперед з особистісними характеристиками людини (стать, вік, освітній рівень, стан фізичного здоров'я, професія, особистий досвід).

Зовнішні (об'єктивні) чинники визначаються соціально-економічним становищем суспільства, тобто умовами, що сприяють активізації ділової активності; соціально-демографічною структурою населення; організацією, оплатою, стимулюванням й умовами праці; рівнем безробіття тощо [22].

Мотиви, стимули, чинники та механізми, що зумовлюють поведінку домашніх господарств на ринку праці

Типи та види поведінки	Чинники впливу	Мотиви та стимули поведінки	Механізми, умови та засоби впливу на поведінку
Поведінка щодо зайнятості (наймання на роботу)	<ul style="list-style-type: none"> – рівень заробітної плати та її динаміка; – наявність прямої залежності рівня заробітної плати від кількості, якості результатів праці; – диференціація заробітної плати на підприємстві та у суспільстві загалом; – структура особистого доходу; – матеріальне забезпечення наявних грошових доходів тощо; 	<ul style="list-style-type: none"> – плата за результати виконаної роботи; – система контролю виконання завдань; – атмосфера довіри та партнерства; – участь в різноманітних колективних фондах, корпоративних пенсійних та інших програмах; – зміст праці; – характер праці; – досягнення успіхів; – уникнення невдач та ін.; 	<p>Державна політика:</p> <ul style="list-style-type: none"> – створення робочих місць на базі розвитку підприємництва; – створення умов для самозайнятості населення; – профпідготовка і перепідготовка, професійна орієнтація населення; – організація оплачуваних громадських робіт; – забезпечення робочими місцями осіб з обмеженою можливістю використання трудового потенціалу; – проведення інвестиційної та інноваційної політики, спрямованої на інтелектуальні технології управління зайнятістю; – заохочення безробітних до пошуку роботи і працевлаштування; – сприяння мобільності робочої сили, створення умов для переїзду у трудонедостатні регіони; – формування умов для забезпечення роботою молоді; – підвищення якості створюваних робочих місць та ефективності праці зайнятих.

Джерело: складено автором самостійно

Чим жорсткіше регулювання зайнятості, тим вище ризик для груп працівників зі зниженою конкурентоспроможністю опинитися серед нестандартно зайнятих. Жорстке законодавство про захист зайнятості значно підвищує трудові витрати і тим самим робить стандартного працівника «дорожчим», скорочуючи попит на його послуги. Тому формальні правила, надійно захищаючи постійних працівників від звільнень і обмежуючи гнучкість зайнятості і робочого часу, сприяють зменшенню масштабів стандартної зайнятості, виштовхуючи з неї, насамперед, жінок, молодь, літніх, малоосвічених і некваліфікованих. Результатом функціонування такого законодавства є різке збільшення частки нестандартно зайнятих.

Що стосується підприємницької діяльності, то важливо зазначити, що малий і середній бізнес в Україні значною мірою піддається впливу інфляції, знецінення валюти, скорочення обсягів кредитування, жорсткому контролю за рухом капіталу. Характеристика умов розвитку підприємництва на основі принципів акта з питань малого бізнесу (АМБ) свідчить про незначні успіхи щодо поліпшення умов підприємницької діяльності в Україні (рис. 2.16).

Активізації розвитку підприємництва в Україні має сприяти ефективна державна політика.

Разом з тим, предметом дослідження домогосподарств у сфері виробництва є не лише ринкова поведінка останніх (пропозиція робочої сили, попит на товари), а й модель виробництва всередині домашніх господарств, шлюб, народжуваність, освіта дітей і розподіл часу. Домогосподарство за таких умов є виробничою одиницею, що створює «сімейний капітал». Домогосподарства, максимізуючи корисність, змушені калькулювати співвідношення ціни та втрат часу, використаного на працю в домашньому господарстві та на ринку праці. [120, с. 324].

Значний вплив на рівень життя українських домогосподарств має наявність особистих підсобних господарств. Земельні ділянки мають у своєму користуванні 56% домогосподарств, у містах – 35%, на селі – майже всі домогосподарства. Худобу, птицю і бджіл утримують 32% домогосподарств, у містах – 9%, на селі – 77% домогосподарств. В абсолютному вимірі площа сільськогосподарських угідь домогосподарств складає 1832,8 тис. га.

Рис. 2.16. Оцінка України на основі принципів АМБ
Джерело: [70]

У той же час усі сільськогосподарські підприємства, включаючи фермерські господарства мають у підпорядкуванні лише 524,1 тис. га, що в три рази менше, ніж є у власності господарств населення. При цьому слід зважити те, що практично всі земельні ділянки домогосподарствами приватизовані. Як результат вони одержали законне право на володіння й користування земельними ділянками.

Значна частина домогосподарств мають у користуванні великі земельні ділянки (рис. 2.15).

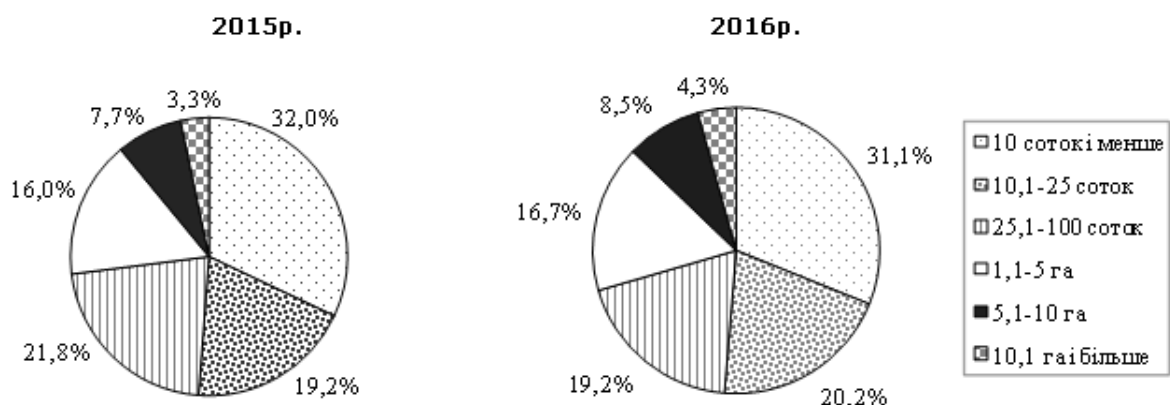

Рис. 2.15. Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
Джерело:[198]

На рисунку 2.16 бачимо, яким чином використовується земля. На селі більше половини домогосподарств користуються земельними ділянками площею до 1 гектара, 27% – від 1 до 5 гектарів, 13% домогосподарств – 5–10 гектарів. Більше 10 гектарів землі використовують 7% сільських домогосподарств.

Розподіл земельної площі за видом її використання домогосподарствами

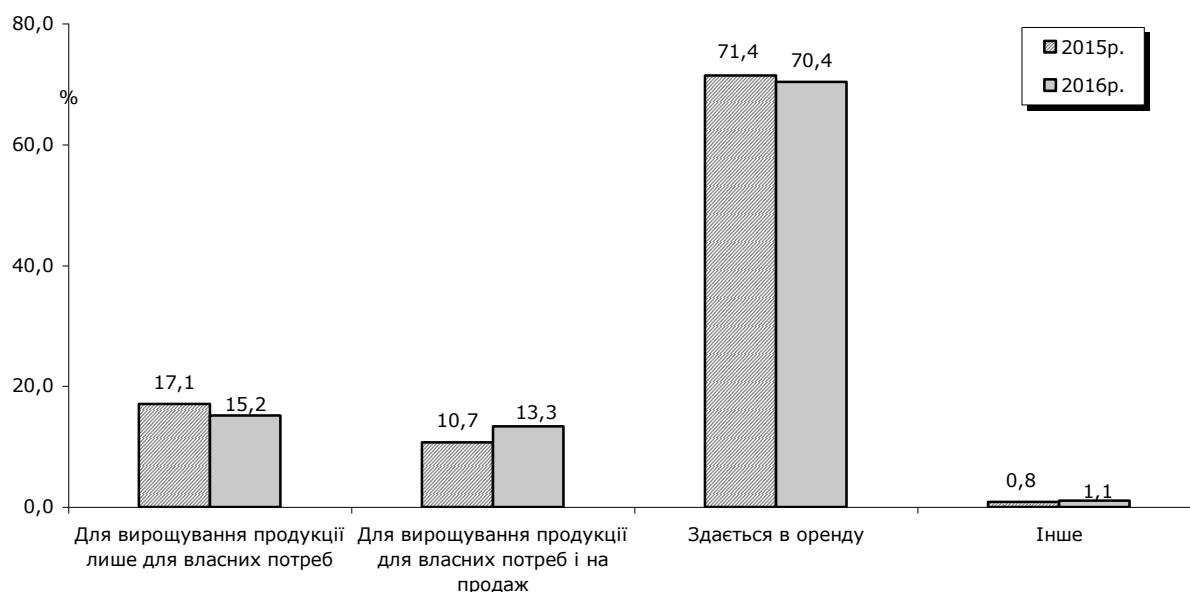

Рис. 2.16. Використання землі домогосподарствами України у 2015-2016 роках

Джерело:[198]

Земельними ділянками площею до 10 соток користуються дві третини міських домогосподарств, від 10 до 25 соток – 3%. Для вирощування сільськогосподарської продукції лише для власних потреб домогосподарствами використовується 15% земель, для вирощування сільськогосподарської продукції, як для власних потреб, так і на продаж – 13%. Домогосподарствами, які мають земельні ділянки, здається в оренду 70% земельної площі, що на 1,0 в.п. менше, ніж у 2015 р. У користуванні домогосподарств знаходиться 38,4% сільськогосподарських угідь України. Їх налічується близько 17 млн., а вклад у виробництво продукції за підсумками 2014 року становив 44,7%. У цілому економічний потенціал сільських домогосподарств України може бути оцінений позитивно лише за одним критерієм – забезпеченістю наявними земельними ресурсами. В той же час низька забезпеченість домогосподарств технікою, примітивне матеріально-технічне забезпечення, орієнтація на використання власної ручної праці, занепад тваринництва, відсутність фінансових ресурсів дають підстави оцінити економічний потенціал сільських домогосподарств як такий, що має низький рівень і потребує прискіпливої уваги з боку держави [242].

Дослідивши умови функціонування та поведінку домогосподарств щодо використання людських ресурсів, можемо констатувати, що за час ринкової трансформації економіки в Україні так і не склалися умови, достатні для того, щоб домогосподарства змогли у повній мірі реалізувати

свій потенціал. Їхня поведінка значно залежить від зовнішніх чинників (політичних, законодавчих, економічних, технологічних, конкурентних, демографічних та інших умов). Але й внутрішні чинники зумовлюють цю поведінку, адже національний менталітет, пострадянські сподівання на державу, відсутність позитивного досвіду прийняття рішень в ринкових умовах, недостатній рівень зрілості людського, інтелектуального і соціального капіталу, неефективність використання ресурсів не дозволяють оптимізувати економічні рішення.

Таким чином, аналіз ефективності функціонування вітчизняних домогосподарств у ринкових умовах дає можливість зробити наступні **ВИСНОВКИ:**

1. Логіка оцінки стану та поведінки домашніх господарств як споживачів і власників економічних ресурсів та особливостей взаємодії домогосподарств з іншими макроекономічними суб'єктами передбачає застосування системного аналізу, що включає низку індикаторів та показників: 1) параметри інформаційної підсистеми (майновий і соціальний стан, рівень використання ресурсів); 2) об'єктивні та суб'єктивні умови функціонування домогосподарств; 3) ефективність функціональної підсистеми (соціальну активність та спрямованість використання ресурсів); 4) механізми адаптаційної системи, що постійно реагують на зовнішні впливи; 5) цільову підсистему з її показниками; 6) оцінку реалізації стратегій.

2. Споживча поведінка домогосподарств насамперед залежить від розміру та структури їх реальних доходів, оскільки при більших доходах домогосподарство має можливість ліпше задовольняти ті потреби, що знаходяться поза рівнем первинних потреб. Приналежність домогосподарств до різних дохідних груп тісно пов'язана із соціально-професійним статусом працюючого населення, масштабами власності, структурою і розміром нетрудових доходів. Це значною мірою визначає вірогідність різних типів економічної поведінки, а тому й стилів життя. Кожне домогосподарство щодо підвищення добробуту реалізує свої власні стратегії, формуючи як доходну, так і споживчу поведінку. Для більшості домогосподарств характерна поведінка виживання в умовах економічної і соціальної кризи та прагнення отримати базисну основу для підтримання рівня життя в умовах обмеженості бюджету. Споживчу поведінку більшості домогосподарств України можна характеризувати як депресивну. Більшість домогосподарств демонструють реалістичні моделі поведінки, засновані на диференційованих алгоритмах прийняття рішень всередині сім'ї.

3. У сучасних споживчих практиках домогосподарств існує декілька поведінкових типів: «консервативний», «ощадливий», «новаторський», «естетичний», «демонстративний». Поведінка домогосподарства із середніми та високими доходами має різноспрямовані тенденції: копіювання моделі споживання західного суспільства; прагнення отримати від життя задоволення; дотримання конс'юмеристської культури, ірраціональність,

обережність у витратах під впливом нестабільності зовнішнього середовища; більше уваги приділяється традиційним цінностям, зокрема сім'ї, родині, релігії, суспільним цінностям та традиціям. Існують особливості функціонально-рольових взаємовідносин членів домогосподарств під час купівлі товарів та послуг. Спільні рішення є поширеними під час придбання товарів довготривалого використання, нерухомості, користування фінансовими послугами, проведення відпустки, а індивідуальні переважають при виборі та купівлі одягу, взуття, канцелярських товарів, книг, користування освітніми послугами. Під впливом розвитку НТП та глобалізації споживча поведінка поєднує такі риси різних суспільств: стандартизованість, концентрованість, традиційність, уніфікованість, індивідуалізованість, урбанізованість, спеціалізованість, креативність, уніфікованість. Великого значення набирає «технологічна культура споживання».

4. Типові характеристики моделей споживчої поведінки: 1) заощадлива та недемонстративна поведінка, характерна для переважної більшості домогосподарств з низькими доходами; 2) дотримання конс'юмеристської культури, характерне для забезпечених мешканців мегаполісів та для молоді; 3) моделі функціонального споживання, орієнтовані на задоволення лише основних потреб; 4) спрямованість споживчої поведінки індивіда на демонстративне споживання; 5) конформна та індивідуалістична орієнтація, що змінюється залежно від віку респондентів.

5. Поведінка домогосподарств щодо заощаджень пояснюється насамперед їх природним бажанням забезпечити стабільне, постійно зростаюче споживання. Мотиви заощаджень залишаються класичними: обачність та необхідність створення резерву на випадок непередбачених обставин в умовах конкуренції; передбачливість, врахування майбутнього співвідношення між доходами і витратами; ощадливість, прагнення забезпечити собі доход у формі відсотка або передбачуваного збільшення цінності майна; прагнення до підвищення добробуту, до незалежності у споживанні від родичів; підприємливість, бажання залишити спадщину тощо. Психологічно українським домогосподарствам притаманний феномен «ошуканих вкладників». Модель економічної поведінки кожного домогосподарства може поєднувати декілька стратегій.

6. Існує низка внутрішніх та зовнішніх чинників, що формують мотиви і стимули ефективного використання людських ресурсів (підвищення ціни на робочу силу, удосконалення системи управління працею, реформування організації оплати праці; механізм залучення працівників до управління капіталом, розширення співробітництва персоналу з адміністрацією, узгодження інтересів між власниками, акціонерами і найманими працівниками; надання співробітникам умов для розширення знань, безперервного підвищення професійної майстерності, самовираження тощо). Обґрунтовано економічні та політичні причини

неформальної зайнятості, трудової міграції, самозайнятості, а також мотиви і стимули до підприємницької діяльності.

7. В Україні поширена модель виробництва всередині домашніх господарств. Домогосподарство за таких умов є виробничою одиницею, що створює «сімейний капітал». Характерною ознакою є самокерованість, яка поєднує в собі активність і вміння організувати свою економічну діяльність, знаходити вихід у різних ситуаціях, використовуючи мережу соціальних зв'язків. Внутрішні чинники самозайнятості мають суб'єктивний характер, тобто визначаються потребами, інтересами, цінностями та ціннісними орієнтаціями. Зовнішні (об'єктивні) чинники визначаються соціально-економічним становищем суспільства.

8. За час ринкової трансформації економіки в Україні так і не склалися умови, достатні для того, щоб домогосподарства змогли у повній мірі реалізувати свій потенціал. Їхня поведінка значно залежить від зовнішніх чинників (політичних, законодавчих, економічних, технологічних, конкурентних, демографічних та інших умов). Але й внутрішні чинники зумовлюють цю поведінку, адже національний менталітет, пострадянські сподівання на державу, відсутність позитивного досвіду прийняття рішень в ринкових умовах, недостатній рівень зрілості людського, інтелектуального і соціального капіталу, неефективність використання ресурсів не дозволяють оптимізувати економічні рішення.

РОЗДІЛ III

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ

3.1. Напрями інституціонального регулювання поведінки українських домашніх господарств

Сучасні ринкові економічні відносини характеризуються їх поєднанням з неринковими механізмами регулювання. Це дозволяє враховувати недоліки ринку та спрямовувати економічні відносини на більш ефективну реалізацію економічних цілей усіх суб'єктів економіки. Цілі домашніх господарств, зосереджені на забезпеченні добробуту та реалізації економічних інтересів, не можуть бути повністю реалізовані лише через ринок. Це пояснюється тим, що домогосподарства виступають інституціональними суб'єктами у цьому статусі вступають в економічні відносини з іншими суб'єктами (рис. 3.1).

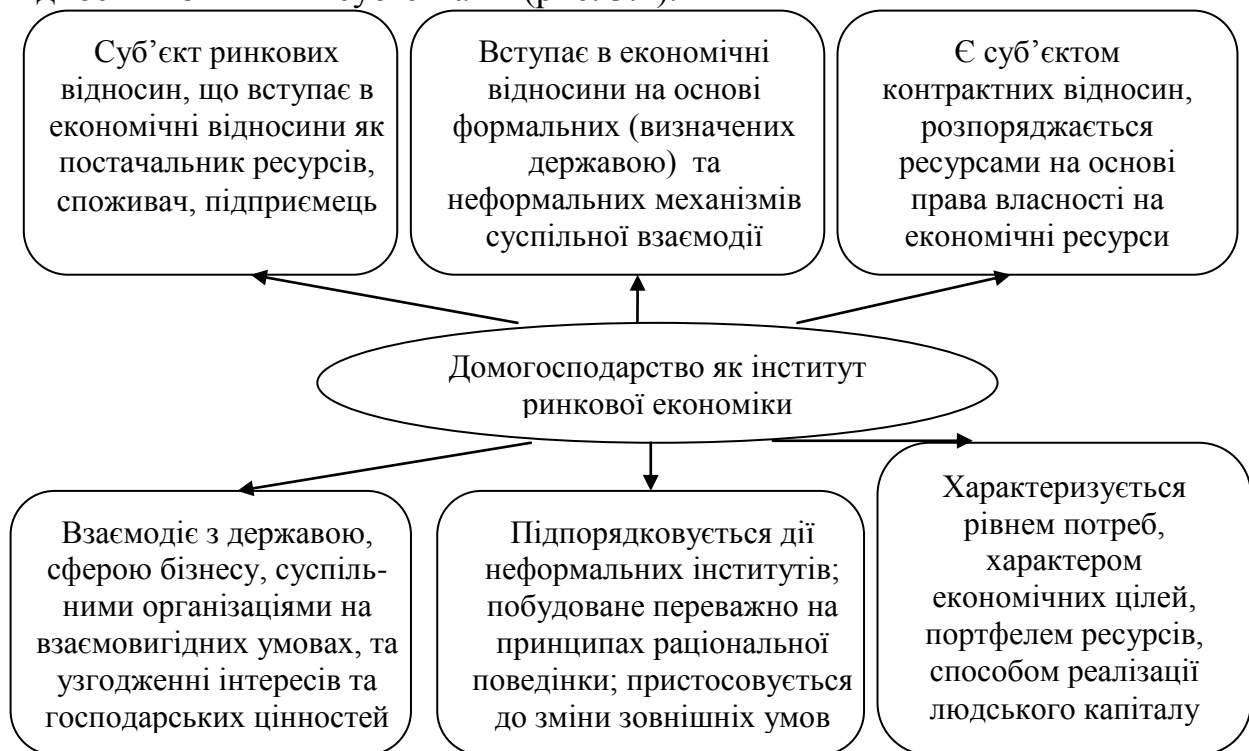

Рис. 3.1. Домогосподарство в інституційній структурі економіки.

Джерело: розроблено автором самостійно

Інституційний аналіз домогосподарств має спиратися на такі принципи: вивчення домогосподарства як соціально-економічної системи (інституту ринкової економіки); урахування взаємозв'язку соціальних процесів, що відбуваються на макро- і макрорівнях; вивчення впливу соціальних механізмів на зміну інститутів та місця інституційних змін на соціальні процеси, що відбуваються у функціонуванні домогосподарств; обґрунтування міри автономності домогосподарств та їх залежності від макроекономічних та мікросоціальних процесів, визначення умов та

механізмів їх незалежності; вивчення реальних умов функціонування та потенційних можливостей їх поліпшення під впливом інституційних змін; врахування того, що ресурси та потенційні можливості різних домогосподарств розрізняються; характер поведінки домогосподарств залежить від низки чинників, характеризується можливістю вибору стратегій поведінки із декількох альтернатив, тому дослідження цієї поведінки має ґрунтуватися на ґрунтовній емпіричній основі; інституційний аналіз поведінки економічних суб'єктів в умовах кардинальних змін буде більш продуктивним, якщо брати до уваги не тільки власне економічну сферу, а й значно ширше інституційне середовище, залучене у процес трансформації (політичну, соціальну, культурну складові).

Інституційний підхід характеризується наступними властивостями: 1) велика увага приділяється внутрішній структурі домогосподарства, мотивам його поведінки у прийнятті рішень; 2) домогосподарство виступає як господарюючий суб'єкт, «вписаний» у відповідну соціальну структуру, не може бути незалежним від зовнішнього впливу; 3) зовнішнє середовище характеризується невизначеністю та обмеженістю в можливостях збору та обробки інформації, тому при прийнятті багатьох важливих господарських рішень вибір домашніх господарств є дуже ризикованим, може означати матеріальні і моральні втрати; 4) потреби, інтереси та цільові пріоритети домогосподарств значно залежать від доступності коштів для їх досягнення, що багато в чому задається інституціональним простором.

Визначальну роль у функціонуванні домогосподарств, з нашого погляду, відіграє той інституційний порядок, що формується у результаті їх взаємодії з інституціональним середовищем.

У таблиці 3.1 наведено види суспільних інститутів, що здійснюють важливий вплив на функціонування домогосподарств як суб'єктів ринкової економіки та визначають їх поведінку.

Таблиця 3.1

Вплив суспільних інститутів на функціонування домашніх господарств

Кри-терій	Вид інститутів	Інститути, що впливають на поведінку домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин
1	2	3
Залежно від ступеня формалізації	Формальні (включають політичні, економічні правила й контракти)	Законодавство і правова система; захист прав власності; соціальна відповідальність держави, бізнесу, громадянського суспільства; соціальне партнерство; інфорсмент контрактних зобов'язань; механізм регулювання підприємницької діяльності; соціальні інститути (у т.ч. система освіти та науки, охорони здоров'я, соціального захисту, професійної підготовки); механізм регулювання конкуренції; інститути банківсько-кредитної системи; система оподаткування; механізм регулювання ринку праці; умови для інвестиційної діяльності; система страхування; державні гарантії тощо

1	2	3
	Неформальні (суспільні правила, що видозмінені внаслідок неефективності офіційних інститутів)	Культура, традиції, норми поведінки економічних суб'єктів; національна економічна ментальність; рутини; ставлення до праці й бізнесу; інституційні очікування; ступінь довіри і чесності в суспільстві; інститут підприємницької етики; звичаї ділового спілкування; ринкова культура чиновників; рівень корупції тощо

Джерело: складено авторами

Серед формальних суспільних інститутів, що визначають поведінку домогосподарств, головну роль відіграє держава. На рисунку 3.2 визначено сфери, засоби, форми та методи державного регулювання взаємовідносин домогосподарств з іншими ринковими суб'єктами.

Як бачимо на рисунку 3.2, державний вплив на функціонування сучасного домогосподарства передбачає існування великої сукупності економічних, правових, соціальних та інших відносин і механізмів для ефективного підтримання діяльності домашніх господарств. Усі вони прямо або опосередковано регулюють, стимулюють, обмежують ті чи інші види діяльності домашніх господарств, створюють нормативні рамки, у яких приймаються економічні рішення. Держава регулює відносини власності, систему правових норм, механізм розподілу доходів, систему соціального захисту та інші процеси і механізми, які визначають інституціональні рамки функціонування домашніх господарств і, відповідно, їхню поведінку у цих рамках.

Крім формальних, на поведінку домогосподарств здійснюють вплив неформальні інститути (рис. 3.3). Роль неформальних інститутів у забезпеченні пріоритетів у поведінці домогосподарств досить різнобічна, але в цілому дуже важлива, оскільки під цим впливом складаються об'єктивні механізми функціонування домогосподарств як суб'єктів економічних відносин з їхнім ставленням до свого життя і господарювання, до держави та інших суспільних інститутів.

Вони визначають поведінку домогосподарств у конкретних умовах їх функціонування. Тому враховуючи специфіку цінностей, звичаїв, ментальних стереотипів, релігійних, моральних, етичних та соціальних норм, культурних традицій, можна спрямовувати поведінку домогосподарств, визначаючи з боку суспільства пріоритети розвитку, орієнтовані на добробут, раціональність використання ресурсів, культурний і духовний розвиток, поєднання власних та суспільних інтересів, домінування принципу самореалізації над економічною вигодою, на суспільну солідарність, державно-приватне партнерство, інноваційність у бізнесі, законослухняність, прагнення імплементувати індивідуальний інтерес в систему інтересів суспільства.

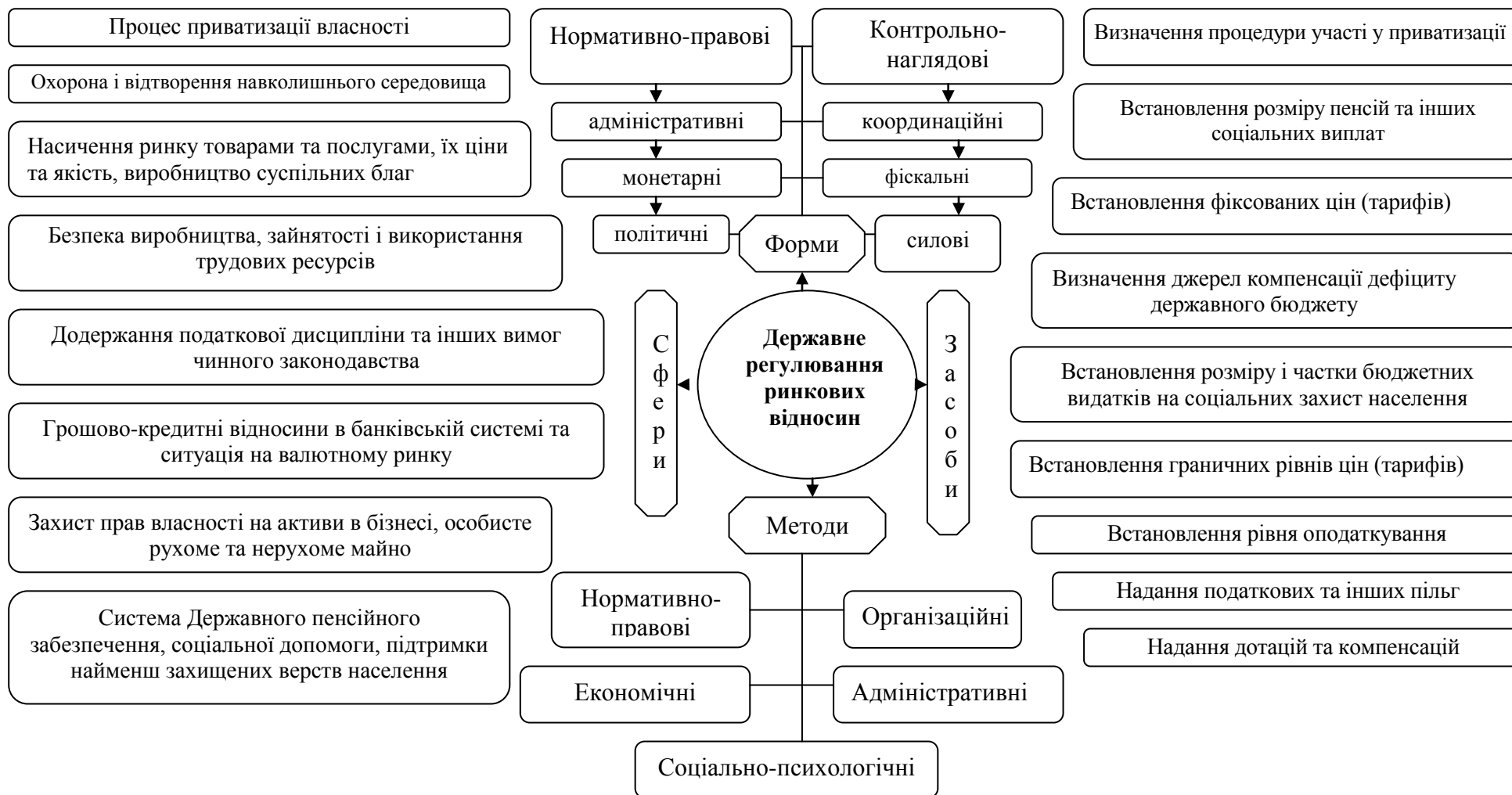

Рис. 3.2. Сфери, засоби, форми та методи державного регулювання ринкових взаємовідносин

Джерело: розроблено автором самостійно

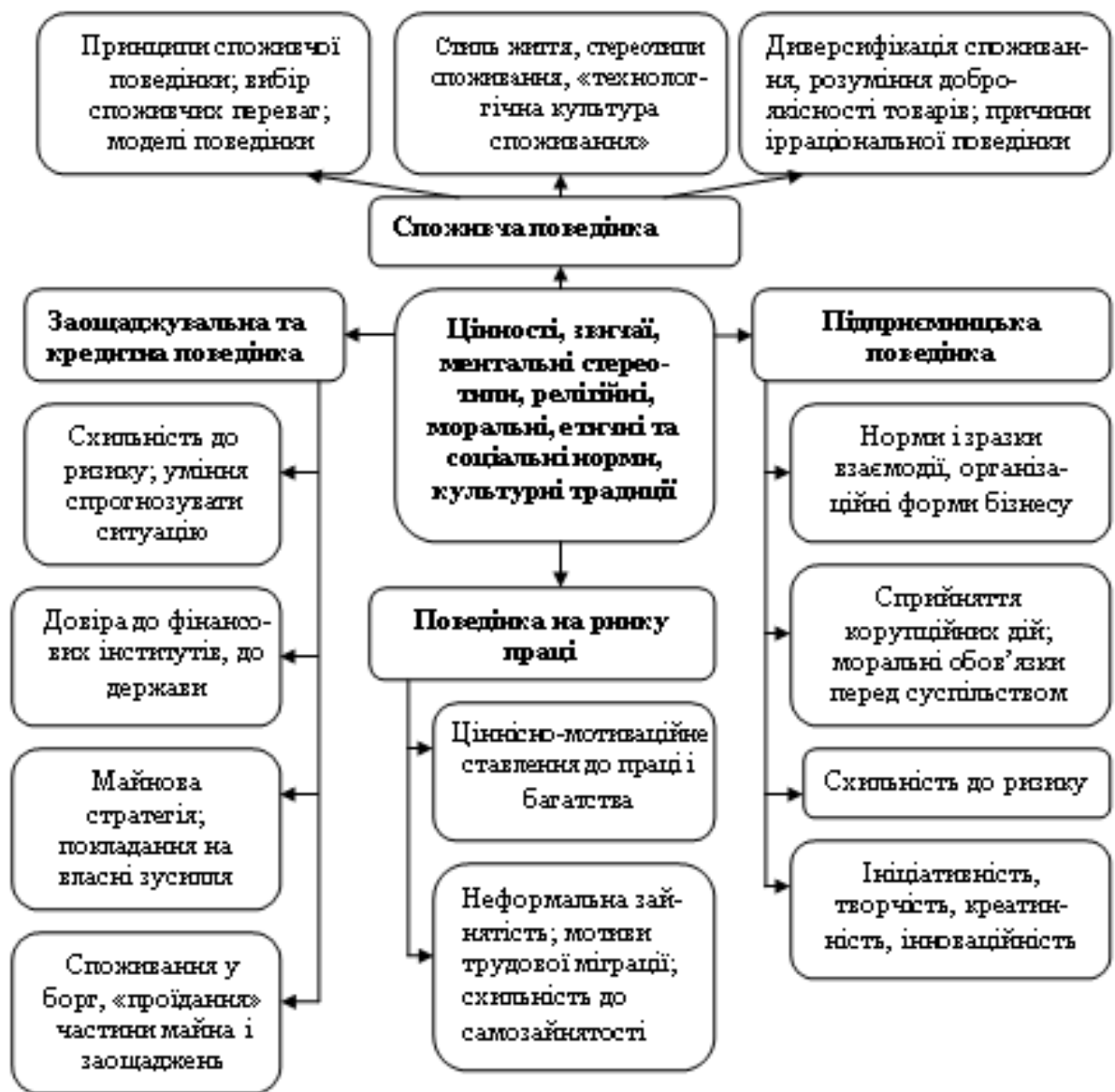

Рис. 3.3. Вплив неформальних інститутів на поведінку домашніх господарств

Джерело: розроблено авторами

Формальні та неформальні інститути у реальному житті поєднуються між собою. У різних сферах господарського життя можуть переважати одні або інші. Ступінь зрілості певного інституту або його ефективність зумовлює той або інший тип економічної поведінки домогосподарств. Якщо, наприклад, виникають проблеми неефективності використання певного формального інституту, він частково або повністю замінюється неформальними зв'язками чи взаємовідносинами. Оскільки повністю формалізувати усі економічні відносини неможливо, мова йде про більшу або меншу ступінь взаємозаміни або співіснування різних видів інститутів.

Як показує дослідження проблем функціонування українських домогосподарств (Розділ II), інституціональний порядок їх функціонування в Україні не є ефективним. Показником ефективності функціонування

суспільних інститутів є довіра. Домогосподарства значною мірою не довіряють існуючим суспільним інститутам. Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 року, свідчить, що серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (їм довіряють 66% опитаних), церква (63,3%), Збройні Сили України (55,9%), Національна гвардія України (49%), добровольчий рух (територіальна оборона) (45,2%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (45%) – число респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значимому рівні перевищує число тих, хто їм не довіряє.

Президенту України довіряють лише 22% опитаних, не довіряють – 71,9%, Уряду – відповідно 12,8% і 81,9%, Національному банку – відповідно 11,7% і 81,5%), Верховній Раді – відповідно 9% і 86,6%, прокуратурі – відповідно 9,5% і 83,3%, судам – відповідно 7% і 86,6%. Національному антикорупційному бюро України довіряють 21,3% опитаних, не довіряють – 64,8%. Довіру до державного апарату (чиновників) висловили 7,9% опитаних, не довіряють – 87%. Вкрай низький рівень довіри мають також політичні партії (відповідно 8,6% і 83,5%), комерційні банки (відповідно 10,4% і 83,9%), засоби масової інформації Росії (відповідно 3,4% і 85,2%). Дії Президента України повністю підтримують 4,4% опитаних, підтримують окремі дії – 39,1%, не підтримують – 51,7%. Дії Уряду – відповідно 2,4%, 29%, 61,9%, дії Прем'єр-міністра – відповідно 3,9%, 31,3% і 57,9%, Верховної Ради України – відповідно 1,9%, 25,2%, 67,5%, Голови Верховної Ради України – відповідно 2,7%, 25,1%, 62%, Національного банку України – 2,3%, 17,3%, 67,3% (Табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Ступінь довіри українців суспільним інститутам, %

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри недовіри*
1	2	3	4	5	6	7
Президент України	39,3	32,6	19,6	2,4	6,1	-49,9
Верховна Рада України	46,8	39,8	8,5	0,5	4,4	-77,6
Уряд України	44,6	37,3	12,0	0,8	5,3	-69,1
Державний апарат (чиновники)	49,8	37,2	7,5	0,4	5,2	-79,1
Збройні Сили України	16,6	20,9	45,3	10,6	6,6	18,4
Державна прикордонна служба	20,4	25,5	35,6	7,1	11,4	-3,2
Національна гвардія України	17,2	22,1	39,6	9,4	11,7	9,7
Національна поліція	20,8	32,8	28,9	4,8	12,8	-19,9
Служба безпеки України (СБУ)	26,2	30,4	25,1	4,4	13,9	-27,1

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5	6	7
Державна служба з надзвичайних ситуацій	18,2	22,1	36,5	8,5	14,6	4,7
Прокуратура	51,1	32,2	8,5	1,0	7,2	-73,8
Суди	56,9	29,7	6,5	0,5	6,3	-79,6
Національне антикорупційне бюро України (НАБУ)	35,1	29,7	19,1	2,2	13,9	-43,5
Патрульна поліція (нова)	17,4	28,5	38,0	4,0	12,1	-3,9
Уповноважений Верховної Ради з прав людини (Омбудсмен)	22,9	23,3	22,5	3,8	27,4	-19,9
ЗМІ України	18,3	29,4	39,9	4,5	7,9	-3,3
ЗМІ Росії	58,1	27,1	2,9	0,5	11,4	-81,8
Національний банк України	44,8	36,7	10,5	1,2	6,7	-69,8
Комерційні банки	48,4	35,5	9,0	1,4	5,7	-73,5
Профспілки	29,5	30,9	18,7	2,2	18,8	-39,5
Політичні партії	46,4	37,1	7,6	1,0	7,9	-74,9
Громадські організації	16,8	24,5	38,9	4,7	15,1	2,3
Західні ЗМІ	23,7	26,1	25,8	3,2	21,2	-20,8
Церква	11,7	15,2	42,0	21,3	9,8	36,4
Добровольчий рух (територіальна оборона)	13,5	18,5	37,2	8,0	22,7	13,2
Волонтерські організації	7,7	16,1	49,7	16,3	10,2	42,2

*Різниця між часткою тих, хто довіряє, і часткою тих, хто не довіряє

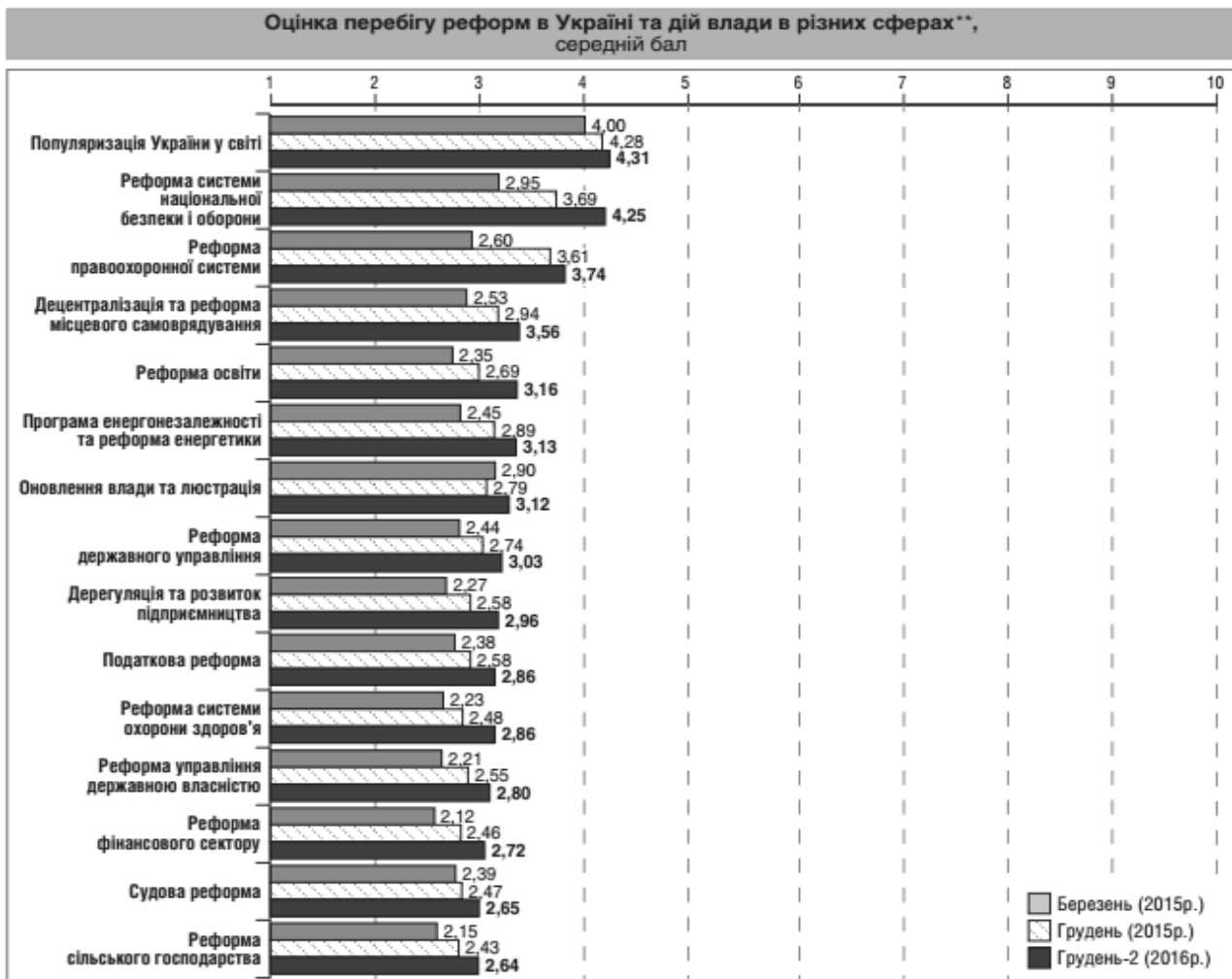
Джерело: складено автором за даними: [203]

Причинами недовіри домогосподарств суспільним інститутам у сучасних умовах виступають об'єктивні та суб'єктивні чинники: політична, економічна та соціальна криза; недостатньо ефективна соціальна політика держави; неефективність економічних взаємозв'язків між суб'єктами ринкових відносин, суперечність інтересів, монополізація економіки; корупція та обмеженість економічної свободи; незручні умови регулювання бізнесу, недоступність ресурсів; недовіра до влади; недостатність коштів для заощаджень, інвестицій, придбання житла, автомобіля, меблів та ін.; неефективність умов для здійснення підприємницької діяльності; недоступність ринкової інформації; нерівномірність у масштабах власності та володінні ресурсами; бідність, нерівність у доходах; різниця у складі сім'ї, здоров'ї, здібностях; неоднаковість шансів в отриманні освіти, місця роботи та інші.

Інституціональні рамки визначають поле можливих дій у прийнятті економічних рішень домогосподарств. У прагненні пристосуватися до цих рамок, домашні господарства, як правило, користуються такими

принципами економічної поведінки, як: а) пошук можливостей пристосуватися до умов, що склалися; обґрунтування різноманітних (альтернативних) сценаріїв подальшої поведінки, вибір із найкращого рішення; б) орієнтація на поведінку інших, – тих, хто, можливо, володіє більш хорошим знанням; у таких умовах приймаються не завжди раціональні рішення; в) ірраціональна поведінка, що проявляється як «спонтанний оптимізм» (або «песимізм»), коли домогосподарства перестають сподіватися на власні сили, можуть покинути роботу, перестати сплачувати обов'язкові платежі тощо; така поведінка породжує сподівання на державу, і не дозволяє оптимізувати дії, особливо, у ситуації невизначеності; г) поведінка за звичками, що стали правилами поведінки у минулому; їх дотримання є формою раціональності, оскільки таке проходження може бути ефективним з точки зору економії на витратах пошуку та обробки інформації; перевагою є те, що є можливість передбачити майбутню поведінку; недоліком – те, що екстраполяція цих принципів не враховує нові умови господарювання, що складаються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників; д) застосовуються рутини – деякі вкорінені шаблонні правила поведінки які зумовлюють несвідоме, необґрунтоване раціонально прийняття рішень (можуть зумовлювати так звану опортуністичну поведінку та підвищувати трансакційні витрати, а також пояснювати слухняність, за якої особисті інтереси пригнічується прагненням відповідати інтересам інших суб'єктів, групи цих суб'єктів або суспільства в цілому); звички і рутини задовольняють фундаментальну потребу людини залишатися самою собою.. За ефективністю інституцій Україна займає 102 місце у рейтингу 138 країн. Оцінка політичних інституцій за опитуваннями Центру Разумкова дуже низька (рис. 3.4).

Визначальними чинниками інституційних провалів в Україні, які існували протягом трансформаційного періоду і залишаються до сьогодні, стали наступні: суперечності між старими і новими економічними та соціальними інститутами; деструкція вартості та низька мотивація праці, втрата цінності праці та професійних знань (поширеність явища фрустрації, недостатній діяльнісний потенціал рядових професіоналів, байдужість людини до суспільних аномалій тощо); неефективна система прав власності; високі трансакційні витрати, пов'язані із дисфункціями інституціональної системи (зокрема, з поширеністю та латентністю неправових соціально-економічних практик та, відповідно, високими ризиками і високою ціною слідування економічним нормам), відсутністю механізму створення середнього класу; наявність інституційних пасток у сфері освіти, науки та охорони здоров'я; ментальні моделі поведінки; провали у механізмах побудови громадянського суспільства [190].

** За десятибальною шкалою від 1 до 10, де "1" означає, що реформ майже або зовсім немає, а "10" – що реформи йдуть максимально успішно.

Рис. 3.4. Оцінка дій політичних інститутів за опитуваннями Центру Разумкова у 2015-2016 роках
Джерело: [227]

В умовах, що склалися на даний час, українські домогосподарства найбільше сподіваються на соціальні інститути, що гарантують соціальну безпеку – механізми соціального захисту та соціального страхування. Якість цих інститутів недостатня, про що свідчать дані, наведені у таблиці 3.3.

Наведені у таблиці 3.3 характеристики низки соціальних інститутів в Україні у 2016 році свідчать про недостатню ефективність їх функціонування та підтверджують точку зору щодо необхідності врахування у дослідженні домогосподарств тієї їх особливості, що як суб'єкти ринкової економіки вони мають різноспрямовані інтереси, реалізація яких може здійснюватися лише за умови системного підходу у взаємодії різних суспільних інститутів.

Аналіз ефективності функціонування формальних інститутів, особливо механізмів державного регулювання економіки та соціальних відносин свідчить про такі особливості поведінки домогосподарств:

1. Поведінка, спрямована на виживання в умовах, що склалися. Трохи більше третини українців (35%) готові терпіти подальше зниження рівня

свого життя заради кінцевого успіху реформ (із них 11% готові терпіти стільки, скільки потрібно, а 24% – не більше року).

Таблиця 3.3

Ефективність функціонування соціальних інститутів в Україні у 2016 році

Показники	Ступінь досягнення поставлених цілей
1	2
Зростання добробуту громадян	Показники добробуту українців за 2016 рік скоротилися на 18,5%
Рівень заробітної плати	Рівень заробітної плати в Україні є найнижчим серед європейських країн; розмір мінімальної зарплати до кінця 2016 року (1450 грн.) становив лише 27% середньої зарплати (5358 грн.), (рекомендації МОП – не менше 50%, у країнах ЄС – 60%); 19,4% працюючих українців належать до категорії бідних. У 2017 році мінімальна зарплата складає 3200 грн., середня зарплата – 5887 грн.
Пенсійне забезпечення	Мінімальна пенсія – 1 130 грн. (з травня 2016 р.) становить лише 51% фактичного прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Дефіцит ПФ (145 млрд. грн.) покривається з державного бюджету України; більшість пенсіонерів знаходяться за межею бідності – з 12 млн. пенсіонерів 8 млн. отримує тільки мінімальну пенсію 1312 грн. (з травня 2017 року), яка становить лише близько 50% вартості «споживчого кошику» 3 2017 року мінімальний споживчий кошик становить 2800 грн.
Ситуація на ринку праці	Рівень зайнятості населення оцінювався у 56,7%; Рівень безробіття (за методологією МОП) зріс з 9,2% до 9,4% ; число претендентів на одне робоче місце варіювалося від 13 до 19 осіб; близько 40% усього ринку праці продовжують перебувати в тіньовому секторі
Політика виплат субсидій	Після встановлення з 1 травня 2016 р. єдиної ціни на газ для всіх категорій споживачів кількість сімей, які потребували отримання субсидій, зростає до 9 млн.; витрати державного бюджету на виплату субсидій становлять близько 4-6% загального обсягу видаткових статей
Реформа охорони здоров'я	Загальний відсоток фінансування з урахуванням усіх відомств складає 2,8% ВВП (прийнятна норма – 5%). Не здійснено структурну реорганізацію системи медичного обслуговування. Зокрема, не створено центр реформ у системі охорони здоров'я для моніторингу та оцінки їх ефективності, не забезпечено рівних прав щодо діяльності медичних закладів усіх форм власності та різного підпорядкування, не створено умов для вільного доступу всіх постачальників на ринок гарантованих державою медичних послуг.
Децентралізація соціальних послуг	Право на пільги мали близько 20 млн. українців (приблизно 40% населення), що вдвічі перевищує чисельність платників до соціальних фондів (10,5 млн. осіб)
Освітня політика	14 грудня 2016 р. Кабінет Міністрів схвалив Концептуальні засади реформування середньої школи “Нова українська школа”. Головна мета реформи – наблизити середню освіту до реальних потреб практичної діяльності і наступних етапів соціалізації молоді людини.

1	2
Умови ведення бізнесу	Україна за рік покращила свою позицію в рейтингу легкості ведення бізнесу лише на 1 позицію, піднявшись з 81 місяця на 80 місце. Позитивні зрушення експертами відзначено лише в 2 з 10 основних компонентів дослідження – «Захист прав міноритарних інвесторів» та «Забезпечення виконання контрактів». Негативними факторами для ведення бізнесу у нашій країні визначено (в порядку зменшення): корупцію, політичну нестабільність, інфляцію, неефективну державну бюрократію, ускладнений доступ до фінансів, часту зміну урядів, високі податкові ставки, складність податкового законодавства, регулювання валютного ринку, невідповідну якість інфраструктури, обмежувальне регулювання ринку праці, недостатню здатність до інновацій, злочинність та крадіжки, погану етику робочої сили, низьку якість охорони здоров'я та недостатню освіченість працівників

Джерело: складено авторами за: [263].

Натомість, кожен третій не може терпіти далі, бо його матеріальне становище нестерпне вже зараз, а кожен четвертий – бо не вірить в успіх реформ. Третина населення, яка згодна певний час терпіти матеріальні труднощі заради реформ, залишається стабільною принаймні з липня 2015 року. Щоправда, у грудні 2014 року готових терпіти було більше – 45% [263].

2. Сподівання на державу, допомогу інших країн, систему соціального захисту населення, обмеження впливу монополій на ціни і тарифи. Головними рушіями реформ населення вважає уряд (33,5%), президента (29,5%), громадські організації, волонтерів (23%), країни Заходу (21%), населення (19%). Порівняно з 2015 роком майже вдвічі зросли сподівання на країни Заходу як рушіїв українських реформ (позитивний баланс щодо ролі у реформах у країн Заходу: з +9 до +19%)[2].

3. Надія на власні сили, на громадянське суспільство. Найкращим балансом ставлення громадян у контексті впливу на проведення реформ можуть похвалитися громадські організації та волонтери: 23% вважають, що вони сприяють реформам, і лише 1% – що вони чинять їм опір. Позитивний баланс отримало також населення України загалом: 19% вважають його рушієм реформ і лише 2% – гальмом. У позитиві також вчені, науковці (+8%), уряд (+2%), президент (+3%). Найбільш негативний баланс впливу на реформи у державних чиновників (–47%), та олігархів (–44%). В негативі також вплив Росії (–15%), політичних сил, які утворюють більшість у Верховній Раді (–12%) та ті, що в опозиції (–12%), правоохоронні органи (–7%) [2].

5. Втрата упевненості у майбутньому. На думку громадян, у більшості сфер життя становище в Україні в 2016 році істотно погіршилося. Найбільш негативні зміни сталися у рівні цін та тарифів – тут погіршення зазначили 88,5% населення, в економічному становищі України (77%), у

рівні стабільності (75%), упевненості громадян у завтрашньому дні (74%), рівні добробуту родини (73%), у ставленні громадян до влади (72%). Єдиною сферою, де громадяни відзначили поліпшення ситуації, є обороноздатність країни – зміни на краще позначили 40% населення (на гірше – 21%). Порівняно з 2014 роком у деяких сферах погіршення ситуації стало фіксуватися менше: у міжнаціональних стосунках (наприкінці 2014 року погіршення ситуації відзначали 40% населення, наприкінці 2016-го – 24%; у соціальному захисті (71% і 49%); у пенсійному забезпеченні (63% і 49%); в оплаті праці (76% і 54%): у становищі російськомовного населення (29% і 17%); у становищі україномовного населення (25% і 16%); у становищі етнічних та релігійних меншин (22% і 15%). Якщо порівняти з 2015 роком, найбільші зміни на гірше громадська думка відзначила у ситуації із злочинністю (у 2015 році погіршення відзначали 47% населення, у 2016-му – 62%), пенсійному забезпеченні (40% і 49%), соціальному захисті (40% і 49%) [2].

Наведені оцінки та особливості поведінки домогосподарств у цих умовах свідчать про те, що вибір економічної поведінки окремо взятого домогосподарства піддається впливу з боку мікро- та макроекономічного, соціального й інституціонального середовища, значним чином залежить від взаємодії з іншими економічними суб'єктами. У рамках обмеженості ресурсів домогосподарство змушене визначати для себе пріоритетність цілей. Вибір включає значимі для домогосподарства об'єкти досягнення: зростання добробуту (рівня життя), гарантію зайнятості, цікаву за змістом економічну діяльність, творчість, можливість рухатися по соціальній драбині вгору, доступ до влади, соціальних і культурних цінностей, отримання освіти, соціальних гарантій.

Вибір підходів та принципів економічної поведінки залежить від конкретної економічної ситуації, в якій функціонує домогосподарство, від інституціональних норм, що обумовлюють цю лінію поведінки. Від якості інституційного середовища залежить і спрямованість поведінки домогосподарств. Вони завжди прагнуть реалізувати власні інтереси. Так, знецінення правових і моральних норм або слабкі санкції за їх порушення породжують прагнення до опортуністичного поведінки; інтеріоризація принципів колективістської етики може призвести до зворотних наслідків – поведінки, орієнтованої на підпорядкування соціальним цінностям на шкоду особистому інтересу. Інституційний підхід містить можливості виявлення ступеня «ринковості» або «антиринковості» поведінки домогосподарств. Поведінка, повністю орієнтована на ринкові відносини, характеризується тим, що задоволення власних потреб домогосподарств здійснюється через взаємовигідний обмін благами (тобто «ринковим способом»), а не шляхом самозабезпечення, неформальних взаємин з іншими суб'єктами (родичами і т.д.).

Відхилення від ринково орієнтованої поведінки можуть приймати такі форми, як: поведінка, орієнтована на «домашню економіку», коли

домогосподарство прагне до повної відокремленості від інших господарюючих суб'єктів (за винятком родичів, сусідів, друзів та ін.); поведінка, орієнтована на «ієрархічну економіку», що передбачає нерівноправні відносини даного домогосподарства з іншими суб'єктами залежно від місця в ієрархічній соціальній системі; поведінка, орієнтована на «тіньову економіку», пов'язана з порушенням формальних правил господарської діяльності.

Перш за все, умови зростання добробуту, можливості ефективного використання ресурсів та механізми взаємодії домогосподарств з іншими суб'єктами визначає загальна макроекономічна ситуація. В Україні ці умови значно гірші порівняно з іншими країнами. Це підтверджується рейтингом глобальної конкурентоспроможності України. За даними Рейтингу глобальної конкурентоспроможності за 2016-2017 рр., Україна втратила в ньому шість позицій і опустилася з 79 місця серед 140 країн, на 85-те серед 138 держав. Індекс конкурентоспроможності України становить 4 за семибальною шкалою – це найгірший результат за чотири роки. Згідно з даними дослідження, Україна погіршила свої позиції у 7 з 12 основних показників. Найбільше нами втрачено (мінус 17 пунктів) за складовою «Ефективність ринку праці», по 9 пунктів втрачено за показниками, що характеризують розвиток фінансового ринку країни та охорону здоров'я і початкову освіту. Наведені показники характеризують середовище, у якому функціонують домогосподарства.

Як свідчить досвід інституційних трансформацій, роль політичних інститутів важко переоцінити, однак наслідки їх дії не завжди приносять бажаний результат. Для того, щоб демократична система була дієвою, суспільству слід обирати цінності, сформовані за межами ринку, такі як: справедливість, соціальна допомога, прагнення захистити довкілля тощо. Дія ринкових механізмів забезпечує зростання багатства, але породжує та поглиблює нерівність окремих домогосподарств, обмежує їх економічні та суспільні можливості.

З огляду на умови функціонування домогосподарств, що склалися на даний час, визначимо головні напрями підсилення ефективності інституціонального регулювання та стимулювання активної поведінки домогосподарств:

1. Для домашніх господарств визначальним чинником функціонування виступає право приватної власності на економічні ресурси. Це створює гарантії їх економічної незалежності та виступає умовою ефективного господарювання. Захист прав власності, як і інших прав має гарантувати законодавство та правова система. Недосконалість інституціональних механізмів забезпечення прав власності веде до втрати економічних стимулів та до негативних соціальних наслідків.

2. Умовою стабільного розвитку суспільства є не тільки правові гарантії приватної власності домогосподарств, а й поважне ставлення до ефективною праці, трудової власності, визнання хазяїна та підприємця найважливішою фігурою у суспільному поділі праці, забезпечення поваги та

рівних прав найманого працівника, захист прав споживачів ринкових продуктів та послуг.

3. Необхідно створити більше ефективне інституціональне підґрунтя для урегульованості розвитку домогосподарств, оскільки значна кількість проблем, пов'язаних з їх життєдіяльністю (веденням індивідуальних підсобних господарств, із взаємовідносинами з іншими суб'єктами ринку в питаннях реалізації продуктів діяльності тощо), залишається поза рамками нормативно-правової урегульованості [112, с. 51-55].

4. У сучасному суспільстві інститут ринкової демократії має передбачати реалізацію інтересів домогосподарств у різних організаційних формах. Ринковий механізм має доповнювати система так званих соціальних амортизаторів, які запобігають виникненню та зменшують деструктивний вплив соціальних протиріч інтересів домогосподарств, держави та громади.

5. Необхідно удосконалювати механізм регулювання доходів (як заробітної плати, так і трансфертних платежів) з метою згладжування конфліктів між багатими та бідними, забезпечувати більш справедливий розподіл на основі науково обґрунтованих механізмів визначення соціальних стандартів, різноманітних програм соціальної підтримки, благодійності, соціального страхування, перерозподілу багатства насамперед через інститут оподаткування.

6. Ефективним механізмом розв'язання суперечностей інтересів має бути система соціального партнерства, яка дозволяє розв'язувати проблемні питання на основі переговорів та угод. Головними суб'єктами партнерських відносин мають бути як держава та її інститути, так і асоціації підприємців, інститути, що виражають інтереси домогосподарств (спілки споживачів, профспілки, інші організації найманих працівників).

7. Розвиток інститутів демократії, становлення громадянського суспільства дозволяє зняти соціальні та економічні протиріччя ринкового суспільства, знайти баланс інтересів всіх економічних суб'єктів [65, с.38-39]. Одним із важливих інституціональних механізмів виступає розвиток громад.

Починаючи з 2014 року в Україні здійснюється децентралізація та реформа місцевого самоврядування, яка полягає, передусім, у зміні системи адміністративно-територіальних одиниць базового рівня через об'єднання територіальних громад. За результатами опитувань, 67% українців відчули покращення від децентралізації та реформи місцевого самоврядування. Одним із шляхів розв'язання побутових проблем стала активізація процесів створення ОСББ та реалізації співвласниками багатоквартирних будинків інших форм управління належним їм майном.

8. Підсилення державної політики підтримання малозабезпечених домогосподарств має здійснюватися на науково обґрунтованій основі. Законом України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» передбачено 5 млрд. грн. на відшкодування різниці у тарифах, із них 1,5 млрд. грн. надійде з загального фонду і ще 3,5 млрд. грн. зі спеціального фонду.

Якщо у Вашому будинку немає ОСББ,
чи хотіли б Ви, щоб воно було створене?

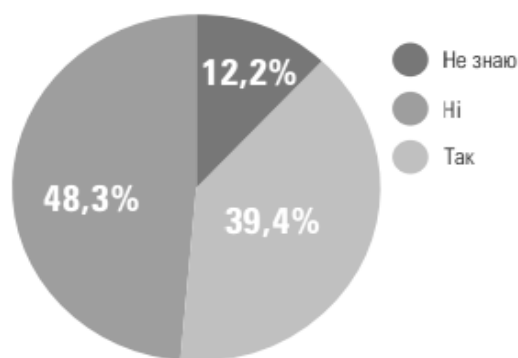

Рис. 3.3. Ставлення громадян до створення ОСББ

Джерело: за результатами всеукраїнського опитування, проведеного на замовлення АМУ в квітні-травні 2016 року.

За підрахунками Мінсоцполітики, кількість домогосподарств, які отримували субсидії протягом опалювального періоду 2015/2016 років, складала 5,5 млн. домогосподарств, а перед опалювальним сезоном 2016/2017 років за субсидіями звернулося близько 7 млн. домогосподарств. Як показує досвід їх застосування, субсидії не можуть розв'язати соціальні проблеми і часто, навпаки, підсилюють конкуренцію та суперечності між домогосподарствами і державою.

9. Становлення фінансової культури. Розв'язання багатьох проблем фінансового характеру залежить від раціональної, науково обґрунтованої фінансової поведінки домогосподарств. Інституціональними чинниками, що її визначають в Україні, учені визначають такі як: фінансова освіта та наука; система моральних принципів фінансиста на основі критеріїв відповідальності, ділової етики та професіоналізму; система захисту споживача фінансових послуг; державна підтримка та сприяння розвитку фінансових послуг та продуктів; сприятливі умови для розвитку приватного інвестування; розбудова Інституту фінансової просвіти [124, с. 130].

Завдання системного підходу полягає у створенні такого інституціонального порядку, який забезпечує створення норм і правил взаємодії усіх суб'єктів ринкових відносин з метою реалізації їх економічних можливостей, досягнення економічних цілей і стабілізації господарського середовища. Інституціональне управління означає цілеспрямований вплив на обмеження і норми діяльності учасників організаційної системи, їх відносини, ціннісні орієнтири та ідеали. Інституціональні механізми дають можливість забезпечення комплексного впливу на домашні господарства. Оскільки фізичне нарощування багатства домогосподарств не має меж, але ресурси при цьому обмежені, виникає проблема забезпечення певної спрямованості у розвитку й реалізації інтересів домогосподарств, яка б дала можливість визначити пріоритети та сформулювати стратегії поведінки домогосподарств у сучасних умовах. У

реалізації цього завдання значна роль належить неформальним інститутам, оскільки саме вони спираються на цінності, звичаї, ментальні стереотипи, релігійні, моральні, етичні та соціальні норми, культурні традиції.

З огляду на ті проблеми, які ще не розв'язано у ході ринкового реформування економіки, можемо зазначити, що інституціональний механізм формування моделей оптимальної поведінки сучасних домогосподарств повинен включати такі складові:

1) завершення реформ освіти, медицини, пенсійного страхування, соціального забезпечення;

2) підтримка добровільного об'єднання територіальних громад з метою формування спроможних органів місцевого самоврядування до виконання наданих їм повноважень, реалізація стратегій регіонального розвитку, орієнтованих на їх саморозвиток;

3) запуск ринку землі за прийнятною для громадян моделлю, обговореною на національному рівні;

4) забезпечення умов підвищення рівня зайнятості, у тому числі шляхом зменшення масштабів неформальної зайнятості та переходу працюючих з неформального у формальний сектор;

5) перетворення державної служби зайнятості на клієнтоорієнтовану сервісну службу із широким спектром послуг, навчанням з урахуванням потреб економіки, застосуванням новітніх технологій та підходів;

6) упорядкування цін і тарифів на постачання енергоносіїв, перехід до енергоефективного та енергоощадливого використання і споживання енергоресурсів;

7) розробку національних та регіональних програм підтримки підприємництва, вдосконалення податкового законодавства, впровадження пільгової податкової політики для тих домогосподарств, які здійснюють підприємницьку діяльність;

8) цілеспрямоване формування та розвиток ділової культури як визначальної складової сучасного стилю підприємницької поведінки: (впевненість у корисності своєї праці не тільки для себе, а й для суспільства; належність до людей, які бажають, уміють добре працювати та реалізовувати свої здібності; віра у чесний бізнес, ставлення до нього, як до мистецтва; визначення необхідної конкуренції та одночасне прагнення до співпраці; повага до особистості; повага до будь-якої власності, державної влади) [118, с. 180].

9) формування принципів та спрямування мотивів споживчої поведінки, орієнтованої на раціональність використання грошових ресурсів, прояв індивідуальності, придбання якісних благ, виховання культури споживання, заохочення до такої моделі споживання, яка заслуговує усялякого схвалення і сприяє розвитку суспільства в цілому.

Необхідно інституціонально закріплювати соціальні орієнтири споживчої поведінки, що відображають уявлення людей про своє місце в соціальному просторі і припускають певну систему дій, спрямованих на підтримку або зміну існуючого положення. Вони складають основу

«споживчої ідеології», координують дії у сфері споживання, допомагають визначити пріоритети та спрямувати зусилля на реалізацію тих цілей домогосподарств, які забезпечать їм умови розвитку та добробуту.

Узагальнення цих складових має підтримуватися спільною ідеєю цілеспрямованого розвитку домогосподарств за сучасними напрямками, здатними формувати таку модель їхньої поведінки, яка забезпечить саморозвиток на основі внутрішніх мотивів і стимулів, що сприяють реалізації стратегій забезпечення їх добробуту і усестороннього розвитку. Фундамент цих стратегій мають складати пріоритети формування та розвитку людського і соціального капіталу, умови для зростання середнього класу, розширення законодавчих, фінансових, управлінських можливостей для розв'язання соціальних завдань на регіональному рівні, підвищення ролі місцевих громад у забезпеченні комфортних житлових, освітніх, культурних, медичних та інших умов на місцевому рівні.

3.2. Алгоритм раціоналізації моделей економічної поведінки українських домогосподарств у сучасних ринкових умовах

Враховуючи, що домогосподарство ми розглядаємо як систему з низкою підсистем, які характеризують механізми його пристосування до змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі, а також необхідність узгодження та забезпечення однонаправленості інтересів усіх суб'єктів ринкових відносин, побудуємо логічні моделі раціональної поведінки домогосподарств. Для цього проаналізуємо реальний стан та залежність домогосподарств від інших суб'єктів у реалізації їх економічних інтересів та покажемо найдоцільніші моделі поведінки, механізми їх реалізації та можливі результати. Це дасть можливість запропонувати механізми формування різних стратегій розвитку домогосподарств у реальних ринкових умовах. Методологічною основою дослідження використаємо системний підхід до дослідження домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин, запропонований у п. 1.3. З огляду на те, що домогосподарство є відкритою системою, що піддається впливу чинників зовнішнього середовища, розглянемо напрями удосконалення моделей поведінки українських домогосподарств як можливість їх адаптації до змін.

Розглядаючи домогосподарства як агрегованого суб'єкта на основі дослідження, проведеного у розділі II, узагальнимо головні характеристики усіх їх підсистем. На вході до цього дослідження знаходиться інформаційна підсистема, яка дає можливість визначити головні характеристики функціонування домогосподарств, до яких належать: значна диференціація домогосподарств за доходами, бідність значної кількості домогосподарств за доходами, недостатній (неефективний) рівень використання наявних ресурсів, наявність низки суперечностей, що виникають у процесі регулювання їх життєдіяльності з боку держави, у взаємовідносинах між покупцями ресурсів і товарів на різних видах ринків. Об'єктивні та суб'єктивні умови функціонування домогосподарств характеризуються

низькою ефективністю використання наявних ресурсів, недостатнім рівнем використання людського і соціального капіталу, низьким рівнем культури господарювання, переважанням матеріальних цінностей над духовними, культурними, соціальними. Цільова підсистема домогосподарств переважно орієнтована на підвищення добробуту, утримання житла, досягнення стабільності та рівноваги за умов, що склалися. Такі цілі як самореалізація, підвищення ефективності використання ресурсів, забезпечення високого статусу домогосподарства відкладаються на майбутнє. Функціональна підсистема, яка характеризує рівень соціальної активності домогосподарств, для більшості з них є неефективною, оскільки недостатньо використовується трудовий потенціал. Низька активність щодо використання землі та інвестиційних ресурсів, недостатній рівень розвитку підприємництва, неефективна структура витрат, орієнтована переважно на споживання та підтримання житла. Сукупність наведених характеристик вимагає обґрунтування необхідності змін у моделях поведінки домогосподарств, переходу їх від поведінки, орієнтованої на виживання, до ринково орієнтованої поведінки, яка побудована на принципах раціональності використання ресурсів, максимізації корисності в умовах обмеженості доходів, раціоналізації споживання, розвитку людського потенціалу (рис. 3.4).

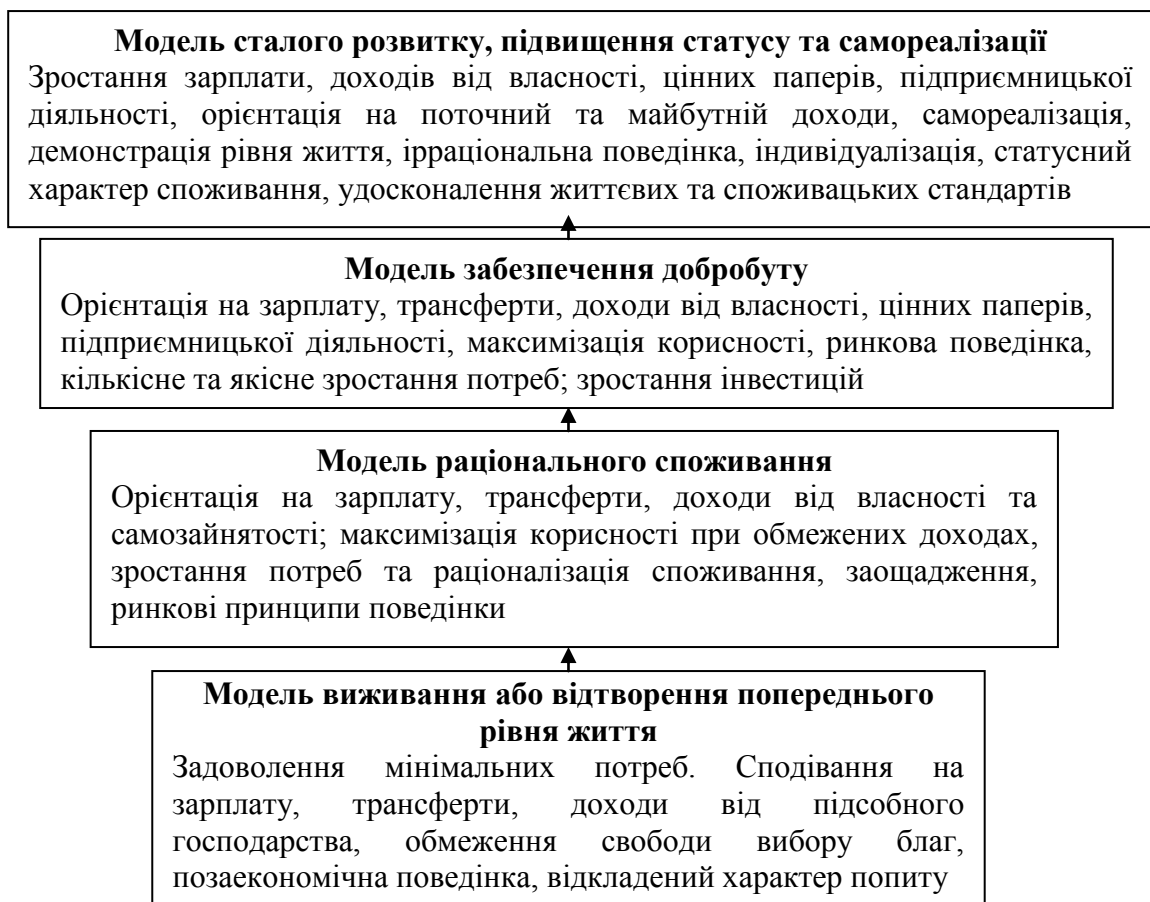

Рис. 3.4. Зміна моделей поведінки, орієнтованої на зростання добробуту домогосподарства та їх сталого розвитку

Джерело: складено авторами

Досягнення вищої сходинки, представленої на рисунку 3.4, передбачає зміну поведінки домогосподарств. Ця поведінка має змінюватися у процесі змін у зовнішньому середовищі, під впливом взаємодії домогосподарств з іншими економічними суб'єктами. Модель поведінки формується під впливом зміни низки структурних елементів. На рисунку 3.5 конкретизуємо підсистеми формування поведінки українських домогосподарств як споживачів у сучасних умовах їх функціонування.

Рис. 3.5. Підсистеми, що формують споживчу поведінку домогосподарств України

Джерело: складено авторами на основі [140]

Поведінка домогосподарств як споживачів передбачає визначений алгоритм їх діяльності, який складається у процесі взаємодії наведених підсистем, кожна з яких на даний час описується низкою показників та специфікою існуючих соціальних відносин. Інституціональна підсистема визначає статус домогосподарства як суб'єкта ринкових відносин та залежність його існування від державної політики доходів, системи соціального забезпечення, соціального страхування тощо. Ця підсистема тісно переплітається із програмною та цільовою підсистемою, що визначають головну програму дій та цільові пріоритети. Дослідження домогосподарств як споживачів програмною підсистемою передбачає досягнення більш високого рівня життя, добробуту і сталого розвитку. Цільова підсистема конкретизує спрямованість поведінки на удосконалення життєвих та споживацьких стандартів, забезпечення статусності споживання, демонстрацію рівня життя, самореалізацію, індивідуалізацію споживання тощо. Наведені підсистеми визначають умови, рівень та пріоритети у споживанні.

Наступний блок підсистем характеризує психологічне сприйняття себе як суб'єкта ринкових відносин із самооцінкою умов та причин тієї чи іншої поведінки, емоційне сприйняття ролі суспільних інститутів та визначення моделі поведінки як споживача, який прагне максимізувати добробут при обмежених ресурсах, визначає межі соціальної відповідальності у споживанні. Від цього залежить міра задоволення існуючим рівнем життя, усвідомлення свого соціального стану, оцінка раціональності споживчої поведінки.

Регулятивна підсистема передбачає механізми регулювання розподілу та перерозподілу доходів, контроль за цінами і тарифами, а також постійне удосконалення системи освіти, охорони здоров'я, пенсійної системи тощо. Результативна підсистема характеризує соціальні наслідки цього регулювання, а процесна підсистема передбачає вибір моделі поведінки виживання та раціонального споживання в умовах, що склалися. Разом ці три підсистеми показують можливості пристосування домогосподарств до умов зовнішнього середовища шляхом вибору відповідної моделі поведінки.

Координаційно-субординаційна, інформаційно-інституціональна та інвайроментальна підсистеми разом характеризують зовнішні умови, що постійно змінюються під впливом зміни ринкових умов, а також державних і недержавних інституціональних чинників та зумовлюють необхідність пристосування поведінки до цих умов.

Усі підсистеми тісно взаємопов'язані. Інституціональний статус домогосподарства визначає можливості забезпечення певного рівня добробуту і прагнення до його поліпшення. Емоційна, вольова та пізнавальна підсистеми характеризують усвідомлення та сприйняття власного становища, міру задоволення цим становищем та можливі підходи до визначення моделі поведінки. Регулятивна, результативна та процесна підсистеми характеризують зміни у становищі домогосподарств при зміні

механізмів та підходів до регулювання соціальних процесів. А координаційно-субординаційна, інформаційно-інституціональна та інвайроментальна підсистеми забезпечують нові якісні умови для більш ефективної та результативної діяльності домогосподарств. Це означає, що споживча поведінка більшості домогосподарств має свій алгоритм, у якому:

- 1) на перше місце виходить оцінка реального стану та бажаного результату, до якого прагнуть члени домогосподарства у споживанні;
- 2) визначення тих головних умов чи суб'єктів, які здатні забезпечити або від яких залежить досягнення цього результату;
- 3) порівняння бажаних і реальних складових за низкою показників (доходів, наявних благ, пропонованих благ, рівня цін тощо);
- 4) невідповідність між бажаними і реальними складовими обґрунтовується дослідженням причин цієї невідповідності;
- 5) визначається послідовність дій та модель поведінки, що можуть забезпечити бажаний результат;
- б) реалізація поведінки залежить від зміни умов зовнішнього та внутрішнього характеру і знову повторюється необхідність оцінки нового стану та бажаного результату.

Взаємодія структурних складових споживчої поведінки українських домогосподарств у сучасних умовах свідчить про те, що вони залишаються у рамках моделі поведінки виживання або відтворення попереднього рівня життя з прагненням досягти рівня раціонального споживання. Спрямованість поведінки на виживання підтверджують результати останнього модульного опитування 9,1 тис. домогосподарств, проведеного у жовтні 2015 року щодо умов життя, їхніх доходів та споживчих можливостей¹. Програма дослідження передбачала вивчення сприйняття населенням ознак бідності та депривації (позбавлення)² у сфері їхніх споживчих можливостей за існуючих у суспільстві стандартів, ступеня актуальності для населення базових ознак бідності та позбавлення, а також аналіз поширення серед домогосподарств окремих проявів позбавлення в частині можливостей задоволення не тільки мінімально необхідних фізіологічних потреб, а й потреб, пов'язаних із розвитком особистості та забезпеченням належного рівня комфортності існування.

Найбільш поширеними позбавленнями в усіх групах домогосподарств були: недостатність коштів для задоволення неочікуваних необхідних витрат

за рахунок власних ресурсів – 64%; для сімейного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі, щонайменше один тиждень на рік –

¹ Опитування проводиться один раз на два роки у жовтні.

² Базовий список позбавлень (депривацій) був визначений Держстатом України за участю фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи Національної академії наук України за даними опитування у жовтні 2007 р. (18 ознак). З метою гармонізації з програмою Європейського обстеження доходів та умов життя (EU-SILC), починаючи з 2013 р. список був доповнений 6 новими, а з 2015 р. – 9 новими ознаками.

52%; недостатність коштів для оплати необхідних товарів та послуг охорони здоров'я – 33–28%; позбавлення, пов'язані з відсутністю у житлі певних зручностей – 23–18%; відсутність автомобіля та комп'ютера – 27–14%; відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги – 21% та незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги – 15% (рис. 3.6).

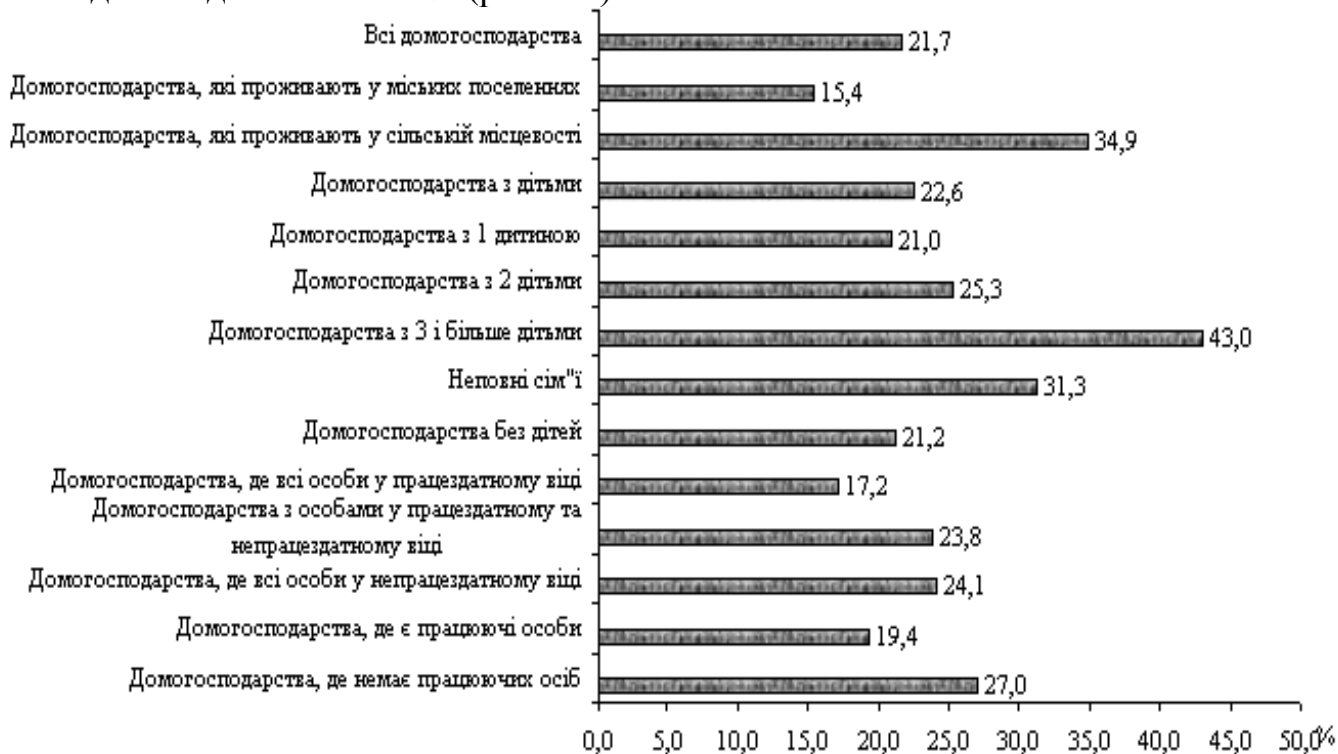

Рис. 3.6. Частка домогосподарств відповідного типу, які мають 10 і більше із 33 ознак депривації

Джерело: [193]

Понад 95% опитаних вважали ознаками бідності наступні економічні депривації, тобто фінансову неспроможність домогосподарств: не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування; споживати страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день; оновити за потребою верхній одяг і взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років; придбати за потребою новий одяг і взуття для дітей; купити телевізор, холодильник, або пральну машину (за їх відсутності); мати житло в нормальному стані; водогін у житлі; збільшити наявну житлову площу, що не перевищує 5 м² на особу; своєчасно сплачувати рахунки за житло або послуги з його утримання; підтримувати достатньо теплу температуру у своєму житлі (придбати паливо, обігрівач тощо) протягом опалювального сезону; оплачувати послуги лікаря (крім стоматолога) в медичному закладі та призначені ним обстеження та процедури, життєво необхідну хірургічну операцію або лікування в стаціонарі (за відсутності таких послуг на безоплатній основі), купувати

ліки та медичне приладдя, призначені лікарем; забезпечити членам домогосподарства, за необхідністю, отримання будь-якої професійної освіти [19].

Пояснення такої поведінки визначається підсистемами, розміщеними у нижньому правому секторі рис. 3.5. Вона залежить від економічного зростання та механізмів узгодження інтересів домогосподарств з інтересами держави та інших ринкових суб'єктів. В Україні рівень реалізації цих інтересів недостатній, а механізм їх узгодження дуже суперечливий. Прикладом є підвищення рівня мінімальної заробітної плати з січня 2017 року. Задекларована новація мала на меті, насамперед, поліпшення умов життя широких верств населення. Адже за два останні роки співвідношення фактичного і законодавчо визначеного розміру прожиткового мінімуму в Україні зменшилося з 88% до майже 45% [172]. Піднімаючи мінімальну заробітну плату в Україні, уряд і президент декларували, що це політичне, а не економічне рішення, яке зменшить тінізацію заробітних плат, збільшить надходження до бюджету, насамперед у Пенсійний фонд, збільшить зайнятість населення, адже з'явиться додатковий стимул працювати. У результаті після підвищення мінімальної зарплати виявилися такі наслідки: малий і дрібний бізнес змушений сплачувати ще більші податки; пенсіонери – не в змозі забезпечити себе найнеобхіднішими благами із-за різкого зростання цін; а підвищення зарплати бюджетникам супроводжується значними скороченнями працівників.

Значна частка фізичних осіб-підприємців (ФОП) призупинили свою роботу. За один місяць 2017 року припинили роботу 12% ФОПів – найбільше у сфері наукової та технічної діяльності, у сферах права та бухгалтерського обліку, рекламній діяльності і дослідженнях кон'юнктури ринку, головних управлінь (хед-офісів); консультування з питань керування, сільському господарстві, мисливстві (по 14-15%) [160].

За даними НБУ, підняття мінімальної зарплати дало зростання безробіття щонайменше до 640 тисяч чоловік. Кількість зареєстрованих безробітних у січні 2017 року становила 420 тис. осіб, потреба роботодавців у працівниках на заміщення вільних робочих місць (вакантних посад) – 47,4 тис. осіб. Навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць (вакантних посад) склало 91 особу [166]. У січні 2017 року на 40 млрд. грн. зросла виплата бюджетникам у порівнянні із минулим 2016 роком. Було зібрано ПДФО на 40% більше, майже 2,9 млрд. грн., ЄСВ – на 700 млн. грн. більше. Порівняно до запланованих надходжень, це додаткові 1,8 млрд. грн., або 20% [172].

Ще один аргумент підняття мінімальної заробітної плати – наповнення пенсійного фонду. З 1 січня 2017 року, у відповідності до закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», запустилася накопичувальна система виплати пенсій. Це означає, що кожен українець, молодший 35 років, починає відраховувати частину своєї зарплати на

майбутню старість. Такі відрахування акумулюються на індивідуальному рахунку, скористатися яким можна буде виключно після виходу на пенсію.

Протягом 5 років – від 2017 до 2022 – відсоток відрахувань поступово зростатиме з 2% і до 7%. Зберігатимуться також відрахування на солідарну пенсійну систему. Вони надходять з єдиного соціального внеску (ЄСВ), котрий є основним джерелом наповнення Пенсійного фонду. ЄСВ становить 22% від фонду заробітної плати і сплачується юридичними особами-працедавцями; фізичними особами-підприємцями; особами на виборних посадах; військовослужбовцями та іншими категоріями платників податків.

Таким чином, при одночасному збереженні і солідарної (старої), і накопичувальної (нової) пенсійної системи деяким категоріям громадян доведеться платити більше: від 22%+2% до 22%+7% податків протягом найближчим років.

За даними Міністерства соціальної політики, понад 7 мільйонів українців мають розрахунковий базовий розмір пенсії, менший за прожитковий мінімум. Пенсії не індексувалися протягом 2 років. Тим часом за ці два роки рівень інфляції досяг 68,2%. Мінімальну пенсію з 2014 до кінця 2015-го повинні були підвищити з 949 до 1596 гривень. А в 2016 році – вже до 1787 гривень. Верховна Рада прийняла рішення зробити підвищення мінімального розміру пенсії у 2017 році на 10%. Це підняття пенсійних виплат буде стосуватися приблизно 7 млн. пенсіонерів з мінімальними пенсіями. Є категорія пенсіонерів, середній розмір пенсії яких коливається у проміжку між 1400 грн. до 3000 грн. Вони знаходяться у досить несправедливій ситуації порівняно з іншими категоріями, для яких відбувалося якесь підвищення. Для цих пенсіонерів індексація, або перерахунок пенсії не здійснювався щонайменше три останні роки [208].

Отже, намагаючись вручну регулювати складні соціально-економічні відносини, що безпосередньо стосуються добробуту домогосподарств, уряд прагне збалансувати доходи, соціальні виплати, витрати на комунальні послуги та інші процеси, що стосуються ефективності узгодження економічних інтересів на ринках споживчих благ.

У розв'язанні суперечностей, що виникають у процесі реалізації потреб домогосподарств великий вплив мають прояви нераціональної поведінки як самих домогосподарств, так і державних органів, які розробляють механізми узгодження цих інтересів. Прикладом є регулювання цін і тарифів на енергоресурси та їх постачання, що відбувається шляхом реалізації не лише економічних, а й політичних мотивів.

В умовах підвищення тарифів на комунальні послуги (приведення їх до економічно обґрунтованого рівня), держава Україна набагато більшу увагу приділяє питанню соціального захисту населення через систему субсидій, ніж стимулюванню енергоефективності та енергозбереження. Так, у державному бюджеті на 2016 рік на субсидіювання було передбачено 40, 269 млрд. грн., а на енергозбереження у житловому фонді (Програма «теплі

кредити») – 0,79 млрд. грн. У проекті державного бюджету на 2017 рік на субсидіювання заплановано 50,686 млрд. грн., а на енергозбереження (Фонд енергоефективності) – 0,8 млрд. грн. Водночас, реалізація потенціалу енергозбереження у житловому фонді дозволила би зекономити 50 відсотків тепла, тим самим, скоротити споживання газу на 9,0 млрд. м³ за даними Мінрегіону. Частка тих громадян, які отримують матеріальну допомогу від держави, у 2015 році перевищила 50% і прямує до позначки 60%. За даними Державної служби статистики, загальна сума призначених субсидій у тому опалювальному періоді становила 25,81 млрд. грн. Вартість же фактично спожитих послуг на 11,4 млрд. грн. менша. Тобто, була виділена сума «переплати» – більша, ніж в 10 разів за кошти, виділені на енергоефективність.

У структурі економічної поведінки домогосподарств прослідковуються чинники суб'єктивного характеру, які ґрунтуються на цілях, мотивах, стимулах, прагненнях, перевагах, індивідуальному сприйнятті, бажанні чи небажанні діяти тощо. Результатом суб'єктивних рішень є те, що суттєво завищені нормативи при розрахунку субсидій жодним чином не стимулюють субсидіантів до економного споживання енергоресурсів (рис. 3.7).

Що саме Ви плануєте робити заради енергозбереження та економії споживання послуг централізованого опалення?

Серед тих, хто користується послугами централізованого опалення, N=1119

Рис. 3.7. Поведінка домогосподарств щодо заходів енергозбереження

Джерело: [44]

Як домогосподарства, так і держава приймає неефективні, нерациональні рішення. Це виявилось, наприклад, у тому, що: 1) у 2015-2016 рр. опалювальному сезоні отримувачі субсидій використовували більш, ніж удвічі більше газу, ніж ті, хто не отримує субсидій; 2) не створено єдиної бази даних отримувачів субсидій; 3) Державна фіскальна служба України не може автоматично перевірити усі доходи і майно субсидіанта; 4) при нарахуванні субсидій не існує обмеження щодо майнового стану.

Неефективною залишається антимонопольна політика, яка має бути спрямована на захист споживачів. Адже сукупне зростання цін у 2016 році було найбільшим на комунальні послуги, які подорожчали майже в півтора разу (на 47,2%) через підвищення адміністративно регульованих тарифів [52]. У взаємодії з підприємствами домогосподарства виступають як такі, що прагнуть споживати дешеві, якісні і корисні споживчі блага. Фірми ж мають за мету зростання масштабів виробництва, виручки від реалізації та прибутку, зміцнення монопольної влади та зростання цін на продукцію фірм. Способи узгодження його економічних інтересів з інтересами фірм передбачають можливості і обов'язок фірм поліпшувати структуру та якість благ, оптимізувати ціни, узгоджувати ціни на виробничі ресурси з цінами на готову продукцію. У цьому напрямі мають здійснюватися такі заходи держави як: формування пріоритетів соціальної політики, захист конкуренції; регулювання доходів. У своїй діяльності фірми також залежать від держави, оскільки підпорядковуються механізмам оподаткування, державного регулювання цін та інших чинників, які як сприяють їх розвитку, так і обмежують їх можливості до зростання і збагачення.

У формуванні поведінки домогосподарств з середніми доходами на ринках споживчих товарів мають значення не лише аспекти ціни і якості товарів. Мова йде про низку економічних, соціальних, культурних, етичних, правових, демографічних чинників та новітні тенденції у споживанні, що виявляються у принципах споживчої поведінки. Економічні чинники, крім ціни та якості споживчих благ, включають характеристики використання ресурсів домогосподарств, показники зайнятості, професійний статус, характеристики робочої сили тощо. Соціокультурні чинники вимагають урахування у виборі споживчих благ норм моралі, звичаїв, релігії. Має значення ступінь довіри до торгової марки, до цінностей, які пропонує виробник, до рівня соціальної відповідальності фірми-виробника. Політико-правові чинники стосуються принципів соціальної політики держави – участі держави у формуванні споживчого бюджету, захисту права та соціальні гарантії споживачів. Демографічні чинники означають залежність структури споживання від віку, рівня освіти, моди та ін. Все важливішими стають екологічні чинники, що гарантують безпеку споживання.

У сучасних умовах формується соціально відповідальний споживач, готовий платити більше за етичні товари, товари з позитивними соціальними якостями. Свобода вибору благ, прагнення до задоволення

(максимізації) корисності, раціональна споживча поведінка – це принципи поведінки сучасного споживача [165].

Отже, наявність взаємних зв'язків споживчого сектору з іншими елементами економічної системи, посилення його ролі як стимулятора ділової активності свідчить, що довгострокові закономірності формування і руху споживчого попиту здійснюють досить вагомий вплив на перспективи економічного зростання, а зміна кон'юнктури на ринку споживчих товарів відображаються на становищі всієї економіки. Виробники, переслідуючи ціль максимізації прибутку, спрямовуються в найбільш вигідні галузі, де існує надлишковий попит, висока ціна і створюють там конкурентний тиск. У цьому випадку, з одного боку, відбувається переміщення ресурсів у ті галузі, які випускають найбільш цінну продукцію, а з іншого – досягається ефективність використання цих ресурсів. Одночасно з даними процесами відбувається і боротьба за реалізацію економічних інтересів у середовищі споживачів з приводу рівнів цін, якості товарів, обсягів покупок тощо. Завдяки таким діям досягається погодженість інтересів виробників (забезпечення рівня конкурентоспроможного прибутку на діючий капітал) і споживачів (забезпечення їхньої платоспроможності за необхідних обсягів покупок) в усій системі ринків благ і факторів виробництва.

Таким чином, споживчий ринок представляє собою найбільш важливий елемент, завдяки ефективному функціонуванню якого економічна система отримує імпульс до свого якісного розвитку. Оскільки споживчий ринок є складовою частиною ринку сукупного і тісно пов'язаний з його структурними елементами (ринком ресурсів та фінансів), визначає загальногосподарську кон'юнктуру і здійснює реалізацію економічних інтересів суб'єктів, то цілком очевидним є той факт, що від його стану залежить і якісний розвиток самої економічної системи. Зростання потреб домашніх господарств стимулює розширення виробництва, випуск нових видів товарів та надання нових, а також більш якісних товарів і послуг. Прикладом динамічних змін у структурі споживчого попиту і, відповідно, структури виробництва, виступає підвищення попиту на послуги Інтернет Доступ домогосподарств України до Інтернету (за даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного в січні 2016 року) [207].

Довгострокові тенденції формування і розвитку споживчого попиту здійснюють вплив на перспективи економічного зростання, а коливання і зміни в кон'юктурі на ринках споживчих товарів відображаються на стані всієї економіки. Тому цілком виправданим є вплив регулюючої функції держави саме на функціонування споживчого ринку, оскільки від його якісних характеристик залежать параметри розвитку національної економіки.

Отже, специфіка взаємовідносин домогосподарств з іншими макроекономічними суб'єктами на ринках споживчих благ визначається системою взаємопов'язаних ринкових і державно регульованих механізмів. Проблеми, що виникають у результатів їх взаємодії, стосуються недостатньої збалансованості тих механізмів, які забезпечують реалізацію

економічних інтересів усіх учасників. Головна причина – це намагання держави через визначення та застосування низки сфер, засобів, форм та методів державного регулювання взаємовідносин домогосподарств з іншими ринковими суб'єктами вручну регулювати більшість економічних процесів. Ситуація пов'язується з рядом соціально-політичних, економічних, демографічних, глобальних та інших чинників, однак недостатньо обмежуються ті причини, які дійсно виступають сферою відповідальності уряду – монополізація ринків енергетичних ресурсів, тіньові доходи, корупція, несправедливий розподіл доходів, неефективне функціонування системи соціального захисту.

Складними залишаються взаємовідносини домогосподарств з іншими макроекономічними суб'єктами на ринку праці. Інтереси домогосподарств на цьому ринку – це розмір винагороди за працю; соціальний пакет; умови праці; вибір між зайнятістю і дозвіллям. Інтереси фірм, що визначають попит на робочу силу, – це якість робочої сили; якість продуктивності ресурсів; оплата праці; податки на робочу силу, плата за інші ресурси. Інтереси держави – забезпечення ефективної зайнятості; поєднання ефективності використання ресурсів зі справедливим розподілом доходів; створення системи оподаткування, здатної забезпечити достатні надходження до бюджету й підтримувати інтерес до виробництва товарів та надання послуг.

Способи узгодження економічних інтересів макроекономічних суб'єктів на ринку праці мають враховувати як економічні, так і соціальні, психологічні, моральні, інтелектуальні, культурні та інші чинники. Деякі інтереси є однонаправленими і сприяють цілям економічного розвитку і забезпечення добробуту працюючих. До них належать підвищення кваліфікації працівників, їх навчання протягом життя. Адже сучасні динамічні зміни в умовах і технологіях виробництва вимагають від них нових професійних умінь і здатностей. Це є навчання грамотності в широкому сенсі, включаючи комп'ютерну, мовну, соціальну та ін.; професійне навчання, що включає професійну підготовку, перепідготовку, підвищення; загальнокультурну додаткову освіту, не пов'язану із трудовою діяльністю [148].

Стоїть завдання забезпечення у повному обсязі потреб розвитку виробництва та сфери послуг кваліфікованими працівниками. Розв'язати питання кадрового забезпечення виробництва значною мірою залежить від здатності заплатити за це навчання або працівників, або керівників фірм. З боку держави ця проблема також не розв'язана, бо структура підготовки робочої сили не відповідає структурі робочих місць. Для держави забезпечення на належному рівні і в потрібних обсягах професійного навчання кадрів на виробництві означає контроль за підвищенням якості та ефективності використання робочої сили, а звідси – зростання конкурентоспроможності виробленої продукції чи надання послуг на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Національний ринок праці має цілу низку інституційних пасток, серед яких зокрема: слабкі коливання зайнятості, які не співвідносяться з динамікою виробництва; високий рівень прихованого та структурного безробіття; заповнення ринку праці сільським населенням похилого віку; неузгодженість сегментів ринку праці та некерована тіньова зайнятість, яка гнучко переплітається з офіційною; недолуга фіскальна політика у сфері регулювання заробітної плати, яка призводить до її тінізації; невідповідність законодавчих вимог і реального дотримання норм трудового права.

Для формування ефективної системи мотивації праці необхідний ряд передумов: якісно сформовані цілі підприємства, що сприймаються працівником як засіб задоволення його потреб; достатність фінансових ресурсів для надання винагород відповідно до даної суб'єктом управління обіцянки та результатів праці; професійно підготовлені вищі менеджери, здатні виявляти потреби персоналу, оцінювати їх та створювати ефективну систему стимулювання праці; чітке формулювання принципів мотивації праці, що відображають об'єктивні закономірності розвитку підприємства і взаємовідносини між суб'єктами і об'єктами управління. Структура поведінки домогосподарств на ринку праці вимагає дослідження взаємозв'язку чинників низки взаємопов'язаних підсистем (рис. 3.8). Конкретизація наведених чинників пояснює декілька моделей поведінки домогосподарств на ринку праці: прагнення досягти вищого професійного статусу та зростання заробітної плати у формальному секторі економіки; само зайнятість та тіньова зайнятість; трудова міграція.

За результатами останнього вибіркового обстеження домогосподарств з питань економічної активності з 2015 року кількість зайнятого населення незначно перевищує 16 млн. осіб, а рівень зайнятості становить близько 57%. Більшість зайнятого населення України (майже три чверті) працює у формальному секторі економіки. Із них дві третини належить до працюючих на суб'єктах господарювання (різні за розміром підприємства, фізичні особи-підприємці, банки тощо), а третина – працівники бюджетного сектору (освіта, медицина, держслужбовці, військовослужбовці та правоохоронні органи).

Майже 55% зайнятих працювали в сільському, лісовому та рибному господарствах, промисловості та у сфері торгівлі. За віковими групами найвищий рівень зайнятості зберігався серед осіб середнього віку (35 – 49 років), чоловічої статі та в міських поселеннях, а найнижчий – серед осіб віком 60 – 70 років та молоді віком 15 – 24 роки, серед жінок та в сільській місцевості.

У 2016 році з'явилися ознаки відновлення попиту на робочу силу. У Державній службі зайнятості потреба роботодавців у працівниках на заміщення вільних робочих місць у 2016 році зросла на 39% р/р, а на сайтах приватних агентств із підбору кадрів кількість зареєстрованих вакансій зросла на 50 – 70% р/р. Водночас рівень навантаження на одне вільне робоче місце знизився на 30 – 40% як за даними Державної служби зайнятості, так і за даними сайтів пошуку роботи. Так, у 2016 році кількість працівників,

попереджених про заплановане вивільнення, знизилася порівняно з відповідним періодом минулого року на 22% та становила 343 тис. осіб. Більше половини попереджених становили працівники державного управління й оборони та обов'язкового соціального страхування. У січні – вересні 2016 року кількість працюючих, переведених з економічних причин на неповний робочий день (тиждень), знизилася порівняно з попереднім роком (до 5.7% середньооблікової кількості штатних працівників). Найпоширенішою ця форма зайнятості була у сфері наукових досліджень та розробок і промисловості; в регіональному розрізі – в Луганській, Запорізькій та Донецькій областях [207].

Рис. 3.8. Підсистеми, що формують поведінку домогосподарств на ринку праці

Джерело: складено автором на основі [140]

На сьогодні низькі показники оплати праці, не пристосовані для максимальної реалізації трудового потенціалу робочі місця не стимулюють мотивацію найманих працівників до високопродуктивної праці. Людина, яка отримує мінімальну заробітну плату, не зацікавлена працювати заради добробуту підприємства, що негативно позначається на динаміці економічного зростання країни.

Ряд тенденцій у сфері зайнятості є достатньо загрозливими, серед них: стрімке зниження рівня зайнятості та посилення безробіття серед молоді та осіб найбільш активного віку (15 – 24 роки та 30 – 34 роки); значна концентрація зайнятих у торгівлі та бюджетному секторі при повільному розвитку високопродуктивних сфер; достатньо високий рівень неформальної зайнятості, яка переважає у сільському господарстві, торгівлі та будівництві.

Мотивація трудової діяльності не може бути дієвою без задоволення матеріальних потреб, орієнтації на матеріальні інтереси працівників. Рівень матеріальної мотивації значною мірою залежить від наявності прямого зв'язку між трудовим внеском і винагородою за послуги праці. Цей зв'язок досягається належною організацією заробітної плати, яка на практиці виступає як організаційно-економічний механізм оцінки трудового внеску найманих працівників і формуванням параметрів заробітної плати відповідно до цієї оцінки, вартості послуг робочої сили та стану ринку праці.

Удосконалення системи мотивації праці має ґрунтуватися на всебічному реформуванні механізму оплати праці, в якому буде реалізовано принцип рівної оплати за рівну працю та недопущення будь-яких дискримінацій. При побудові системи матеріальних стимулів найважливіше значення має орієнтація на особисті інтереси працівників, їх пріоритетність у системі особистих, колективних і суспільних інтересів. Важливим напрямком матеріального стимулювання в умовах формування ринкових відносин є так званий соціальний пакет, який включає послуги, які організація надає своїм працівникам добровільно.

Для збільшення зайнятості та продуктивності праці уряд має запроваджувати структурні реформи на ринку праці, зокрема, підтримувати зайнятість серед найбільш вразливих верств населення, таких як молодь та низько кваліфіковані особи, сприяти якіснішому використанню вмінь та навичок працівників, удосконалювати систему пошуку роботи для безробітних, полегшувати бар'єри входу для нових підприємств тощо. Такі заходи матимуть довгостроковий позитивний ефект, у тому числі для підвищення конкурентоспроможності країни.

Головним завданням є збереження рівноваги між численними елементами гнучкості ринку праці, здатності підприємств до адаптації, необхідною стабільністю економічних умов, яка потрібна для високих показників зростання фірм, соціальним захистом працівників, щоб вивільнити та розвивати їх потенціал продуктивності задля отримання ними

достойної роботи та достойного рівня життя. Забезпечення ефективного корпоративного та ефективного адміністративного та політичного управління - це ті завданнями, які мають бути вирішені в майбутньому для розвитку функціонування ринків праці та соціальних систем в перехідних економіках. Інституції мають вирішальне значення для функціонування ринків праці та соціальних систем з точки зору поєднання належного економічного та соціального управління. Співробітництво між Україною та МОП орієнтовано саме в цьому напрямку [185]. Із наведених на рис. 3.2 структурних елементів механізму державного регулювання економічних інтересів домогосподарств у взаємодії з іншими суб'єктами особливого значення набувають інституційні чинники, що регулюють фундаментальні основи функціонування ринку – відносини власності, механізми конкуренції, функціонування системи соціального захисту населення. Особливого значення вони набувають на ринках факторів виробництва. Домогосподарства включаються в економічні взаємовідносини також як представники малого і середнього підприємництва (МСП). Тому політика держави у сфері регулювання цієї діяльності має велике значення. У порівнянні із країнами-сусідами ця політика в Україні менш ефективна (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Бали України в Індексі економічної політики у сфері МСП (2016)

Показники індексу	Україна	Середній бал в країнах Східного Партнерства	Кращі показники
1. Розвиток підприємливості в процесі навчання та жіноче підприємництво	2,25	2,52	2,70 (Грузія)
2. Банкрутство та надання другого шансу для МСП	2,05	2,71	3,16 (Вірменія)
3. Нормативно-правова база економічної політики у сфері МСП	2,45	2,95	3,51 (Молдова)
4. Середовище діяльності МСП	3,81	4,01	4,33 (Грузія)
5a. Підтримка МСП і нових організацій	1,84	3,13	3,93 (Вірменія)
5b. Державні закупівлі	2,73	3,12	4,04 (Грузія)
6. Доступ МСП до фінансування	3,22	3,28	3,76 (Грузія)
7. Стандарти і технічне регулювання	4,34	3,76	Україна
8a. Навички підприємливості	2,56	2,66	3,0 (Грузія)
8b. Інновації	1,86	2,57	2,91 (Вірменія і Білорусь)
9. МСП у «зеленій» економіці	1,22	1,99	2,48 (Грузія)
10. Інтернаціоналізація МСП	1,63	2,79	3,60 (Грузія)

Джерело: [69]

Згідно з результатами досліджень, зокрема таких міжнародних рейтингів, як «Ведення бізнесу» та «Індекс глобальної конкурентоспроможності», бізнес-клімат в Україні протягом останніх років доволі швидко покращується.

У рейтингу «Ведення бізнесу-2017», що публікується Світовим банком, Україна піднялася зі 152-го місця у 2012 році до 80-го місця в рейтингу 2017 року (рис. 3.9).

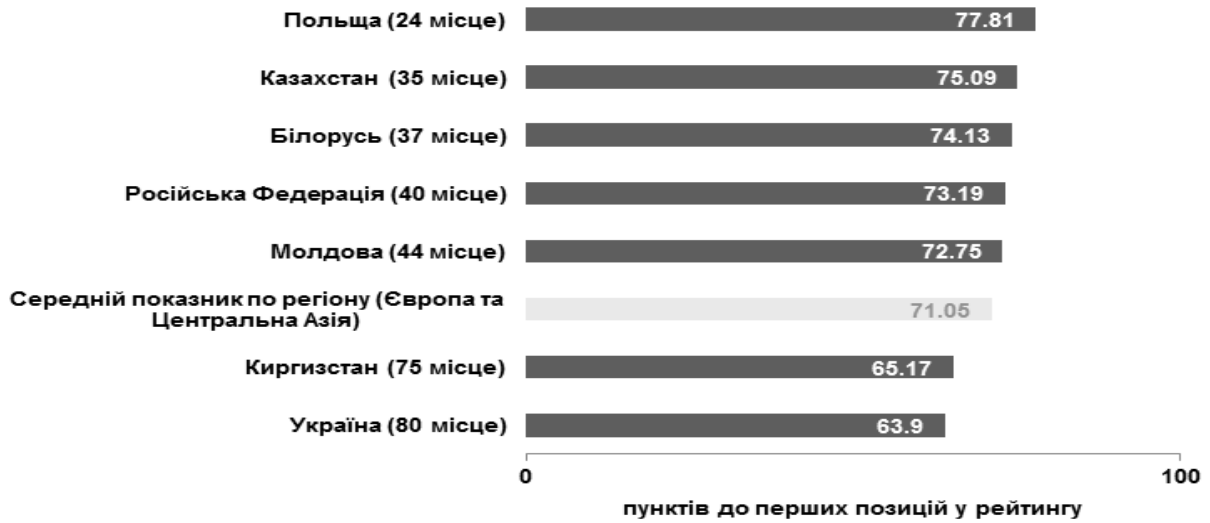

Рис. 3.9. Україна та інші країни у рейтингу «Ведення бізнесу-2017»
Джерело: [203]

Основні пункти рейтингу «Ведення бізнесу-2017» показують, що найбільш складним питанням є відновлення платоспроможності (150 місце). Водночас позитивні результати в Україні за пунктом кредитування (20 місце), ймовірно внаслідок наявності міжнародного кредитування та фінансових ресурсів різних міжнародних фінансових організацій. Втім, доступ до фінансування для МСП залишається суттєвою проблемою. В цілому очевидно, що бізнес-клімат потребує реформування по всіх напрямках для того, щоб МСП розвивалось, а країна процвітала. Оцінку якісних характеристик у рейтингу показано на рисунку 3.10.

Рис. 3.10 . Україна у рейтингу «Ведення бізнесу-2017»
Джерело: [203]

Однією з найзначніших проблем бізнес-клімату є корупція. Саме корупція вважається однією з ключових причин уповільнення зростання приватного сектору, низької диверсифікації економіки і експорту, та низького рівня продуктивності. В Індексі сприйняття корупції Україна посідає 123-є місце з 167 країн (Transparency International, 2015). Організація економічного співробітництва та розвитку заявляє, що корупція є «серйозною перешкодою» для ведення бізнесу в Україні. Підприємства стикаються з корупцією на регулярній основі в питаннях ліцензування, оподаткування, перевірок, митних процедур тощо. Учасники опитування «Бізнес-клімат та діяльність підприємств» (ЄБРР, ВЕЕПС V, 2014) зазначають, що доступ до фінансування (21,3%), корупція (19,2%), ставки податку (15,5%), політична нестабільність (11,9%) та тіньова економіка (7,7%) є основними п'ятьма перешкодами для ведення бізнесу. В 2012-2013 роках неформальні платежі, необхідні для отримання державних контрактів, згідно з результатами цього ж опитування підприємств зросли з 3,8% в 2009 році до 14,2% суми контракту. Майже 100% опитаних підприємств заявили, що здійснювали неформальні платежі, для того, щоб отримати державний контракт.

Відповідно до «Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року» існують такі особливості розвитку МСП: відсутні довгострокові пріоритети державної політики у сфері розвитку МСП; розвиток МСП має горизонтальну природу та потребує ефективної координації політики – розвиток МСП пов'язаний з багатьма іншими політиками, стратегіями та програмами; існує потреба швидкої переорієнтації моделей торгівлі та послуг на ринки ЄС та інші регіони; необхідним є посилення інституційної спроможності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, чому в тому числі сприятиме створення відокремленого Агентства розвитку малого та середнього підприємництва; на сьогодні відсутній ефективний механізм державно-приватного діалогу для розвитку МСП; органи місцевої влади мають важливі функції МСП, реалізація яких потребує вдосконалення; інституції підтримки МСП потребують підґрунтя для розвитку та координації; інфраструктура підтримки МСП потребує розширення та удосконалення якості надання послуг [209].

Поведінка домогосподарств як суб'єктів підприємницької діяльності безпосередньо залежить від: умов для сприятливого нормативно-правового, інституційного та операційного середовища для МСП; можливостей оперативного доступу МСП до джерел фінансування за привабливими умовами; ефективності податкового адміністрування МСП; формування підприємницької культури та розвитку конкурентоспроможного людського капіталу і підприємницьких навичок; наявності інноваційного потенціалу МСП. Формування структури цієї поведінки показано на рисунку 3.11.

Аналіз цієї структури свідчить про значну розбіжність між цільовими пріоритетами та об'єктивними можливостями ведення підприємницької

діяльності у сучасних умовах. Змістом підприємницької діяльності домогосподарств також є виробництво сільськогосподарської продукції. У цьому напрямі дуже важливим фактором їх розвитку і добробуту виступає земля.

Рис. 3.11. Структура підприємницької поведінки домашніх господарств

Джерело: складено автором на основі [140]

Поведінка домогосподарств щодо використання землі здебільшого є неефективною. Причиною виступає державна політика щодо адміністрування земельних відносин, а також мотиви і стимули домогосподарств у використанні землі. Це є предметом узгодження

економічних інтересів домашніх господарств і держави. Як відомо, в Україні близько 90% всіх сільськогосподарських земель було розпайовано під час земельної реформи. 10% земель сільськогосподарського призначення належить місцевим радам. Згідно з даними Державного земельного кадастру загальна площа земель України становить 60,35 млн. га, з яких 41,5 млн. га (68,8% території) – землі сільськогосподарського призначення (в тому числі орна земля – майже 33 млн. га). Тобто близько 70% земель в Україні залишаються поза ринком.

Держава не допускає скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, оскільки це може створити низку проблем: 1) труднощі формування ринку землі як такого, адже одразу з'явиться маса продавців і виникне дефіцит покупців, що негативно позначиться на формуванні цін на землю; 2) поява дрібних посередників, які в гонитві за прибутками спотворюватимуть ціноутворення, а також перешкоджатимуть формуванню масивів землі; 3) концентрація землі в обмеженого кола землевласників, так званого аграрного лобі, що призведе до руйнування дрібного фермерства; 4) втрата робочих місць в галузі сільськогосподарського виробництва, яких і так не вистачає в сільській місцевості; 5) зубожіння частини населення, яка неефективно розпорядиться коштами від продажу землі та ін. [224].

На сьогодні в Україні основною формою реалізації економічних та юридичних прав на земельні ділянки, особливо сільськогосподарського призначення, виступає оренда [187]. Земельні ділянки мають у своєму користуванні 56% домогосподарств, у містах – 35%, на селі – майже всі домогосподарства. Худобу, птицю і бджіл утримують 32% домогосподарств, у містах – 9%, на селі – 77% домогосподарств. Більше половини домогосподарств користуються земельними ділянками площею до 1 гектара, 27% – від 1 до 5 гектарів, 13% домогосподарств – 5–10 гектарів. Більше 10 гектарів землі використовують 7% сільських домогосподарств. Земельними ділянками площею до 10 соток користуються дві третини міських домогосподарств, від 10 до 25 соток – 23% [182]. Для вирощування сільськогосподарської продукції лише для власних потреб домогосподарствами використовується 15% земель, для вирощування сільськогосподарської продукції, як для власних потреб, так і на продаж – 13%. Домогосподарствами, які мають земельні ділянки, у 2017 році здається в оренду майже 70% земельної площі. Середній розмір орендної плати в цілому в Україні складає близько 25 дол./га (орендна плата має дуже незначну частку в структурі доходів сільського населення).

Разом з тим, орендарям важко сплатити навіть таку незначну орендну плату. Це пояснюється низкою факторів, що стримують виробництво протягом багатьох років (рис. 3.12).

В АПК скорочується чисельність зайнятих. Починаючи з 2000 року кількість зайнятого в АПК (з урахуванням рибної та лісової галузей) населення скоротилося з 4,37 млн. до 2,9 млн. осіб. Станом на кінець 2016

року кількість офіційно зареєстрованих безробітних кваліфікованих співробітників сільського, лісового і рибного господарств в Україні становила 11,2 тис. осіб, що становить 3,3% від усіх зареєстрованих безробітних (341,5 тис.) за цей звітний період. Сільські домогосподарства недостатньо використовують право власності на землю, не виробляють навіть для себе достатню кількість сільськогосподарської продукції. Про це свідчить той факт, що більше половини їх витрат (54,4%) припадає на продукти харчування [193].

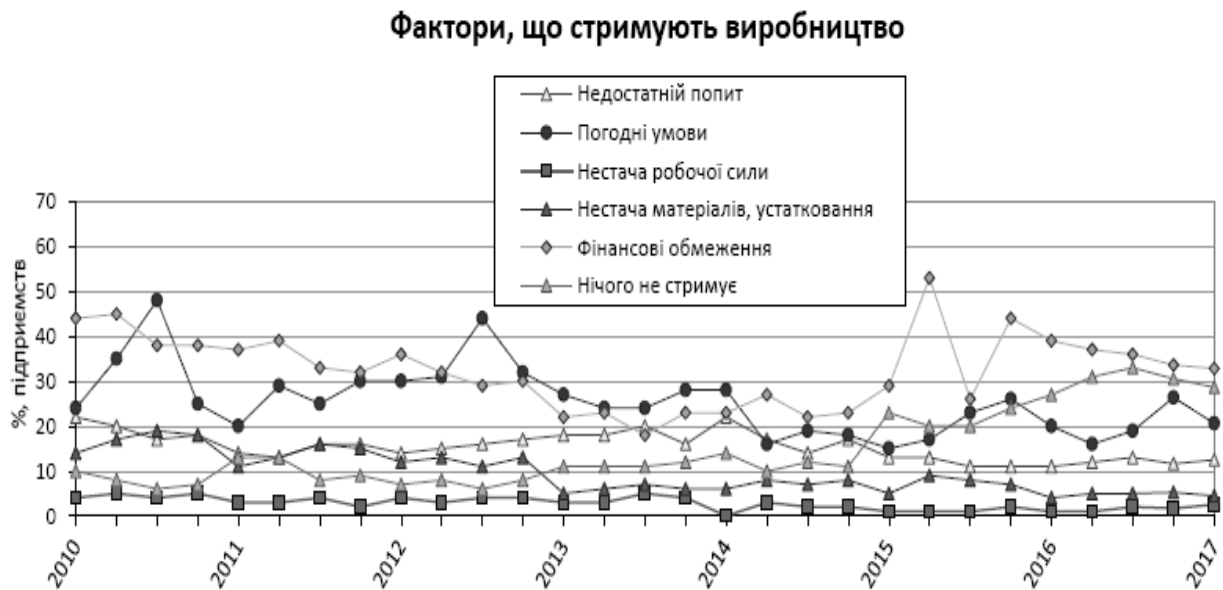

Рис. 3.12. Результати опитування сільськогосподарських підприємств у січні 2017 року щодо умов виробництва
Джерело: [207]

Держава намагається підтримувати АПК. На його розвиток у 2017 році передбачається витратити з Державного бюджету 3,761 млрд. грн.[238]. Однак проблема полягає у нерозв'язанні головної проблеми – проблеми власності на землю та умов для використання сучасних технологій аграрного виробництва.

Для домогосподарств України залишаються неактуальними і значною мірою нелегітимними до цього часу проголошені інституційно-правові зміни, що здійснювалися у перехідний період. Так, більшість сільських домогосподарств не скористалися можливістю приватизувати житло, значна частка домогосподарств не вірять у ефективність здачі в оренду землі із-за низької орендної плати. Бажання вести власну справу проявляють не більше третини домогосподарств. Неактуальність проголошених у ході реформ прав виступає серйозним бар'єром для їх інституціоналізації і важливий чинником формування неправових норм соціальної взаємодії.

Аналогічні умови для забезпечення активної моделі поведінки мають сформуватися й на ринках фінансових ресурсів. Інтереси домогосподарств на цьому ринку – це зростання заощаджень, гарантії страхування вкладів,

вигідні відсотки по депозитах тощо. Інтереси фірм – це отримання доступу до інвестиційних ресурсів та вигідні умови їх використання. Інтереси держави – зростання сукупних інвестицій, що є умовою зростання ВВП. Способи узгодження економічних інтересів на цьому ринку залежать як від об'єктивних економічних умов, так і від суб'єктивних рішень, до яких належать: вибір між поточним і майбутнім періодом; пряма участь у процесі інвестування; структуризація джерел доходів; акціонування капіталу; спільне інвестування; регулювання процентної ставки; формування правових норм; страхування вкладів та ін.

Важливими чинниками поведінки виступають ті, що формують фінансову культуру домогосподарств – фінансова грамотність, освіченість та обізнаність населення, а також наявність хисту, здатність навчатись, рівноважність, відповідальність. Для пристосування домогосподарств до сучасних умов функціонування фінансового ринку важливими завданнями є: забезпечення необхідного нормативно-правового регулювання захисту прав споживачів фінансових послуг; удосконалення інституційної інфраструктури щодо захисту прав споживачів фінансових послуг; підвищення рівня інформаційної прозорості, фінансової грамотності та обізнаності споживачів фінансових послуг, виконання вимог щодо розкриття інформації на ринках фінансових послуг; розроблення ефективного і доступного механізму врегулювання спорів між надавачами та споживачами фінансових послуг; розширення доступу споживачів до інформації про фінансові послуги з метою забезпечення можливості вільного та належного їх вибору; розроблення механізму захисту споживачів від ризиків, пов'язаних з отриманням фінансових послуг [208]. Структуру фінансової поведінки домогосподарств представлено на рисунку 3.13.

Структурні елементи фінансової поведінки домогосподарств свідчать про неоднозначність і складність моделей цієї поведінки, що складаються під впливом різноманітних обставин зовнішнього та внутрішнього характеру.

Узагальнення різних моделей поведінки домогосподарств (споживчої, на ринку праці, підприємницької, фінансової) дає можливість виділити спільні характеристики їх формування та реалізації: вибір моделі поведінки залежить від сукупності зовнішніх та внутрішніх чинників; прийняття рішень про моделі поведінки носить ситуаційний характер, хоч і ґрунтується на розумінні об'єктивних умов, чинників та механізмів її формування; найбільш значущу роль у формуванні моделей поведінки відіграють три групи факторів: мотиваційні чинники, інституційні чинники, особистісні; для усіх видів поведінки характерні два види – активна і пасивна; виживання – основна стратегія економічної поведінки переважної кількості домогосподарств у трансформаційних та кризових умовах; невизначеність становища та складність вибору моделей поведінки значною мірою пояснюється великим обсягом розрізненої інформації, що надходить

із зовнішнього середовища. Вибір моделі поведінки домогосподарств тісно пов'язується із формуванням стратегій їх подальшого розвитку.

Рис. 3.13. Підсистеми, що формують фінансову поведінку домогосподарств

Джерело: складено авторами на основі [140]

3.3. Формування активних стратегій поведінки домогосподарств в умовах невизначеності зовнішнього середовища

Домогосподарство як відкрита система у своєму розвитку визначається низкою внутрішніх соціальних, культурних, статусних, психологічних, організаційно-управлінських та інших характеристик. Їхня поведінка як економічних суб'єктів розрізняється залежно від рівня добробуту, чисельності членів домогосподарства, стадії його життєвого циклу, особливостей культурного та професійного рівня, віросповідання, прийнятих норм поведінки, здоров'я та інших характеристик. Ці внутрішні характеристики визначаються переважно суб'єктивними детермінантами, характерними саме для конкретного господарства. Для дослідження цих характеристик здійснюється групування домогосподарств за різними ознаками (наприклад, за рівнем доходів). Для таких груп господарств можна визначити закономірності їхньої поведінки. Це дає можливість враховувати цю поведінку у процесі узгодження економічних інтересів домогосподарств, підприємств, держави, громадянського суспільства.

Внутрішнє середовище домогосподарств певною мірою передбачуване, оскільки можна проаналізувати їхній внутрішній стан на даній стадії його життєвого циклу, виходячи із структури домогосподарства, чисельності працюючих, дітей, пенсіонерів, розрахунку їхніх доходів і витрат на майбутній період, визначення перспектив зростання доходів залежно від виходу на пенсію старших членів сім'ї, завершення навчання та отримання роботи дітьми та ін. Виходячи із аналізу сукупності внутрішніх чинників домогосподарства приймають низку економічних рішень, визначаючи при цьому принципи та структуру усіх видів їх поведінки як споживачів та власників економічних ресурсів.

Зовнішнє середовище домогосподарств складає сукупність інших економічних суб'єктів, а також політичних, економічних, соціально-культурних, технологічних, ринкових, природних та інших умов і чинників, що діють поза ним, але здійснюють значний вплив на поведінку домогосподарства, оскільки воно змушене вступати в економічні відносини з цими суб'єктами і в цих умовах.

Зовнішнє середовище функціонування домогосподарств за методологією, що використовується у стратегічному управлінні підприємствами, можна поділити на середовище найближчого оточення та віддалене економічне середовище. До найближчого оточення домогосподарств відносяться ті економічні суб'єкти, у відносинах з якими реалізуються їх соціально-економічні інтереси (підприємства, торговельні організації, установи освіти, науки, культури, медобслуговування, служба зайнятості, Пенсійний фонд, банки, страхові компанії, місцеві органи самоврядування та ін. Віддалене зовнішнє середовище домогосподарств складають такі суспільні інститути та механізми регулювання: держава, політичні організації та установи, економічні та суспільні організації,

діяльність яких забезпечує політичні, законодавчі, економічні, соціальні, культурні, конкурентні, технологічні, ринкові, організаційні та ін. Вони створюють загальне макроекономічне середовище, однакове для усіх домогосподарств. У рамках цього середовища вони формують свою поведінку.

Різні види чинників зовнішнього середовища разом із внутрішніми чинниками можуть здійснювати одночасний вплив на різні види поведінки домогосподарств. Це означає, що дослідження цього впливу повинно мати системний характер. Зовнішнє середовище має такі характеристики як: складність, мінливість, невизначеність (непередбачуваність), ризиковість. Складність визначається великою різноманітністю зовнішніх чинників, вплив яких на домогосподарство може бути різнонаправленим. Чим більше чинників здійснює вплив на той чи інший вид поведінки, тим складнішим є процес прийняття правильних економічних рішень. Мінливість середовища характеризує швидкість, з якою відбуваються зміни в оточенні домогосподарства. Невизначеність зовнішнього середовища – це характеристика кількості та достовірності інформації про зовнішнє середовище, доступної домогосподарствам та достатньої для прийняття правильних економічних рішень. Ця характеристика зовнішнього впливу притаманна діяльності усіх ринкових суб'єктів, питання лише стоїть про здатність передбачувати зміни в зовнішньому середовищі, а змінювати його на свою користь.

Дослідження внутрішнього середовища домогосподарств можливе шляхом оцінки внутрішніх сильних і слабких сторін. У зовнішньому середовищі важливо оцінити та вміти передбачати можливості і загрози домогосподарств.

Для стратегічного дослідження зовнішнього середовища домогосподарств може застосовуватися SWOT-аналіз, що дозволяє встановити лінії зв'язку між зовнішніми можливостями і загрозами та внутрішніми сильними і слабкими сторонами функціонування домогосподарств. Раціональна поведінка домогосподарства має бути спрямована на те, щоб її стратегія якнайкраще поєднувала зовнішню ситуацію (можливості і загрози) з внутрішнім потенціалом домогосподарства (сильними і слабкими сторонами).

Для оцінки зовнішнього середовища використовують також стратегічний PEST-аналіз – це аналіз чотирьох груп факторів макросередовища. PEST – це аббревіатура чотирьох англійських слів: P – Policy – політика, E – Economy – економіка, S – Society – суспільство (соціум), T – Technology – технологія.

Важливими характеристиками зовнішнього середовища є взаємозв'язок і взаємообумовленість його факторів. Це рівень сили, з якою зміна одного фактора впливає на інші. Жоден з факторів зовнішнього середовища домогосподарств не можна розглядати поза цим зв'язком.

Середовище непрямої дії на домогосподарство зазвичай складніше, ніж середовище прямої. Прогнозуючи його вплив, домогосподарство не володіє достатньою інформацією щодо подальшої поведінки та абсолютних значень факторів зовнішнього середовища (курс валют, законодавчо встановлена мінімальна зарплата, ставка відсотка кредитування та багато іншого), тому часто при визначенні напрямів стратегічної поведінки воно вимушене спиратися лише на свою інтуїцію.

Сучасне суспільство характеризується високою рухливістю зовнішнього середовища. Змінюються не лише економічні, а й соціальні умови функціонування домогосподарств. Це знаходить свій прояв у зміні стратегій та механізмів розвитку освіти, науки, медицини, пенсійного забезпечення, кредитування та ін. Такі зміни змушують домогосподарства приймати відповідні рішення щодо витрат на освіту, перекваліфікацію, а також щодо інвестицій, заощаджень, страхування тощо. Важливою характеристикою діагностики є її комплексність, оскільки дослідженню піддаються всі основні сторони функціонування домогосподарства і, тим самим, розробляються збалансовані рекомендації щодо здійснення конкретних поведінкових дій, що враховують всі найважливіші аспекти діяльності домогосподарства.

Дослідження стратегічної поведінки домогосподарств в умовах невизначеності зовнішнього середовища має ґрунтуватися на конкретизації моделі стратегічного управління як такої (рис. 3.14).

Модель стратегічного управління містить структурно-логічну схему управлінських дій у процесі визначення орієнтирів діяльності, формування та реалізації стратегії. Вона є універсальною і цілком підходить до обґрунтування методології формування стратегій поведінки домогосподарств.

Створення стратегії спочатку передбачає формулювання місії, визначення системи цілей та встановлення пріоритетів розвитку домогосподарств. Місію належить розглядати як основну концепцію або призначення діяльності домогосподарства. Вона передбачає проголошення головних сімейних (групових/колективних) цінностей та переконань; визначення потреб, які воно збирається задовольняти; філософію існування; цінності, переконання; специфіку взаємовідносин з іншими ринковими суб'єктами; стратегічні принципи розвитку домогосподарства як споживача і як власника ресурсів. Теоретично вона має бути орієнтована на формування моделі сталого розвитку домогосподарства, підвищення його статусу та самореалізації.

На основі місії мають бути визначені стратегічні цілі та пріоритети подальшого розвитку, що лягають в основу економічної поведінки домогосподарств. Вони мають розглядатися не тільки як бажаний результат, але й як інструмент діяльності. Вони можуть бути спрямовані на: забезпечення більш високих доходів, зростання рівня добробуту, розвиток людського і соціального капіталу, збереження та примноження традицій,

звичаїв, норм поведінки, які забезпечують високий статус домогосподарств та умови подальшого сталого розвитку. Оскільки всі завдання одночасно розв'язати дуже складно, стратегічне управління передбачає визначення головних пріоритетів розвитку, від яких залежить досягнення місії.

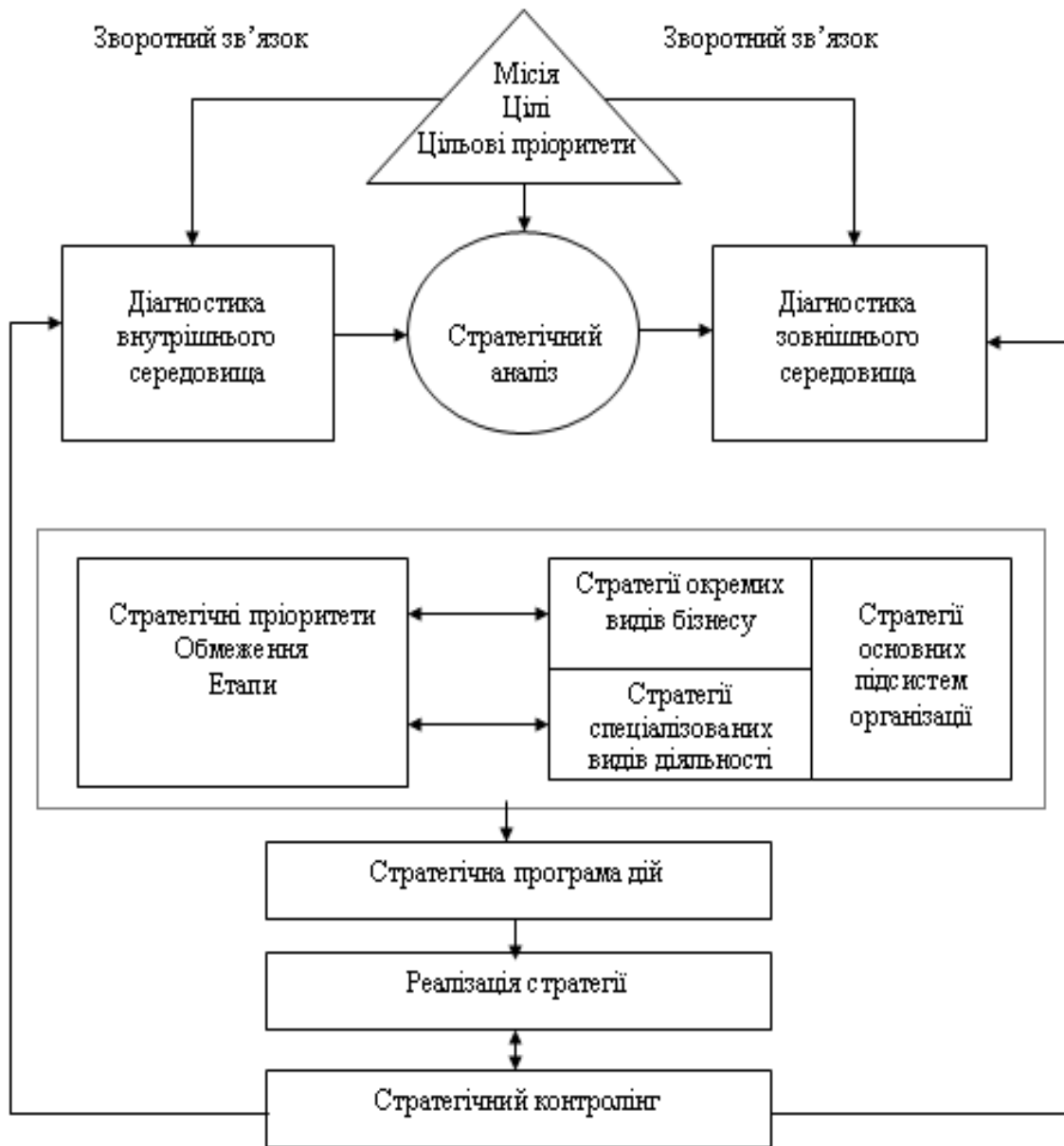

Рис. 3.14. Модель стратегічного управління

Джерело: [31, с. 32]

Місія, цілі, пріоритети не можуть визначатися лише як бажані майбутні позиції домогосподарства. Вони ґрунтуються на дослідженні реального стану розвитку домогосподарства, що постійно змінюється під впливом чинників його зовнішнього та внутрішнього середовища.

Неможливо визначити узагальнені для всіх домогосподарств однаково ефективні принципи та механізми стратегічної поведінки домогосподарств.

Тому наступні елементи моделі стратегічного управління необхідно обґрунтувати виходячи із на основі таких економічних теорій як «теорія життєвого циклу» та «теорія перманентного доходу», які науково обґрунтовують споживчі можливості домогосподарства протягом усього життя, розглядати заощадження не тільки як відкладене споживання, але і як процес формування портфеля активів майна суб'єкта, визначати доцільність та масштаби витрат на освіту, перекваліфікацію, охорону здоров'я – дозволяють обґрунтувати економічні аспекти подальшого розвитку.

Використання методики, закладеної у цих моделях, дозволяє враховувати при визначенні стратегій поведінки домогосподарств у сучасних умовах такі чинники як: середня тривалість трудової діяльності їх членів, урахування вікової різниці у складі сімей, прибутковість активів, цінність майна, прибутковість у підприємницькій діяльності. Особливої уваги необхідно надавати питанням формування людського капіталу. У сучасних концепціях людський капітал трактується як дисконтована оцінка суми трудових доходів, які суб'єкт може одержати протягом життя [10, с. 123].

Домогосподарства приймають стратегічні рішення значною мірою залежно від їхнього віку. Це особливо характерно для прийняття фінансових рішень та здійснення фінансових операцій. Так, спеціалісти Social Science Research Network (SSRN) виявили, що: вік 22-30 років – це період становлення розуміння щодо прийняття фінансових рішень та формування певних стратегій поведінки щодо управління фінансовими ресурсами; найбільш виважені та обґрунтовані фінансові рішення приймаються після 30 років, та є найбільш вдалимими у віці в межах 50 років; існує схильність до ризику у людей більш старшого віку на противагу думці про консервативні погляди щодо їх фінансових уподобань. Вони довели також вплив вікових особливостей учасників домогосподарства на процеси формування резервів та здійснення інвестицій, що зумовлює: різне співвідношення між інвестиційними активами та резервами домогосподарства; різну динаміку й інтенсивність формування резервів та інвестицій; перелік фінансових інструментів, що залучаються до формування портфелю «інвестиції/резерви» [77].

Необхідно також зазначити, що для домогосподарств з різними середньодушовими доходами стратегії поведінки будуть розрізнятися (залежно від рівня цих доходів на даний час і майбутньому періоді) від моделей виживання чи відтворення (при дуже низьких доходах) до моделі раціональності або вибірковості (при середніх доходах) та моделі демонстрації (якщо середньодушовий дохід високий). Це залежить від стійкості основних джерел доходів, зміни потреб та споживчої поведінки домогосподарств, зміни характеристик споживчої поведінки (від обмеження у свободі вибору до прагнення самореалізації та індивідуалізації та вдосконалення стандартів споживання).

Центральне місце в системі стратегічного управління доходами та видатками домашніх господарств посідають планування, складання і виконання сімейного бюджету. Контрольними показниками у сфері аналізу управління доходами та видатками домогосподарств можуть бути: коефіцієнти заборгованості та ліквідності, споживчий індекс домогосподарства та його зіставлення з індексом споживчих цін, порівняння альтернативних форм отримання кредитів та укладання договорів страхування, зіставлення найоптимальніших та найприбутковіших варіантів вкладення тимчасово вільних коштів домогосподарства тощо.

У формуванні стратегій завжди існує проблема вибору, оскільки у рамках наявних ресурсів може існувати декілька альтернативних варіантів їх використання і, відповідно, формування стратегій розвитку. Альтернативність виникає із-за системи суперечностей, що існують як усередині домогосподарств (між потребами та бюджетними можливостями; матеріальними і духовними потребами; поточними і довгостроковими потребами); так і між домогосподарствами і фірмами (щодо розміщення факторів виробництва домогосподарства з максимальною вигодою і прагненням фірм до мінімізації витрат) та між домогосподарствами і державою (через невідповідність обсягів і структури попиту та пропозиції суспільних благ, між методами ієрархічної координації та ринкового регулювання, між капіталізованою вартістю майбутнього потоку доходів і витратами, необхідними на відтворення людського капіталу, між формальними і неформальними інститутами, що регулюють контрактні відносини домогосподарств).

Зміна як внутрішніх так і зовнішніх детермінант економічної поведінки домогосподарств означає необхідність визначення різних сценаріїв розвитку та обґрунтування раціонального вибору стратегії за конкретних обставин, що складаються для даного домогосподарства. Одночасно мають формуватися функціональні стратегії, що стосуються усіх видів внутрішньої діяльності та поведінки домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин (стратегії розвитку людського капіталу, споживчої поведінки, поведінки на ринку праці, на фінансових ринках, підприємницької поведінки). Усі ці стратегії формуються у рамках обмежених ресурсів, тому повинна формуватися стратегічна програма дій залежно від пріоритетів, які вибирає для себе домогосподарство.

У ході реалізації стратегій можуть виникати непередбачувані обставини, тому відповідно до принципів стратегічного управління стратегії можуть і повинні змінюватися. Для адаптації до змінних умов зовнішнього середовища домогосподарства змушені вести пошук найкращих із можливих альтернативних варіантів свого розвитку. Цей вибір означатиме порівняння альтернатив та вибір найефективнішого рішення. Для різних домогосподарств стратегії поведінки будуть розрізнятися, адже розрізняються їхні внутрішні сильні та слабкі сторони й зовнішні чинники – для одних домогосподарств вони створюють додаткові можливості, а для інших – загрози.

Отже, якщо розглядати сучасний стан економіки як несприятливий для забезпечення цілей добробуту та сталого розвитку більшості домогосподарств, то альтернативні варіанти виживання домогосподарств з низькими доходами можуть означати такі різновиди поведінки як: зменшення споживання без термінової та безпосередньої загрози для здоров'я та життя; орієнтація на самозабезпечення, наприклад, за рахунок підсобного господарства; пошук додаткових видів роботи, щоб не відчувати значної залежності від розміру основної заробітної плати (репетитори, консультанти, експерти, письменники, журналісти, програмісти); відкриття власної справи (власного бізнесу); тіньова діяльність, що може означати само зайнятість (дрібний бізнес, дрібна торгівля, будівництво та ремонтування приміщень, фермерство, ремонт автомобілів або радіоапаратури, робота за кордоном та ін.); використання соціальних зв'язків та сподівання на державу. Насправді, наведені стратегії можуть поєднуватися, оскільки для найбідніших домогосподарств усі засоби орієнтовані на підтримання певного рівня добробуту і виживання у складних зовнішніх умовах.

Для домогосподарств із середніми та високими доходами важливо вибирати ті стратегії поведінки, які можуть зберегти та примножити багатство, сприяти більш повному задоволенню потреб. Для них головними виступають стратегії фінансової поведінки, спрямовані або на зростання заощаджень, або на інвестування, або на зростання споживання. Це можуть бути активні стратегії (майнова, стратегія готівкових заощаджень, стратегія організованих вкладів, страхова стратегія, соціальна стратегія) та пасивні (стратегія, орієнтована на отримання державних трансфертів, стратегія приватних трансфертів, стратегія запозичень).

Із погляду реалізації фінансової стратегії важливим вибором є вибір інструментів реалізації цих стратегій – придбання нерухомості, доларизація заощаджень, надання кредитів. Виділяють споживчу, заощаджувальну й інвестиційну моделі фінансової поведінки. Кожна модель фінансової поведінки домашнього господарства характеризується певним набором застосовуваних стратегій, рівнем їхньої диверсифікації, ступенем концентрації активних і пасивних стратегій, ліквідністю результату, цільовим спрямуванням тощо.

Таким чином, обґрунтування стратегій поведінки домогосподарств в умовах невизначеності зовнішнього середовища ґрунтується на тому, що вони відносяться до складних систем з людським фактором. Для них характерний суттєвий вплив невизначеності даних та інформації, непередбаченість поведінки та ризиковість у прийнятті економічних рішень. Експертні оцінки щодо якісних характеристик використовуваних стратегій завжди мають суб'єктивний характер. Водночас щодо їхньої поведінки у майбутньому потрібно приймати конкретні рішення у вигляді стратегій їхнього розвитку.

Узагальнюючи можливості підвищення ефективності економічної поведінки домашніх господарств, приходимо до наступних **висновків**:

1. Домогосподарства виступають інституціональними суб'єктами й у цьому статусі вступають в економічні відносини з іншими суб'єктами як постачальники ресурсів, споживачі, підприємці на основі формальних та неформальних механізмів суспільної взаємодії. Їхня поведінка визначається рівнем потреб, характером економічних цілей, портфелем ресурсів, способом реалізації людського капіталу, побудована переважно на принципах раціональності та пристосування до зміни зовнішніх умов. Домогосподарства є суб'єктами контрактних відносин, розпоряджаються ресурсами на основі прав власності, взаємодіють з державою, сферою бізнесу, суспільними організаціями на взаємовигідних умовах, підпорядковується дії формальних та неформальних інститутів.

2. Інституціональний механізм формування моделей оптимальної поведінки сучасних домогосподарств в Україні повинен включати такі складові: завершення реформ освіти, медицини, пенсійного страхування, соціального забезпечення; підтримка добровільного об'єднання територіальних громад; запуск ринку землі за прийнятною для громадян моделлю; забезпечення умов підвищення рівня зайнятості; упорядкування цін і тарифів на постачання енергоносіїв; розробка національних та регіональних програм підтримки підприємництва, вдосконалення податкового законодавства; цілеспрямоване формування та розвиток ділової культури як визначальної складової сучасного стилю підприємницької поведінки; формування принципів та спрямування мотивів споживчої поведінки, орієнтованої на раціональність використання грошових ресурсів, прояв індивідуальності, виховання культури споживання тощо.

3. Моделі поведінки домогосподарств як споживачів та як власників економічних ресурсів необхідно розглядати шляхом дослідження взаємозв'язків між підсистемами, що формують цю поведінку (пізнавальною, вольовою, емоційною, цільовою, програмною, інституціональною, інвайронментальною, інформаційно-інструментальною, координаційно-субординаційною, процесною, результативною та регулятивною). Пояснення специфіки формування різних видів поведінки визначається особливостями взаємозв'язків між підсистемами у рамках кожної з моделей. Особливе значення у формуванні усіх моделей належить координаційно-субординаційній, інформаційно-інституціональній та інвайроментальній підсистемам, оскільки саме вони забезпечують механізми узгодження інтересів домогосподарств з інтересами держави та інших ринкових суб'єктів.

4. Існує необхідність змін у моделях поведінки домогосподарств, переходу їх від поведінки, орієнтованої на виживання, до ринково орієнтованої поведінки, яка побудована на принципах раціональності використання ресурсів, максимізації корисності в умовах обмеженості доходів, раціоналізації споживання, розвитку людського потенціалу.

Необхідно впроваджувати ідею цілеспрямованого розвитку домогосподарств за сучасними напрямками, здатними формувати таку модель їхньої поведінки, яка забезпечить саморозвиток на основі внутрішніх мотивів і стимулів, що сприяють реалізації стратегій забезпечення їх добробуту і усестороннього розвитку. Фундамент цих стратегій мають складати пріоритети формування та розвитку людського і соціального капіталу, умови для зростання середнього класу, розширення законодавчих, фінансових, управлінських можливостей для розв'язання соціальних завдань на регіональному рівні, підвищення ролі місцевих громад у забезпеченні комфортних житлових, освітніх, культурних, медичних та інших умов на місцевому рівні.

5. Для стратегічного дослідження зовнішнього середовища домогосподарств може застосовуватися SWOT-аналіз, що дозволяє встановити лінії зв'язку між зовнішніми можливостями і загрозами та внутрішніми сильними і слабкими сторонами функціонування домогосподарств. Раціональна поведінка домогосподарства має бути спрямована на те, щоб її стратегія якнайкраще поєднувала зовнішні можливості і загрози з внутрішнім потенціалом домогосподарства, його сильними і слабкими сторонами. Дослідження стратегічної поведінки домогосподарств в умовах невизначеності зовнішнього середовища має ґрунтуватися на конкретизації моделі стратегічного управління як такої. Модель стратегічного управління містить структурно-логічну схему управлінських дій у процесі визначення орієнтирів діяльності, формування та реалізації стратегії. Вона є універсальною і цілком підходить до обґрунтування методології формування стратегій поведінки домогосподарств.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дають можливість сформулювати такі висновки:

1. На основі узагальнення теоретико-методологічних підходів до аналізу поведінки домашніх господарств як суб'єктів ринкових відносин можемо виділити низку теоретичних концепцій представників класичної, неокласичної, кейнсіанської, неінституціональної шкіл, які стали підґрунтям сучасної теорії економіки домогосподарства: теорії раціональної поведінки, граничної корисності, рівноваги споживача, оптимального вибору споживача, раціонального попиту, сімейного способу виробництва, раціональних очікувань, міжчасового вибору, постійного доходу, відносного доходу, життєвого циклу, перспектив; концепція ефективного попиту, модель «економічної людини», модель сімейного консенсусу, моделі споживання та інші.

2. Сутність та особливості поведінки домогосподарств необхідно визначати як суб'єктів ринкових відносин, які вступають у взаємовідносини з іншими суб'єктами з метою реалізації своїх економічних інтересів як продавців економічних ресурсів та покупців споживчих благ. До пояснення економічної поведінки домогосподарств існує декілька підходів, представлених ученими різних напрямів і шкіл економічної думки, до яких віднесено поведінкові моделі людини у різних соціальних науках та альтернативні моделі людини, що виокремилися в економічних дослідженнях представників неокласичного напрямку. У поясненні економічної поведінки сучасних домашніх господарств можемо зазначити найважливіше значення таких теорій, моделей, концепцій: теорії добробуту, раціональної поведінки; моделі людини; теорії реалізації власних інтересів; теорії корисності; концепція врахування загальнолюдських цінностей; теорія раціональних очікувань; рольовий підхід; концепції невизначеності та ризику; моделі сімейного консенсусу, використання прав власності; нова теорія господарства; теорія перспектив. Це зумовлює необхідність та можливості застосування міждисциплінарних підходів для пояснення принципів економічної поведінки сучасних домогосподарств.

3. Існує залежність економічної поведінки домогосподарств від впливу чинників внутрішнього і зовнішнього середовища та обґрунтовано необхідність дослідження домогосподарства як відкритої системи, що включає такі підсистеми: 1) інформаційна, яка передбачає вивчення самооцінки домогосподарств, виявлення факторів, що позитивно впливають на функціонування домогосподарств, а також визначення проблем і суперечностей, що заважають більш ефективному розвитку; 2) підсистема, що характеризує об'єктивні та суб'єктивні характеристики умов функціонування домашніх господарств, показує внутрішню структуру соціально-відповідальних суб'єктів, які несуть соціальну відповідальність за себе й за інших членів домогосподарства; 3) цільова, що лежить в основі формування стратегії розвитку домогосподарств, визначає спрямованість та

стимули економічної поведінки домогосподарств; 4) функціональна, що визначає процеси забезпечення стратегії та цілей розвитку домогосподарства на основі використання людських і виробничих ресурсів домогосподарства; 5) адаптаційна, що характеризує можливу реакцію підприємства на зміни, що відбуваються у зовнішньому середовищі з метою пристосування або здійснення адекватної реакції на ці зміни; 6) підсистема оцінки реалізації стратегії, що показує міру наближення домогосподарства до реалізації його стратегічних цілей розвитку.

4. Відмінності у поведінці домогосподарств як споживачів складаються залежно від рівня їх доходів. Для бідніших домогосподарств характерні ознаки адаптивної та недемонстративної поведінки, орієнтованої на виживання в умовах економічної і соціальної кризи, гіперінфляції, безробіття, втрати заощаджень та ін. Для домогосподарств з середніми та високими доходами споживання стає символом багатства та інструментом для демонстрування свого соціального статусу. Їм характерна як раціональна, так і ірраціональна поведінка. Існує необхідність змін у моделях поведінки домогосподарств, переходу їх від поведінки, орієнтованої на виживання, до ринково орієнтованої поведінки, яка побудована на принципах раціональності використання ресурсів, максимізації корисності в умовах обмеженості доходів, раціоналізації споживання, розвитку людського потенціалу.

5. Дослідження українських домогосподарств показує значну залежність поведінки домогосподарств щодо використання фінансових ресурсів від різниці у їхніх доходах. Домогосподарства поділяються на фінансово активні (тобто ті, що мають готівкові заощадження, рахунки і вклади у банківських установах, купують валюту тощо) і фінансово пасивні (котрі не мають або не виявляють будь-яких ознак активної фінансової поведінки). Українським домогосподарствам психологічно притаманний феномен «ошуканих вкладників». Існує залежність моделей та стратегій фінансової поведінки домогосподарств від таких основних факторів, як: політична й соціальна стабільність; рівень довіри до держави та фінансової системи; рівень розвитку фінансового ринку та його інфраструктури; економічна й фінансова грамотність; правова система; соціально-психологічні та соціально-культурні стереотипи тощо.

6. На ринку праці у сучасній Україні крім класичних діють специфічні моделі поведінки, які мають інституційний характер: орієнтація на законні/незаконні способи збагачення (тіньова зайнятість, самозайнятість, орієнтації на патерналістські / партнерські відносини домогосподарства з роботодавцем). З'явилися нові адаптаційні схеми непостійної, залученої (позикової) зайнятості, що здійснюються, як правило, в рамках аутсорсингу, аутстафінгу і лізингу персоналу та моделі виробничої поведінки всередині домашніх господарств, що розрізняються за такими характеристиками як шлюб, народжуваність, освіта дітей і розподіл часу. Поведінку домогосподарств як суб'єктів підприємницької діяльності

можемо оцінити як неефективну, що безпосередньо залежить від умов недостатньо сприятливого нормативно-правового, інституційного та операційного середовища.

7. Інституційний механізм активізації поведінки домогосподарств має ґрунтуватися на таких принципах: сприйняття домогосподарства як соціально-економічної системи (інституту ринкової економіки); урахування взаємозв'язку соціальних процесів, що відбуваються на макро- і макрорівнях функціонування домогосподарств; вивчення впливу соціальних механізмів на зміну інститутів та місця інституційних змін на соціальні процеси, що відбуваються у функціонуванні домогосподарств; обґрунтування міри автономності домогосподарств та їх залежності від макроекономічних та мікросоціальних процесів, визначення умов та механізмів їх незалежності; вивчення реальних умов функціонування та потенційних можливостей їх поліпшення під впливом інституційних змін; врахування того, що ресурси та потенційні можливості різних домогосподарств розрізняються; в інституційному аналізі домогосподарств важливо брати до уваги не тільки власне економічну сферу, а й значно ширше інституційне середовище (політичну, соціальну, культурну складові).

8. Моделям економічної поведінки домогосподарств притаманний механізм взаємодії низки підсистем, що тісно пов'язані між собою та разом формують її алгоритми та стереотипи. Обґрунтовано, що: 1) інституціональний статус домогосподарства визначає можливості забезпечення певного рівня добробуту і прагнення до його поліпшення; 2) емоційна, вольова та пізнавальна підсистеми характеризують усвідомлення та сприйняття власного становища, міру задоволення цим становищем та можливі підходи до визначення моделі поведінки; 3) регулятивна, результативна та процесна підсистеми характеризують зміни у становищі домогосподарств при зміні механізмів та підходів до регулювання соціальних процесів; 4) координаційно-субординаційна, інформаційно-інституціональна та інвайроментальна підсистеми забезпечують нові якісні умови для більш ефективної та результативної діяльності домогосподарств.

9. Методологія формування стратегій активної поведінки домогосподарств в умовах невизначеності зовнішнього середовища передбачає формулювання місії, визначення системи цілей та встановлення пріоритетів розвитку домогосподарств. У якості основної концепції або призначення діяльності домогосподарства виступає необхідність обґрунтування його місії, що передбачає: проголошення головних сімейних (групових/колективних) цінностей та переконань; визначення потреб, які воно збирається задовольняти; філософію існування; цінності, переконання; специфіку взаємовідносин з іншими ринковими суб'єктами; стратегічні принципи розвитку домогосподарства як споживача і як власника ресурсів. Її спрямування повинно орієнтуватися на формування моделі сталого розвитку домогосподарства, підвищення його статусу та самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 18% українців змушені заощаджувати на їжі – опитування. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2016/10/31/novyna/suspilstvo/18-ukrayincziv-zmusheni-ekonomyty-na-yizhi-opytuvannya>
2. 2016-й: політичні підсумки – загальнонаціональне опитування *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opytuvannya>;
3. Автономов В.С. Модель человека в экономической науке / В.С. Автономов. – СПб.: «Экономическая школа», 1998. – 230 с.
4. Автономов В.С. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли) / В.С. Автономов // *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://eklit.narod.ru/avtosod.htm>
5. Алейнікова О.В. Концепція раціональної поведінки споживача та мотиви ірраціональності / О.В. Алейнікова // Економіка та держава. – 2014. – № 3. – С. 27-30.
6. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». – К. : НІСД, 2016. – 688 с.
7. Аналітичний звіт НБУ. Опитування про умови кредитування. Квітень 2017 року. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://www.slideshare.net/tsnua/2017-75499748>
8. Аристотель. Политика // Сочинения в 4-х томах. М.: Мысль, 1983. Т.4. Перевод С. А. Жебелева / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/aristot/index.php
9. Бабій М. Адаптивна поведінка домогосподарств і ризику інституційних пасток в умовах трансформаційних процесів / М. Бабій // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2016. – № 6. – С. 13-19.
10. Баєва О.І. Теоретичні основи формування і розвитку людського капіталу / О.І. Баєва // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії. – 2016. – № 1 (37). – С. 122-126.
11. Базилевич В. Теоретичне осмислення парадигмальних праць у сучасному дискурсі економічної науки / В. Базилевич, Н. Гражевська, Т. Гайдай // Вища школа. – 2017. – № 1. – С. 90-108.
12. Бакурова А.В. Концепція моделювання самоорганізації соціально-економічних систем / А.В. Бакурова // Держава та регіони. – 2010. – № 2. – С. 21-28.
13. Беккер Г. С. Экономический анализ и человеческое поведение / Г.С. Беккер // THESIS. – 1993. – Вып. 1. – С. 24–40.
14. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход : избр. тр. по экон. теории / Гэри Беккер ; науч. ред. пер. Р.И. Капелюшников; пер. с англ. Е.В. Батракова. – М. : ГУВШЭ, 2003. – 671 с.

15. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1998. – 415 с.
16. Билякович Л. Класифікація та розвиток трендів /Л. Билякович // *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://podium-lex.com/publikatsii/analitika-mirovykh-trendov/klasifikatsiya-ta-rozvitok-trendiv.html>
17. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. – М. : «Дело Лтд», 1994. – 720 с.
18. Богиня Д. Домогосподарство: гомеостатичний підхід / Д. Богиня, С. Бурлуцький// *Економічна теорія*. – 2014. – №3. – С. 60-71 / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: file:///D:/opera/ecte_2014_3_6.pdf
19. Болотіна Є. Методологія інституціонального аналізу поведінки домашніх господарств / Є. Болотіна // *Галицький економічний вісник*. – 2012. – №2(35). — с.123-130.
20. Брунер К. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества // *THESIS*. – Т.1. – Вып. 3. 1993 / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/6409>
21. Бурлуцький С.В. Домогосподарство: гомеостатичний підхід / С.В. Бурлуцький, Д.П. Богиня // *Економічна теорія: науковий журнал*. 2014. – №3. – С. 60-71.
22. Варга Н. І. Самозайнятість населення як форма соціально-економічної адаптації: регіональний аспект / Н.І. Варга // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота. Випуск 28*. – С. 25-30. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/475/1/САМОЗАЙНЯТІСТЬ%20НАСЕЛЕННЯ%20ЯК%20ФОРМА%20СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ.pdf>
23. Взаємозалежності споживання та людського капіталу в контексті ординалістської теорії поведінки споживача / О.О. Сухий// *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://nvngu.in.ua/index.php/uk/arkhiv-zhurnalu/za-vipuskami/1162-2015/zmist-6-2015/ekonomika-ta-upravlinnya/3261-vzaemozalezhnosti-spozhivannya-ta-lyudskogo-kapitalu-v-konteksti-ordinalistskoji-teoriji-povedinki-spozhivacha>
24. Витрати і ресурси домогосподарств України у II кварталі 2016 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний бюлетень. Київ. – 2016. – 153 с. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm
25. Габор В.С. Домогосподарства: сутність, проблеми та перспективи розвитку / В.С. Габор, З.В. Колос// *Агросвіт*. – 2016. – №7. – С. 12-16.
26. Гайдай Т. Макроекономічна фінансова нестабільність у вимірах психологічно-поведінкового аналізу / Т. Гайдай // *Філософія*

- фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Збірник наукових праць. – К.: ДВНЗ «Університет банківської справи». – 2016. – С. 126-133.
27. Гайдай Т. Методологічні ознаки історичних типів наукової раціональності економічної теорії у вимірі сучасної філософії науки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Економіка. – 2015. – Вип. 176. – С. 6-12.
 28. Галасюк В. Як Нацбанк послаблює промисловість та економіку України і чому треба міняти монетарну політику та голову НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://censor.net.ua/blogs/3510/yak_natsbank_poslablyu_promislovst_ta_ekonomku_ukrani_chomu_t_reba_mnyati_monetarnu_poltiku_ta_golovu
 29. Галушка З.І. Місце економічної теорії в системі поведінкових наук // З.І. Галушка // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2015. – Т. 20. – Вип. 4. – С. 13-16.
 30. Галушка З.І. Соціалізація трансформаційної економіки: особливості, проблеми, пріоритети: монографія / З.І. Галушка. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – 408 с.
 31. Галушка З.І. Стратегічний менеджмент. Навчально-методичний посібник / З.І. Галушка, І.Ф. Комарницький. – 2-е вид., доп. та перероб. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. – 244 с.
 32. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. – М.: Прогресс, 1976/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/308682/>
 33. Гимпельсон В.Е. Нестандартная занятость в российской экономике / В.Е. Гимпельсон, Р.И. Капелюшников // Экономический журнал ВШЭ. – 2004. – №2. – С. 225 – 245.
 34. Гончарова С.Ю. Причини і тенденції зміни рівня доходів населення за регіонами України / С.Ю. Гончарова, А.В. Семенченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Вип. 14. – Частина 1. – 2015. – С. 125-127
 35. Гражевська Н.І. Еволюція теоретико-методологічних засад економічної компаративістики // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2014. – № 11(164). – С. 18-22.
 36. Гук Л.П. Гнучка нестандартна зайнятість: систематизація форм і використання на ринку праці України / Л.П. Гук // Український соціум. – 2016. – № 1(56). – С. 114-129.
 37. Гут І.О. Ірраціональність поведінки домашніх господарств як споживачів / І.О. Гут: дис. ...к.е.н., спец.: 08.01.01 – Дніпропетровськ, 2004.
 38. Демографічна ситуація у січні-вересні 2016 року. – Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2066rank.html>
39. Державна служба статистики України / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
 40. Джеймисон Ф. Постмодернизм и общество потребления / Ф. Джеймисон // Логос. – 2000. – № 4 (25). – С. 63-77.
 41. Длугопольський О. Ангус Дітон про споживання, доходи та задоволення від життя / О. Длугопольський // Вісник ТНЕУ. – 2015. – № 4. – С. 149-164.
 42. Довбенко М. Герберт Саймон як основоположник поведінкової економічної теорії / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: / http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3171www.centre-amp.kiev.ua/old/index.php?option=com_content
 43. Дорохова Ю.В. Исследовательские подходы к потребительскому поведению в системе социально-экономических отношений / Ю.В. Дорохова // Среднерусский вестник общественных наук. – Социология и жизнь, 2010. – № 4. – С. 50-56.
 44. Дослідження соціологічної групи «рейтинг» на замовлення Міжнародного республіканського інституту. – *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://energyreform.uacrisis.org/subsidy>
 45. Доходи населення України – одні з найнижчих в СНД (статистика) / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.businessz.com.ua/news/events/1406>
 46. Дудар В. Продовольча безпека України та складові її забезпечення у контексті економічної безпеки держави / В. Дудар // *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/3936/1/Дудар%20В..pdf>
 47. Дучинська Н. І. Нерівномірність у розподілі доходів в умовах ринкової економіки / Н. І. Дучинська // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2015. – Вип. 4. – С. 60-64.
 48. Дучинська Н. І. Розвиток методів дослідження теорії корисності / Н. І. Дучинська // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2015. – Вип. 5. – С. 51-54.
 49. Дучинська Н. І. Теорія корисності: аналіз поведінки споживача в умовах ризику / Н. І. Дучинська // Науковий вісник Національного гірничого університету. Науково-технічний журнал. – Вип. 12. – Дніпропетровськ: НГУ, 2015. – С. 95-98.
 50. Дучинська Н. І. Формування ринкового розподілу доходів та його соціально-економічні наслідки в Україні / Н. І. Дучинська // Сучасні питання економіки і права. – 2015. – Вип. 1. – С. 38-41.
 51. Економічна активність населення у віці 15-70 років (за даними вибіркового обстеження населення з питань економічної активності) 9 місяців 2016 р. / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350797>

52. Економічні тенденції та прогноз на 2016–2019 роки. Презентація Міжнародного центру перспективних досліджень. Грудень 2016 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/berlin_foto/ei_present_201612_ukr.pdf
53. Ерохин С. А. Синергетическая парадигма современной экономической теории / С. А. Ерохин // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 1–2. – С. 4–17.
54. Ємельяненко Л.М. Формування системи збалансування людського та технологічного розвитку в Україні / Л.М. Ємельяненко // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. Збірник наук, праць. – К.: КНЕУ. – 2014. – №1(7). – С. 77-82.
55. Ємельяненко Л.М. Формування та регулювання новітніх форм зайнятості в Україні / Л.М. Ємельяненко // Український соціум. – 2015. – №1(52). – С. 82-91.
56. Єфременко Т. Фінансова поведінка населення України / Т.Єфременко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 165–175.
57. Журило В. В. Специфіка формування технологічної культури споживання на сучасному етапі розвитку українського суспільства / В.В. Журило // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2016. – Т. 21. – Вип. 1. – С. 92-95.
58. Задоя О.А. Споживання та заощадження домогосподарств: доходні та недохідні фактори / О.А. Задоя // Академічний огляд. – 2016. – № 1 (44). – С. 13-21.
59. Зайцев Ю.К. Людиноцентрична парадигма сучасної економіки як умова сталого розвитку суспільства / Ю.К. Зайцев // Ефективна економіка. – 2013. – № 2. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>
60. Зайцев Ю.К. Трансформація форм, функцій, результатів праці в інформаційній економіці та її соціально-економічні наслідки / Ю.К. Зайцев, О.М. Москаленко // Соціально-трудова відносина: теорія і практика. – 2015. – № 1. – С. 53-60.
61. Зайцев Ю.К. Цивилизационный поход в современных политико-экономических исследованиях экономического развития / Ю.К. Зайцев, А.М. Москаленко // Вопросы политической экономии. – 2015. – № 3. – С. 71-76.
62. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 р.» від 24 грудня 2015 р.
63. Залевська-Шишак А. Д. Державна інституційна підтримка малого і середнього підприємництва [Електронний ресурс] / А. Д. Залевська-Шишак // К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. – С. 58-66. – Режим доступу: <http://econom.univ.kiev.ua/ru/2016/11/20/konference-2/zbirnik.pdf>

64. Заробітна плата у червні 2017 року. Експрес-випуск. Державна служба статистики України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
65. Зухба О. Економічна демократія як інститут реалізації інтересів домогосподарства //Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Випуск 40-3. – С. 38-42.
66. Зухба О.М. Домогосподарство та споживання: методологія міждисциплінарного соціоекономічного дослідження / О.М. Зухба // Соціоекономіка: Зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАНУ, 2010. – С. 120-130.
67. Івашина О.Ф. Проблема раціональності в «основному напрямі» економічної теорії / О.Ф. Івашина // Ефективна економіка. – 2014. – № 7 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: / <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3171>
68. Іващенко М.В. Панічна економічна поведінка в Україні як прояв споживчої ірраціональності / М.В. Іващенко// Економіка та управління національним господарством. – 2015. – Випуск 2 (112). – С. 109-112.
69. Індекс економічної політики у сфері МСП: Країни Східного партнерства. Оцінка застосування виконання Акта з питань малого бізнесу для Європи (2016), ОЕСР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oecd.org/globalrelations/Ukraine-chapter.pdf>
70. Індекс політики щодо МСП. Країни Східного партнерства, 2016 рік. Оцінка реалізації акта з питань малого бізнесу (АМБ) для Європи/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://issuu.com/mineconomdev/docs/ukr_smepi_launch_ukraine_v3
71. Інституційні засади законодавчої діяльності Верховної Ради України та її комітетів (аналітичний огляд). – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – 54 с.
72. Інституціональні характеристики споживчої поведінки домогосподарств на українському ринку в умовах кризових явищ в економіці / М. В. Іващенко // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. – № 3 (12). – С. 70-73.
73. Інфляційний звіт 2016. Національний банк України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43401297>
74. Інформаційний сайт Української біржі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uх.ua/ru/csearch.aspx>
75. Історія економічних учень: підручник у 2-х частинах / В. Д. Базилевич, П. М. Леоненко, Н. І. Гражевська ; [та ін.]; за ред.: В. Д. Базилевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – (Класичний університетський підручник).
76. Історія економічних учень: хрестоматія / упорядники В.Д. Базилевич, Т.В. Гайдай, А.О. Маслов, Н.І. Гражевська, О.П. Нестеренко та ін. / За

- ред. проф. В.Д. Базилевича. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 782 с.
77. Как возраст влияет на финансовое поведение? [*Електронний ресурс*] // Информационный ресурс Комитета по защите прав потребителей финансовых услуг НБРК «Финграмота». – Режим доступа: <http://www.fingramota.kz/pensia/publication/show->
78. Калашникова И.В. Домашние хозяйства: стратегии экономического поведения на рынке труда и типология трансфертов /И.В. Калашникова, О.В. Мироненко // [*Електронний ресурс*]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/domashnie-hozyaystva-strategii-ekonomicheskogo-povedeniya-na-rynke-truda-i-tipologiya-transfertov>
79. Канеман Д. Контуры ограниченной рациональности: возможность интуитивных суждений и выбора // Эковест (Экономический вестник) / ред. И. В. Пелипась. – Минск: Ин-т приватизации и менеджмента. Вып. 4, № 4. – 2004.
80. Капелюш А.А. Поведінкові аспекти низької ефективності податкових реформ в Україні /А.А. Капелюш, Ліна А. Задорожня // [*Електронний ресурс*]. – Режим доступа: <https://search.proquest.com/openview/7547846bc94054b562e9186c66ac423a/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2035679>
81. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) / Р.И. Капелюшников. [*Електронний ресурс*]. – Режим доступа: http://www.libertarium.ru/l_lib_propkapel
82. Капелюшников Р.И. Экономический подход Гэри Беккера к человеческому поведению «США: экономика, политика, идеология», 11, ноябрь 1993 г. 01.11.1993 // [*Електронний ресурс*]. – Режим доступа: <http://www.libertarium.ru/68397>
83. Карпишин Н.І. Фінансова поведінка людини: причини і закономірності ірраціональності // Збірник тез доповідей Першої Інтернет-конференції професорсько-викладацького складу кафедри фінансів ТНЕУ. [*Електронний ресурс*]. – Режим доступа: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/12496/1/Фінансова%20поведінка%20людини.pdf>
84. Катаранчук Г.Г. Регіональні особливості функціонування домашніх господарств / Г.Г. Катаранчук // Транскордонне співробітництво: ключові ідеї та перспективи: мат. XIII міжн. наук.-практ. конф. (20-22 травня 2016 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. – С. 101-102.
85. Катаранчук Г.Г. Фінансова безпека домашніх господарств та її чинники / Г.Г. Катаранчук // Економічна безпека України в умовах фінансової глобалізації: Матеріали науково-практичного круглого столу, м. Полтава, 16 жовтня 2015 р. – ПолтНТУ, 2015. – С. 67-69.

86. Катаранчук Г.Г. Домогосподарство як система: методологія дослідження / З.І. Галушка, Г.Г. Катаранчук // Науковий вісник Херсонського національного університету, серія «Економічні науки», Випуск 19. – Ч. 2 – Херсон, 2016. – С. 9-12.
87. Катаранчук Г.Г. Економіко-теоретичні засади дослідження поведінки домашніх господарств як суб'єктів ринкової економіки / Г.Г. Катаранчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Економіка: зб. наук. пр. – Вип. 773-774. – Чернівці, 2016. – С. 16-20.
88. Катаранчук Г.Г. Заощадження домогосподарств України: особливості та мотиви поведінки / Г.Г. Катаранчук // Scientific letters of academic society of michal baludansky. – 2017. – 5(1). – С. 98-101-104.
89. Катаранчук Г.Г. Моделі поведінки споживачів: економіко-теоретичні основи дослідження / Г.Г. Катаранчук // Сучасні наукові погляди на економічний розвиток країни: теорії та пропозиції: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 11-12 грудня 2015 р. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – Ч.1. – С.18-19.
90. Катаранчук Г.Г. Поведінкові підходи у дослідженні економічних процесів / Г.Г. Катаранчук // International Scientific Conference Formation of Modern Economic Area: Benefits, Risks, Implementation Mechanisms: Conference Proceeding, Part II, April 29, 2016. Tbilisi: SSOTU, 308 pages. P. 133-135.
91. Катаранчук Г.Г. Споживча поведінка та добробут домогосподарств України // Вісник ОНУ імені І.І. Мечнікова. 2017. – Т 22. – Випуск 2(55). – С. 12-17.
92. Катаранчук Г.Г. Споживчі настрої домогосподарств України у кризових умовах // Г.Г. Катаранчук // Перспективи економічного зростання та інноваційного розвитку України: матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 9-12.
93. Катаранчук Г.Г. Теоретичні основи дослідження економічної поведінки домогосподарств /Г.Г. Катаранчук // Економіка, наука, освіта: інтеграція та синергія: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Братислава, 18-21 січня 2016 р. – Т.1 - К.: Видавництво «Центр навчальної літератури», 2016. – С. 72-73.
94. Квартальний моніторинг перешкод у розвитку МСП. Інформаційний бюлетень. 5 травня 2017 року.
95. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс : пер. с англ. – М. : Экономика, 1978. – 496 с.
96. Кізіма Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та доміанти розвитку / Т. О. Кізіма . – К.: Знання, 2010. – 431 с.
97. Кізіма Т. Особисте фінансове планування: сутність, специфіка, основні етапи / Т Кізіма, В Куцяк // Світ фінансів, 2015. – Випуск 3. – С. 62-70.

98. Кізима Т. Стратегії та моделі фінансової поведінки домашніх господарств у сучасних умовах / Тетяна Кізима // Світ фінансів. – 2009. – №2 (19). – С. 86–96.
99. Кізима Т.О. Фінансова поведінка домогосподарств: сутність, класифікація, чинники впливу / Т.О. Кізима // Світ фінансів. – 2011. – № 4. – С. 19–26.
100. Класифікація інституційних секторів економіки України. Статистичний класифікатор України. Наказ Державної служби статистики України від 03 грудня 2014 року N 378.
101. Клейнер Г. Наноекономіка / Г. Клейнер // Вопросы экономики. – 2004. – № 12. – С. 79-80.
102. Ковтун О.А. Фінансова поведінка домогосподарств: сутність, структура та класифікація / О.А. Ковтун // БІЗНЕС ІНФОРМ № 9 '2013. – С. 280-285.
103. Колесніченко І. М. Інституціональна економіка : навчальний посібник / І.М. Колесніченко, А.В. Литвиненко ; за заг. ред. І.М. Колесніченко. – Х. : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. – 236 с.
104. Колесніченко І.М. Нова інституціональна економічна теорія: теоретико-методологічні та практичні можливості / І.М. Колесніченко // Бізнесінформ № 3 '2012. – С. 13-16.
105. Колот А.М. Гідна праця як концепція та стратегічний напрямок розвитку соціально-трудової сфери / А.М. Колот, О.О. Герасименко // Україна: аспекти праці. – 2015. – №6. – С. 3-13.
106. Корінев В. Вплив цінових змін на поведінку споживачів при стратегічному ціноутворенні на гереричні товари / В. Корінев, В. Кірик // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2010. – № 1. – С. 11–20.
107. Корнаї Я. Шлях до вільної економіки. Відхід від соціалістичної системи: угорський приклад : пер. з англ. / Я. Корнаї. – К. : Вид-во «Наук. Думка», 1991. – 140 с.
108. Корнеєв В. Поведінкові фінанси та інвестування в експлоярній економіці /В. Корнеєв // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iee.org.ua/ua/publication/211/>
109. Корнилюк Р. Нобелівська історія: політика, макроекономіка і фактор очікувань / Р. Корнилюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1403323-nobelivska-istoriya-politika-makroekonomika-i-faktor-ochikuvan>
110. Коровський А.В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування / А.В. Коровський: Монографія. – К. : КНЕУ, 2004. – 164 с.
111. Косточка О.О. Фінансова поведінка домогосподарств України. Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Випуск 11. – С. 698-702.

112. Котис Н.В. Оцінка інституційного забезпечення розвитку сектору домогосподарств / Н.В. Котис // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2016. – Випуск 6-1 (06). – С. 51-55.
113. Кривий В. Сутність та основні теоретичні блоки поведінкових фінансів / В. Кривий // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2017/23-1-2017/5.pdf>
114. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе / Ксенофонт. – Спб.: Комплект. – 1993. – 416 с.
115. Кудінова А.В. Відносини споживання в парадигмі глобальної політичної економії / А.В. Кудінова: дис. ...д.е.н., спец.: 08.00.01 – ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 2016. – 438 с.
116. Кудінова А. . Глобальні тренди трансформації відносин споживання / А.В. Кудінова, Д.В. Верба. // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2016. – №1. – С. 89–95.
117. Кудінова А.В. Глобальні тренди трансформації національних моделей споживання / А.В. Кудінова, Д.В. Верба // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – 2016. – Випуск 1 (47). – Т.1. – С. 89-94.
118. Кудінова А.В. Підприємницька поведінка та її модифікація в сучасних умовах / А.В. Кудінова: дис. ...к.е.н., спец. 08.00.01. – К, 2006. – 202 с.
119. Кудінова А.В. Трансформація відносин споживання в глобальній економіці / А.В. Кудінова.– Київ: КНЕУ, 2015.– 284 с.
120. Кузик О.В. Поведінкові аспекти виробничої діяльності домогосподарств в Україні / О. В. Кузик // Вісник Хмельницького національного університету, 2010. – №10. – Т. 4. – С. 323-326.
121. Кузьмук О.М. Особливості інституціоналізації споживацької поведінки в українському суспільстві / О.М. Кузьмук // Соціологія. – № 3(119) березень 2015. – С. 68-71.
122. Курушина Е.В. Модели человека в экономической теории и экономических исследованиях // Фундаментальные исследования. – 2016. – № 4-1. – С. 181-185.
123. Кухтіна М. В. Особливості формування ціннісних орієнтацій особистості у трансформаційному суспільстві [Текст] / М. В. Кухтіна // Соціальні технології. – 2010.– № 45. – С. 170-174.
124. Кучерова Г. Ю. Шляхи розвитку фінансової культури населення / Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. – 2013. – Випуск 2 (15). – С. 125-131.
125. Кушнірук Б. Знецінені заощадження – історія держави, якої вже нема, або трагедія пересічних громадян України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kushniruk/476c2b31048aa/>

126. Литвак М.Л. Домогосподарство в умовах перехідної економіки інверсійного типу: дис. ...к.е.н., спец.: 08.01.01 – Економічна теорія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2004. – 240 с.
127. Ломачинська І. А. Оптимізація фінансової поведінки домогосподарств у трансформаційній економіці України / І.А. Ломачинська // Економічний простір. – № 49. – С. 141–149.
128. Макроекономіка: Підручник. 4-те вид., перероб. і доп. / Базилевич В.Д., Базилевич К.С. – К., 2008. – 743 с.
129. Максименко А. О. Особливості споживчої поведінки в сучасному домогосподарстві: соціологічний вимір. Дис. ...к.е.н.: 22.00.04 – Харківський національний університет внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України, Харків, 2012. – 260 с.
130. Максименко А. Споживча поведінка: концептуалізація поняття та чинники, що її детермінують / А. Максименко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка та ін. – Запоріжжя: КПУ, 2010. – Вип. 44. – С. 140-146.
131. Максименко А.О. Особливості споживчої поведінки в сучасному домогосподарстві: соціологічний вимір / А.О.Максименко. Автореф. дис. ...к.с.н. спец.: 22.00.04. – Львів, 2012. – 18 с.
132. Маршалл А. Принципы политической науки. Книга первая. Предварительный обзор. Глава вторая. Предмет экономической науки /Альфред Маршалл / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ek-lit.narod.ru/mar102.htm>
133. Мельник О.М. Риси та етапи постіндустріальної трансформації відносин розподілу / О.М. Мельник // Україна: аспекти праці. – 2014. – Т. №7. – С. 28-37.
134. Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення / Наказ Державної служби статистики України від 23.01.2013 № 16 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
135. Мирова економічна думка. Сквозь призму веков. В 5 т. – Т. V. В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов; отв. ред. Г.Г. Фетисов. Кн. 1. М., 2004; Кн. 2. М., 2005.
136. Міграція як чинник розвитку в Україні Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні». Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. КИЇВ – 2016. – 116 с.
137. Мікроекономіка: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. Затверджено МОН України / За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2008. – 679 с.

138. Мінімалка 3200 – перші підсумки. 07 лютого, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fpunews.org/minimalka3200-pershi-pidsumki/>
139. Місцеве самоврядування в Україні / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://auc.org.ua/sites/default/files/library/stan2016web.pdf>
140. Модель управління соціальними факторами економічного поведіння населення регіона [Електронний ресурс] / А.В. Пацула, Н.Н. Колесник, А.А. Сотников и др. Режим доступу: <http://www.science-kaluga.ru/books/?content=article&id=526>
141. Можайкіна Н.В. Роль домогосподарства (сім'я) в структурі формування стратегії розвитку / Н.В. Можайкіна // Глобальні та національні проблеми економіки / Н.В. Можайкіна. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського. 2015. – № 4. – С. 14-20.
142. Можайкіна Н.В. Домогосподарства як суб'єкт економіки, яка трансформується: дис. ...к.е.н., спец.: 08.00.01 – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2008.
143. Можайкіна Н.В. Організаційно-економічний механізм розвитку сектору домашніх господарств: дис. ...к.е.н., спец.: 08.00.03. – Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль, 2011. – 22 с.
144. Мостенець С.В. Економічна поведінка домашніх господарств та її вплив на формування їх доходів і видатків / С.В.Мостенець // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=67582>
145. Національна стратегія побудови нової системи охорони здоров'я в Україні на період 2015-2025. – Київ, листопад 2014 р.
146. Національний банк України. Звіт про фінансову стабільність. Випуск 3. Червень 2017 року. – 59 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=50604904>
147. Національний банк України. Інфляційний звіт. Січень 2017 року . – 59 с. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43401297>
148. Національний інститут стратегічних досліджень. Освіта протягом життя як чинник людського розвитку / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=4264>
149. Національні рахунки: Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
150. Нестеренко О.П. Ліберальна традиція економічного аналізу та сучасний неолібералізм у контексті сучасних викликів епохи // Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку. – К. : КНЕУ, 2016. – 199 с.– С. 59-64. Режим доступу: http://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/ZbD

151. Нобелівську премію з економіки 2015 року присуджено за цикл досліджень проблем споживання, бідності і добробуту / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 3 (25). – С. 11-20.
152. Нова українська школа. Нам потрібен не тюнінг системи, а нові результати. – Лілія Гриневич. – Освітній портал «Педагогічна преса», 18 серпня 2016 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pedpresa.ua/166195-nova-ukrayinska-shkola-nam-potriben-ne-tyuning-systemy-a-novi-rezultaty-liliya-grynevych.html>
153. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
154. Ноур А.М. Соціальне самопочуття та економічна поведінка населення / А.М. Ноур // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/1.2010/51-64.pdf>
155. Ноур А.М. Соціальне самопочуття та економічна поведінка населення України: вплив соціально-трудового статусу та нерівності за доходами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/usoc/2010_1/51-64.pdf
156. Нугуманова Л.Ф. Институциональная трансформация домашних хозяйств в современной экономике / Л.Ф. Нугуманова : автореф. дис. ...д.э.н. спец.: 08.00.01 – Экономическая теория. Казань. – 2012. – 38 с.
157. Однією з головних проблем ринку праці є толерантність до «тіньової зайнятості». – Державна служба зайнятості України, 28 жовтня 2016 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=413659&cat_id=364661
158. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 416 с.
159. Ониськів В. Дослідження поведінки споживачів та розробка нового товару в умовах економічної кризи / В. Ониськів // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 1 (26). – С. 65–74.
160. Офіційна сторінка Гройсмана / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://opendatabot.com/fop>
161. Петренко О.Д. Споживання основних груп харчових продуктів населенням областей північного регіону України / О.Д. Петренко // Гігієна населених місць. – 2015. – №66. – С. 195 (194-199)/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi.../cgiirbis_64.exe?
162. Петрова І.Л. Змістовні та структурні аспекти інноваційної зайнятості / І.Л. Петрова // Вісник Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, серія Економіка. – 2015. – Вип. 11. – С. 172-176.
163. Петрова І.Л. Ринок праці України: суперечності функціонування і перспективи розвитку / І.Л. Петрова // Україна: аспекти праці. – 2016. – №3-4. – С. 3-10.

164. Петухова Е.П. Институт домашнего хозяйства и его эволюция / Е.П. Петухова // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 3 – С. 106-109.
165. Погоріла Л.М. Відносини споживання в економічній системі / Л.М. Погоріла: автореф. дис. ...к.е.н. спец.: 08.00.01 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://kneu.edu.ua/userfiles/d-26.006.01/2016/Pohorila_dis.pdf
166. Попит та пропозиція робочої сили у 2017 році / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/sz_br/sz_br_u/piprs_2017_u.htm
167. Попова Д. Теоретические модели принятия решений в домохозяйстве / Д.О.Попова, О.В. Синявская // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nauka.x-pdf.ru/17politologiya/600412-1-teoreticheskie-modeli-prinyatiya-resheniy-domohozyaystve-popova-veduschiy-nauchniy-sotrudnik-nezavisimogo-instituta-social.php>
168. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про реформу охорони здоров'я в Україні» №1338 від 21 квітня 2016 р.
169. Потьомкін С.К. Аналіз структури доходів та витрат домогосподарств / С.К. Потьомкін, І.М. Козлова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. – Випуск 13. 2016. – С. 172-179.
170. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
171. Пріоритети дії уряду на 2016р. в соціальній сфері. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reforms.in.ua/sites/default/files/imce/2.6._prezentaciya_reva.pdf.
172. Про ймовірні економічні наслідки встановлення мінімальної зарплати в Україні у 3200 гривень з початку 2017 року. Центр дослідження соціальних комунікацій / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2525:chogo-ochikuvati-vid-pidvishchennya-minimalki-do-3200-grn&catid=8&Itemid=350
173. Проблеми законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин (на основі аналізу законопроектів, включених до порядку денного четвертої сесії Верховної Ради України восьмого скликання) / Заг. ред. В. О. Зайчука. – Том 10. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. – 626 с.
174. Програма гідної праці МОП для України на 2016-2019 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_470684.pdf
175. Продуктовий кошик українця: які норми продуктів були підвищені Кабміном цьогоріч 24 жовтня 2016 / [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2016/10/24/infografika/ekonomika/produktovuj-koshyk-ukrayincyua-yaki-nomy-produktiv-buly-pidvyshheni-kabminom-v-czomu-roczy>
176. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань охорони здоров'я» реєстр. № 2309а-д від 10 грудня 2015р.
 177. Пукулик О.І. Проблеми та особливості функціонування домогосподарств в економіці України / О.І. Пікулик // Мукачівський державний університет. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/9_ukr/52.pdf
 178. Пястолов С. М. Институциональная модель поведения домохозяйств / С.М. Пястолов: дисс. ... д-ра экон. наук : 08.00.01 Москва, 2006. – 347 с.
 179. Радіонова І.Ф. Особливості аналізу макроекономічної політики в умовах макроекономічної нестабільності / І.Ф. Радіонова // Економічний часопис – XXI. – 2015. – Вип. 1-2. – С. 11-14.
 180. Рамський А.Ю. Інвестиційний потенціал домогосподарств : монографія / А.Ю. Рамський. – К. : КНУТД, 2014. – 352 с.
 181. Рева А. Майбутня пенсійна реформа спрямована на виконання зобов'язань перед наступними поколіннями / А.Рева. – Офіційний веб-портал Міністерства соціальної політики *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/news/>
 182. Результати опитування сільськогосподарських підприємств у січні 2017 року *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
 183. Рейтинг стран Европы по доле расходов семей на продукты питания / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://riarating.ru/countries_rankings/20131224/610604117.html
 184. Рейтинг Purchasing Power Europe, 2014–2015 pp. / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/purchasing-power-parities>
 185. Реформа ринку праці та економічне зростання в Україні : взаємозв'язок та економічна політика / за ред. Ларса Хандріка, І. Бураковського, О. Петлій. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files/Books/14_Labour_market/14_book_2004_Labour%20Market_ukr.pdf
 186. Реформи в Україні: громадська думка населення. – *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya1234_4334312
 187. Ринок земель в Україні: основні проблеми та перспективи розвитку / Михайло Ступень, Юрій Дума // Економіст. - №4 (342). – Квітень, 2015. С. 40-41.
 188. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 р. № 867-р «Про схвалення Стратегії реформування системи захисту прав

- споживачів на ринках фінансових послуг на 2012-2017 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>
189. Руденко Л.В. Эволюция понятия «домашнее хозяйство» в развитии экономической мысли / Л.В. Руденко, Е.П. Канивец // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/19687-ENvoljucija_ponjatija_domashn/1.html
190. Савицька Н.Л. Архітектоніка суб'єкта господарського розвитку: інституціональний підхід / Н.Л. Савицька // Ефективна економіка. – 2012. – №11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1579>
191. Савицька Н.Л. Розвиток принципу суб'єктності в теоріях економічної діяльності / Н.Л. Савицька// БІЗНЕСІНФОРМ № 5 '2012. – С. 25-29.
192. Саймон Г. Адміністративна поведінка. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
193. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2010/gdn/sddtp/sddtp_09.htm
194. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів / *ukraine households self-perceived of their income* (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2017 року). Державна служба статистики України. Статистичний збірник.
195. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли : пер. с англ. / под. ред. А.М. Румянцева. – М.: Прогресс. – 597 с.
196. Сибірцев В.В. Розвиток інституціональної складової державного регулювання збалансованості національного ринку праці // Сибірцев В.В., «Економіка розвитку» (Economics of Development), № 1 (81), 2017. – С. 39-49.
197. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт // Перекл. з англ. О. Васильєва, М. Межев'якіної, А. Малівського. Port Roy, Київ, 2001.– 593 с.
198. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. Державна служба статистики. – Київ, 2016. – 87 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm
199. Соціально-економічний механізм функціонування ринкового розподілу доходів / З.І. Галушка, А.В. Дутчак. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. – 252 с.
200. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / [А.М. Колот, та ін.]. – К.: КНЕУ, 2015. – 295 с.
201. Споживчі настрої в Україні, березень 2017: індекс склав 55,5./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gfk.com/uk->

- ua/rishennja/press-release/spozhivchi-nastroji-v-ukrajini-berezen-2017-indeks-sklav-555/
202. Споживчі настрої в Україні, липень 2016: індекс склав 50,1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/press-release/consumer-confidence-index-ukraine-july-2016/>
 203. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації Результати соціологічного дослідження. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Рабочий%20стол/ставл%20до%20інститутів.pdf>
 204. Станкевич Ю.Ю. Домогосподарство в ринковій економічній системі та його відображення у світовій економічній думці ХХ століття / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Ю.Ю. Станкевич. – К., 2010. – 19 с.
 205. Станкевич Ю.Ю. Методологічні особливості дослідження економічної природи домогосподарства в сучасних умовах / Ю.Ю. Станкевич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015, Випуск 2. – С. 45-51.
 206. Станкевич Ю.Ю. Методологічні особливості дослідження економічної природи домогосподарства в сучасних умовах / Ю.Ю. Станкевич / Економіка та управління національним господарством. Випуск 2. – 2016. – С. 23-27.
 207. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. К., 2017. – 46 с.
 208. Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 р. № 867-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/867-2012-p;>
 209. Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.me.gov.ua/Documents/Download?id=3d000ae4-bdef-4942-bda2..
 210. Сэй Ж.-Б.Трактат по политической экономии / Ж.-Б. Сэй : М.: Дело, 2000. – 67 с.
 211. Сэндлер Т. Экономические концепции для общественных наук / Тодд Сэндлер : Издательство «Весь Мир», 2006. – 376 с., с.27
 212. Томчук-Пономаренко Н.В. Теоретико-методологічні підходи дослідження маргінальності як важливого феномена соціально-економічного аналізу / Н.В. Томчук-Пономаренко // Економіка та держава. – 2015. – №1. – С. 10-13.
 213. Тютюнникова С.В. От дефицита к консюмеризму: особенности личного потребления в условиях рыночной трансформации экономики / С.В. Тютюнникова, А.О. Ганжерли // Вісник Національного

- університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право / редкол.: А.П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2014. – № 3 (18). – С. 113–123.
214. Тютюнникова С.В. Человеческий капитал – актуальный ресурс социально-экономического развития // Проблемы економіки. – 2017. - № 1. – С. 308-314.
215. Тютюнникова С.В. Основні напрями модернізації та детінізації сучасної сфери зайнятості в Україні / С.В. Тютюнникова, А.О. Гайдар // Інфраструктура ринку. – 2017. - № 6. – С. 12-17.
216. Уильямсон О. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа // THESIS. Т. 1. – 1993., Вып.3. – С. 39-49 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://igiti.hse.ru/data/001/314/1234/3_1_3Willi.pdf
217. Україна Економічний огляд 1 квітня 2016 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org.ua/images/documents/3810/UkraineMacroeconomicUpdateApril2016UKR\(1\).pdf](http://www.un.org.ua/images/documents/3810/UkraineMacroeconomicUpdateApril2016UKR(1).pdf)
218. Управління власністю як умова посилення функцій держави: інституційний контекст / В.Л. Осецький // Науковий огляд: Економіка та управління. – 2016. – № 1. – С. 61-68
219. Управління конфліктами у процесах публічної політики: взаємодія держави та громадянського суспільства : наук. розробка / авт. кол. : С. О. Телешун, І. В. Рейтерович, С. В. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2012. – 52 с.
220. Уряд ухвалив 10 постанов, які кардинально вплинуть на діяльність системи охорони здоров'я. – Урядовий портал, 30 листопада 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249540288&cat_id=244276429
221. Федорченко А.В. Методичні аспекти вимірювання рівня задоволення споживачів у системі внутрішнього маркетингу підприємства / А.В. Федорченко // Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. праць. Вип. №1 (30). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. – С. 163-173.
222. Федотова В. Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации // Вопросы философии. – 2007. - № 9. – С. 27.
223. Фещенко В.М. Трансформація предметного поля досліджень дисциплін «Сучасні економічні теорії» в умовах становлення постнекласичної науки / В.М. Фещенко // Формування ринкової економіки: зб. наук, праць – К.: КНЕУ, 2014. - №31. – С. 171-179.
224. Філаткін С.М. Орендні земельні відносини до та після скасування мораторію /С. М. Філаткін // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Рабочий%20стол/agroinc om_2013_4-6_9.pdf
225. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным явлениям / Г. Хакен. – М. : Мир, 1991. – 240 с.

226. Хромсн К.А. Мотивы и модели поведения населения на финансовых рынках: взгляд с позиции модернизационных теорий / К.А. Хромсн // <http://scibook.net/sotsiologiya-kulturyi-kniga/hromsn-motivyi-modeli-povedeniya-naseleniya-48049.html>
227. Центр Разумкова. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua>
228. Червінська Л.П. Управління мотивацією персоналу: монографія / Л.П. Червінська. – К.: КНЕУ 2015. – 222 с.
229. Чойжалсанова А.Ц. Экономические ресурсы домашних хозяйств как основа развития социально-экономической системы региона /А.Ц. Чойжалсанова // Российское предпринимательство. — 2014. – № 23 (269). – С. 176-186. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://bgscience.ru/lib/8749/>
230. Шаманська О. Фінансова поведінка домогосподарств: сутність, мотиви, види та чинники // Вісник ТНЕУ. – 2014. – № 2. – С. 104-111.
231. Шаститко А. Модели человека в институциональной экономической теории / Л.Тутов, А. Шаститко. – МАКС Пресс Москва, 2012. – 104 с.
232. Шаститко А. Модели человека в экономической теории /А. Шаститко. – Москва: Инфра-М, 2006.– 166 с.
233. Шибаєва Н.В. Структура економічної поведінки домогосподарств / Шибаєва Н.В., Батюк Л.А.// *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://www.khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_127/41.pdf
234. Шкварчук Л.О. Доходи та витрати населення України: Державна служба статистики України *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
235. Шкварчук Л.О. Особливості споживчих очікувань на продовольчому ринку в посткризовий період / Л.О. Шкварчук // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Логістика. – 2013. – № 749. – С. 323–327.
236. Шкварчук Л.О. Сучасні тенденції споживчої поведінки населення / Л.О. Шкварчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Логістика. – 2015. - № 833. – С. 124-130.
237. Шляхи врахування суспільних очікувань у процесі реалізації економічних реформ в Україні. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1057/>
238. Що готує Держбюджет-2017 для аграріїв / *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/finansuvannia-apk/6442-scho-gotuie-derzhbiudzheth-2017-dlia-agrariiv.html>
239. Щодо ситуації на ринку праці та діяльності державної служби зайнятості у січні-жовтні 2016 р. – Державна служба зайнятості України. – *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=401365>

240. Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ): десять лет спустя / Под редакцией д.э.н. проф. Р.М. Нуреева. Москва, 2010.
241. Якубенко В.Д. Вплив інституціонального середовища на розвиток соціально-економічних систем / В.Д. Якубенко // Економічний вісник Національного гірничого університету. – Дніпропетровськ: НГУ, 2015. – № 3. – С. 168- 172.
242. Ярова Ю. М. Підприємницький потенціал сільських домогосподарств України/ Ю. М. Ярова // Ефективна економіка. – № 10. – 2014 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3409>
243. Anderson M. The Social and Political Economy of the Household /M. Anderson, F. Bechhofer, J. Gershuny . – Oxford, Oxford University Press, 1994. – P. 30–34.
244. Becker G. The Economic Approach to Human Behavior. Chicago, 1976 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/E/bo5954985.html>
245. Becker G. The Economic Way of Looking at Life. Nobel Lecture, December 1992 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1509&context=law_and_economics
246. Becker G. A Treatise on the Family. – London: Harvard University Press, 1991. – P. 23–24.
247. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education / G. S. Becker. – Chicago: University of Chicago Press, 2009. – 412 p.
248. Blumberg M. S. Development of twitching in sleeping infant mice depends on sensory experience /M. S.Blumberg, C. M. Coleman, G. Sokoloff, J. A. Weiner // *Current Biology*, 25, 656-662, 2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://psychology.uiowa.edu/sites/psychology.uiowa.edu/files/groups/blumberg/files/Reprints/Blumberg%20C-202c.urr%20Biol%202015.pdf>
249. Branch E. R. Short Run Income Elasticity of Demand for Residential Electricity Using Consumer Expenditure Survey Data / E. R. Branch // *Energy Journal*. – 1993. – № 14(4). – P. 111–222.
250. Bryant W. Keith. The economic organization of the household / W. K. Bryant, C. D. Zick. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 336 p.
251. Caldwell J.A. Theory of Fertility // *Population & development review*. – 1978. – Vol. 4. – № 4. – P. 121-156.
252. Cochrane Willard Wesley. The economics of consumption: economics of decision making in the household / W. W. Cochrane, C. S. Bell. – New York: McGraw-Hill, 1956. – 481 p.

253. Duesenberry James. Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior / J. S. Duesenberry. – Cambridge : Harvard University Press, 1967. – 128 p.
254. Hoyt E. E. A new approach to standards of living / E. E. Hoyt // Journal of Home Economics. –1959. – № 51. – P. 83–86.
255. Kataranchuk G. The dynamics of wages as a reflection of world economy dynamics/ Ganna Kataranchuk // The USV Annals of economics and public administration: Volume 16, Special issue, Editor Univercitati «Stefan cel Mare». – 2016. – P. 35-41.
256. Kyrk H. Economic problems of the family / H. Kyrk. – New York: Harper & Brothers, 1933. – 500 p.
257. Leibenstein H. Beyond Economic Man. A New Foundation for Microeconomics. London: Harvard University Press. – 1976.
258. Pahl J. Money and marriage / Jan Pahl // Published. Basingstoke : Macmillan Education, 1989 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cat.lib.unimelb.edu.au/search~S30?/aPahl%2C+J.+M./apahl+j+m/1%2C1%2C4%2CB/frameset&FF=apahl+j+m&2%2C%2C4>
259. Pollak R. Transactional Cost Approach to Families and Households / R.A. Pollak // Journal of Economic Literature, June 1985, v.23, no.2, p.581–605. American Economic Association, 1985 /Перевод А.Л.Александровой.
260. Roberts S. D. Socioeconomic, Cultural and Technological Determinants of Contemporary American Consumption Patterns / S. D. Roberts, R. P. Dant // Marketing: A Return to the Broader Dimensions : 1988 AMA Winter educators' conference, February 1988. – Chicago, 1988. – P. 321–322.
261. Simon H. A. Models of bounded rationality. – Cambridge, MA: MIT Press. – 1982.
262. Simon H. A. Models of Man: Social and Rational. – John Wiley, New York. – 1957 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.colorado.edu/conflict/peace/example/simomode.htm>
263. Special Report EU Assistance to Ukraine № 32, 2016. – European Court of Auditors,. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eca.europa.eu/en/Pages/DocItem.aspx?did=40134>.
264. Tversky A., Kahneman D. Rational choice and the framing of decisions // J. of Business. – 1986. – Vol. 59. – № 4. – Part 2: The Behavioral Foundations of Economic Theory / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-74919-3_4
265. Ukraine. Data and Statistics. – World Health Organization. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.euro.who.int/en/countries/ukraine/data-and-statistics>. 99
266. Vogler C. Money in the household. In Anderson M., Bechhofer F., Gershuny J. (ed) The social and political economy of the household, Oxford University Press, 1994, pp. 225-266.
267. Williams C. Explaining the Normality of Informal Employment in Ukraine: A Product of Exit or Exclusion? [Text] / C. Williams, J. Round, P. Rodgers // American Journal of Economics and Sociology. – 2011. – № 3. – P. 729–755.

ДОДАТКИ

Додаток А

Підходи до визначення моделі людини та її поведінки в економічній теорії та в інших соціальних і поведінкових науках

Джерело: складено автором самостійно

Характеристика домогосподарств

(без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,59	2,59	2,58	2,58	2,58	2,59	2,58
Середній розмір домогосподарства у розрахунку на умовних дорослих, осіб	2,12	2,11	2,11	2,11	2,10	2,11	2,11
Розподіл домогосподарств за кількістю осіб у їх складі відсотків							
одна особа	23,4	23,6	22,4	22,6	22,8	20,3	19,7
дві особи	28,3	27,9	30,0	29,1	29,6	32,5	32,3
три особи	25,5	25,8	25,0	26,9	25,3	25,9	26,9
чотири особи і більше	22,8	22,7	22,6	21,4	22,3	21,3	21,1
Частка домогосподарств із дітьми до 18 років (%)	37,9	38,0	38,0	38,0	38,0	38,2	38,2
Частка домогосподарств без дітей (%)	62,1	62,0	62,0	62,0	62,0	61,8	61,8
Розподіл домогосподарств із дітьми (%) за кількістю дітей у їх складі							
одна дитина	73,6	74,9	75,6	75,4	73,6	75,7	76,0
дві дитини	23,4	22,5	21,8	22,4	23,3	21,2	21,4
три дитини і більше	3,0	2,6	2,6	2,2	3,1	3,1	2,6
1Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.							

Джерело: [194]

Структура сукупних витрат домогосподарств України у 2016 р.
(без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

Структура сукупних витрат (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)							
	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0	5720,4
Структура сукупних витрат домогосподарств	Відсотків						
Споживчі сукупні витрати	89,9	90,1	90,8	90,2	91,6	92,9	93,2
продукти харчування та безалкогольні напої	51,6	51,3	50,1	50,1	51,9	53,1	49,8
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,4	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3	2,9
непродовольчі товари та послуги	34,9	35,4	37,2	36,6	36,3	36,5	40,5
в тому числі							
одяг і взуття	6,0	5,7	6,1	5,9	6,0	5,7	5,6
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,2	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7	16,0
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0	1,7
охорона здоров'я	3,2	3,2	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2
транспорт	3,7	4,0	4,3	4,3	4,3	3,7	3,6
зв'язок	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3
відпочинок і культура	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5	1,4
освіта	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0
ресторани та готелі	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2
різні товари і послуги	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,5
Неспоживчі сукупні витрати	10,1	9,9	9,2	9,8	8,4	7,1	6,8
<i>Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг</i>	7,6	8,0	8,3	8,0	8,1	10,2	14,7
¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.							

Джерело: [194]

Структура сукупних ресурсів домогосподарств України у 2010-2016 роках (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3481,0	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5231,7	6238,8
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	відсотків						
Грошові доходи	89,1	88,9	91,0	90,8	91,2	89,4	86,0
- оплата праці	47,6	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2	46,7
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,1	4,6	4,1	4,1	5,2	5,5	5,2
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,4	3,1	2,8	2,8	3,2	3,4	2,9
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,8	25,5	27,1	27,1	27,0	25,2	23,1
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	6,2	6,8	6,2	6,2	7,0	8,1	8,1
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	5,0	4,8	3,8	3,9	4,6	5,1	4,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	1,3	4,7
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Інші надходження	4,8	5,2	4,1	4,4	3,4	3,8	4,1
<i>Довідково: загальні доходи, грн.</i>	3369,8	3708,2	4031,9	4331,0	4470,9	5122,0	6095,0
¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.							

Джерело: [194]

Грошові витрати домогосподарств за децильними (10%-ми) групами залежно від розміру середньодушових еквівалентних грошових доходів

(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.)

	Всі домо- господарства	у тому числі за децильними (10%-ми) групами за рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів у місяць									
		перша (нижча)	друга	третья	четверта	п'ята	шоста	сьома	восьма	дев'ята	десята (вища)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Продукти харчування та безалкогольні напої	2326,41	1632,21	1667,24	1938,37	2192,80	2217,14	2446,62	2621,55	2660,47	2823,50	3066,84
Алкогольні напої	62,06	27,12	26,22	35,56	50,64	48,35	59,15	67,33	83,76	91,28	131,33
Тютюнові вироби	107,71	88,56	65,86	98,71	118,42	89,62	106,43	111,85	135,29	123,23	139,09
Одяг і взуття	371,05	173,86	165,82	220,42	293,98	350,07	372,97	441,22	457,56	568,83	666,94
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	798,59	423,98	439,59	584,28	737,30	778,90	792,45	889,11	940,48	1109,15	1292,46
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	103,92	44,20	46,53	63,00	68,26	74,01	104,53	98,93	143,86	156,72	239,35
Охорона здоров'я	224,89	119,90	143,98	159,61	175,69	224,20	186,94	258,60	273,12	327,71	379,71
Транспорт	192,47	54,46	58,11	92,37	118,33	144,73	184,40	192,79	274,55	279,16	526,29
Зв'язок	139,99	90,60	87,80	111,19	118,12	124,55	140,77	153,51	165,40	177,61	230,60
Відпочинок і культура	91,92	27,20	30,26	36,28	55,48	61,45	103,56	124,30	144,93	135,62	200,32
Освіта	48,68	26,10	18,20	39,46	39,91	36,41	54,78	62,08	34,78	104,78	70,74

Продовження Додатка Д

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ресторани та готелі	111,24	48,62	49,91	37,18	50,20	66,36	93,20	123,65	141,34	153,88	348,28
Різні товари та послуги	138,98	67,43	69,07	91,96	88,88	116,01	133,31	161,87	174,41	195,12	292,13
Споживчі грошові витрати	4717,91	2824,24	2868,59	3508,39	4108,01	4331,80	4779,11	5306,79	5629,95	6246,59	7584,08
Розподіл споживчих грошових витрат:											
продовольчі товари	2496,18	1747,89	1759,32	2072,64	2361,86	2355,11	2612,20	2800,73	2879,52	3038,01	3337,26
непродовольчі товари	1495,03	743,80	802,82	1029,30	1267,64	1399,83	1509,73	1706,53	1806,44	2069,56	2618,04
послуги	726,70	332,55	306,45	406,45	478,51	576,86	657,18	799,53	943,99	1139,02	1628,78
Довідково: витрати на продовольчі товари та харчування поза домом	2595,21	1787,39	1789,55	2105,95	2410,08	2419,98	2688,06	2907,38	3008,88	3181,11	3656,78
Витрати на особисте підсобне господарство	76,38	64,26	70,02	74,86	66,79	82,49	82,05	70,82	68,88	74,91	108,90
Допомога родичам, іншим особам	148,58	34,42	62,30	98,49	79,49	108,88	128,12	139,31	194,94	224,96	415,35
Купівля нерухомості	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Капітальний ремонт, будівництво житла та інших будівель	7,04	1,74	2,24	4,19	0,08	1,48	12,89	11,59	4,15	15,91	16,20
Купівля акцій, сертифікатів, валюти, вклади до банків	108,62	6,75	8,46	17,32	32,78	48,11	43,29	82,93	104,94	141,43	600,58
Аліменти	4,23	1,43	4,03	0,94	4,63	0,43	0,00	1,24	9,59	5,37	14,64
Податки, збори, внески	0,87	0,05	0,16	0,35	0,60	0,20	0,22	1,16	0,83	4,01	1,14
Інші витрати	8,30	2,41	3,80	5,94	8,43	5,74	7,48	12,51	12,94	4,57	19,10
Неспоживчі грошові витрати	354,02	111,06	151,01	202,09	192,80	247,33	274,05	319,56	396,27	471,16	1175,91
Всього грошових витрат	5071,93	2935,30	3019,60	3710,48	4300,81	4579,13	5053,16	5626,35	6026,22	6717,75	8759,99

Продовження Додатка Д

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Середній еквівалентний розмір домогосподарства (осіб)	2,11	2,21	1,95	2,15	2,20	2,21	2,14	2,17	2,10	2,06	1,88
Продукти харчування та безалкогольні напої	1632,21	1667,24	1938,37	2192,80	2217,14	2446,6 2	2621,55	2660,47	2823,50	3066,8 4	1632,21
Алкогільні напої	27,12	26,22	35,56	50,64	48,35	59,15	67,33	83,76	91,28	131,33	27,12
Тютюнові вироби	88,56	65,86	98,71	118,42	89,62	106,43	111,85	135,29	123,23	139,09	88,56
Одяг і взуття	173,86	165,82	220,42	293,98	350,07	372,97	441,22	457,56	568,83	666,94	173,86
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	423,98	439,59	584,28	737,30	778,90	792,45	889,11	940,48	1109,15	1292,46	423,98
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	44,20	46,53	63,00	68,26	74,01	104,53	98,93	143,86	156,72	239,35	44,20
Охорона здоров'я	119,90	143,98	159,61	175,69	224,20	186,94	258,60	273,12	327,71	379,71	119,90
Транспорт	54,46	58,11	92,37	118,33	144,73	184,40	192,79	274,55	279,16	526,29	54,46
Зв'язок	90,60	87,80	111,19	118,12	124,55	140,77	153,51	165,40	177,61	230,60	90,60
Відпочинок і культура	27,20	30,26	36,28	55,48	61,45	103,56	124,30	144,93	135,62	200,32	27,20
Освіта	26,10	18,20	39,46	39,91	36,41	54,78	62,08	34,78	104,78	70,74	26,10
Ресторани та готелі	48,62	49,91	37,18	50,20	66,36	93,20	123,65	141,34	153,88	348,28	48,62

Джерело: [194]

**Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів,
економічними очікуваннями на наступні 12 місяців за економічними
районами**

	Всі домогосподарства	у тому числі за економічними районами							
		Східний	Донецький	Придніпровський	Причорноморський	Подільський	Центральний	Карпатський	Поліський
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кількість домогосподарств (тис.)	15033,4	2164,0	1287,2	2503,4	1742,5	1476,7	2276,4	1935,6	1647,6
Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів протягом останнього року (%):									
було достатньо і робили заощадження	6,2	3,5	9,5	14,2	1,7	2,1	5,0	4,0	7,8
було достатньо, але заощаджень не робили	45,7	42,4	42,9	42,0	46,6	29,6	63,5	44,3	48,8
постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	44,0	49,6	42,6	42,0	47,2	64,4	30,6	40,1	41,8
не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	4,1	4,5	5,0	1,8	4,5	3,9	0,9	11,6	1,6
Кількість домогосподарств, рівень доходу яких протягом останнього року не дозволяв забезпечити навіть достатнє харчування (тис.)	611,9	97,8	63,9	43,8	77,7	57,3	21,5	223,9	26,0
з них повідомили, що:									
можливість харчуватися гарячими стравами вони мали (%):									
щодня	85,6	97,2	66,7	87,3	80,0	42,4	77,0	99,3	86,1
майже кожного дня	13,5	2,8	32,1	12,7	20,0	51,6	23,0	0,5	10,0
інколи	0,9	-	1,2	-	-	6,0	-	0,2	3,9

Продовження Додатка Е

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
були випадки за останній рік, коли хто-небудь з членів домогосподарства не харчувався зовсім протягом доби (тис.)	3,2	1,3	0,3	1,6	-	-	-	-	-
Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які повідомили, що при значному збільшенні доходів, вони б спрямували додаткові кошти в першу чергу на:									
їжу	26,1	18,7	40,7	21,7	22,3	23,6	27,2	32,7	28,5
одяг, взуття	35,8	42,4	40,8	34,2	32,2	35,0	32,4	35,7	35,1
побутову техніку	29,5	32,9	25,7	25,7	29,8	31,9	26,7	35,1	29,0
лікування	49,4	53,1	56,4	48,2	45,9	51,1	47,5	48,4	47,1
відпочинок	52,1	48,9	47,9	55,9	55,2	46,6	57,4	49,0	51,9
освіту	15,7	13,1	10,8	16,0	20,7	12,8	19,7	17,7	11,6
автомобіль	13,8	14,1	8,2	14,4	19,2	13,4	11,0	16,1	12,4
житло	41,6	43,9	34,7	47,1	44,6	41,7	39,7	31,9	46,7
накопичення	25,2	28,2	19,9	23,2	19,0	35,6	26,0	21,4	29,5
розвиток підприємництва	6,0	3,2	4,8	7,2	8,1	5,8	6,5	7,8	3,9
інше	3,2	1,2	6,1	4,0	1,1	0,8	4,7	4,3	3,0
Розподіл домогосподарств за розміром середньо-душового грошового доходу (грн), який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідними (%):									
до 2000,0	1,8	0,7	1,6	1,0	8,4	1,2	0,2	0,5	1,8
2000,1 - 3000,0	8,6	8,6	7,4	9,7	16,1	7,6	6,1	0,8	13,3
3000,1 - 4000,0	11,5	16,0	13,7	12,1	15,5	7,7	5,6	4,3	18,9
4000,1 - 5000,0	22,5	25,9	23,8	22,5	20,5	19,9	22,9	16,4	28,2
5000,1 - 6000,0	10,6	14,7	8,4	9,3	8,7	9,7	8,4	15,8	8,5
6000,1 - 7000,0	6,7	4,7	6,7	9,2	3,9	3,1	7,8	11,2	5,3
7000,1 - 8000,0	9,2	9,7	9,1	8,5	6,0	10,4	8,5	15,0	6,1
8000,1 - 9000,0	1,7	2,1	1,1	1,0	0,9	3,7	1,4	2,8	1,0
9000,1 - 10000,0	15,5	11,1	16,8	17,0	9,6	18,6	22,4	15,9	11,4
понад 10000,0	11,9	6,5	11,4	9,7	10,4	18,1	16,7	17,3	5,5
Довідково:									
до 2642,38	3,3	2,7	2,3	2,8	13,1	2,2	0,6	0,7	3,5
до 1388,08	0,2	-	0,1	0,0	0,9	0,1	-	0,1	0,2

Продовження Додатка Е

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу (грн), який за оцінкою домогосподарств відповідає майновому становищу середнього класу (%):									
до 6000,0	4,7	1,1	2,3	9,7	2,7	4,3	2,9	2,6	10,4
6000,1 - 8000,0	6,5	10,2	4,8	7,2	8,0	4,0	3,5	3,1	10,6
8000,1 - 10000,0	17,9	26,9	13,9	18,3	24,3	9,5	15,5	13,3	18,4
10000,1 - 12000,0	4,6	8,6	3,1	3,8	4,2	5,2	3,1	5,1	3,2
12000,1 - 14000,0	2,3	3,4	4,7	3,0	1,0	3,3	1,2	0,9	2,0
14000,1 - 16000,0	16,6	18,1	18,2	17,4	12,3	14,5	18,5	14,0	19,0
16000,1 - 18000,0	3,5	2,3	3,0	3,1	1,9	6,7	3,2	5,5	2,9
18000,1 - 20000,0	14,0	12,9	13,2	14,2	12,5	14,6	17,1	13,4	13,6
20000,1 - 22000,0	0,4	0,3	0,9	0,3	-	0,7	0,3	0,4	0,3
понад 22000,0	29,5	16,2	35,9	23,0	33,1	37,2	34,7	41,7	19,6
Розподіл домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе (%):									
до заможних	-	-	-	-	-	-	-	-	-
до представників середнього класу	0,5	0,1	0,7	0,2	-	0,5	1,9	0,1	0,8
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
до небідних, але ще не представників середнього класу	25,5	21,3	19,5	29,3	12,7	23,5	29,8	23,3	41,2
до бідних	74,0	78,6	79,8	70,5	87,3	76,0	68,3	76,6	58,0
не змогли відповісти	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Розподіл домогосподарств (%), які повідомили, що найбільшою цінністю для них є:									
за першим ступенем значущості:									
здоров'я	76,5	77,2	71,4	74,3	77,1	74,3	75,6	83,3	78,0
сім'я, діти	18,9	15,7	25,5	19,9	18,5	22,1	19,3	13,8	19,0
матеріальний добробут	1,9	3,0	1,3	3,1	1,8	2,1	1,2	1,1	1,3
робота, кар'єра	0,8	1,1	0,4	0,7	0,7	0,1	1,5	0,9	0,5
освіта	0,2	0,1	0,0	0,8	0,1	-	0,1	0,1	0,2
друзі, спілкування	0,0	-	-	-	-	-	0,3	-	-
впевненість у завтрашньому дні	1,5	2,7	1,2	1,2	1,6	0,9	1,9	0,8	0,9

Продовження Додатка Е

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
соціальна справедливість	0,2	0,2	0,2	-	0,2	0,5	0,1	-	0,1
за другим ступенем значущості:									
здоров'я	17,4	15,8	23,7	16,8	16,5	22,7	16,6	13,7	17,5
сім'я, діти	61,5	58,7	52,7	58,1	63,4	63,5	60,5	71,3	63,4
матеріальний добробут	10,8	12,8	13,3	12,1	11,8	7,0	10,4	8,4	10,1
робота, кар'єра	4,1	5,6	4,7	5,1	3,0	2,3	3,9	3,5	3,2
освіта	0,7	0,4	0,4	0,8	0,8	0,1	1,5	0,4	0,5
друзі, спілкування	0,6	0,4	0,2	1,3	0,3	0,2	0,9	0,2	0,9
впевненість у завтрашньому дні	4,0	5,3	3,9	4,8	3,1	3,4	5,3	2,1	3,3
соціальна справедливість	0,9	1,0	1,1	1,0	1,1	0,8	0,9	0,4	1,1
за третім ступенем значущості:									
здоров'я	2,2	1,8	2,2	2,9	2,9	2,2	2,1	1,2	2,0
сім'я, діти	4,7	8,0	3,2	5,7	3,5	3,1	4,9	3,8	4,0
матеріальний добробут	38,7	41,2	32,2	35,1	41,2	40,2	36,7	42,4	39,6
робота, кар'єра	9,4	8,5	6,0	10,1	7,6	8,0	10,6	14,0	7,8
освіта	2,4	2,2	1,7	2,8	2,9	1,3	3,2	2,5	1,4
друзі, спілкування	2,8	1,6	3,0	2,9	3,6	3,7	2,7	3,0	2,6
впевненість у завтрашньому дні	32,3	29,7	40,4	32,7	32,8	32,2	32,4	26,2	36,8
соціальна справедливість	7,5	7,0	11,3	7,8	5,5	9,3	7,4	6,9	5,8
Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які вважають, що:									
за їх добробут має нести відповідальність:									
повністю держава	11,5	16,3	16,0	12,0	15,3	7,0	6,4	10,9	8,9
переважно держава	17,8	21,4	19,9	18,8	15,9	17,3	14,7	18,2	16,1
як держава, так і вони самі	59,2	53,4	53,0	57,0	57,5	62,8	64,3	63,5	61,6
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
переважно вони	8,9	7,2	10,1	9,8	7,5	10,6	10,8	5,9	9,5
виключно вони	2,6	1,7	1,0	2,4	3,8	2,3	3,7	1,5	3,9
не змогли відповісти	0,0	-	-	-	-	-	0,1	-	-
їх матеріальний стан за останні 12 місяців:									
покращився	2,0	0,5	1,7	2,4	1,1	0,5	4,4	1,8	2,7
скоріше покращився	4,8	2,4	3,3	5,1	3,5	5,9	6,3	4,2	7,2
залишився без змін	36,6	25,5	35,6	35,1	38,3	43,1	37,2	38,3	43,9
скоріше погіршився	30,1	36,5	28,5	29,9	29,3	33,0	28,4	26,4	28,7
погіршився	26,5	35,1	30,9	27,5	27,8	17,5	23,7	29,3	17,5
не змогли відповісти	-	-	-	-	-	-	-	-	-
їх матеріальний стан в наступні 12 місяців:									

Продовження Додатка Е

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
покращиться	8,7	5,8	5,9	9,2	5,0	8,6	15,4	5,6	12,8
залишиться без змін	45,5	36,8	47,3	45,8	51,4	46,8	48,6	45,6	43,5
погіршиться	44,1	56,1	45,3	44,5	42,5	41,2	35,3	47,9	38,6
не змогли відповісти	1,7	1,3	1,5	0,5	1,1	3,4	0,7	0,9	5,1
наступні 12 місяців будуть для розвитку економіки України:									
сприятливими	1,9	1,2	0,9	2,1	2,2	2,4	4,2	0,7	1,2
сприятливими, але не в усьому	11,0	7,1	6,8	8,6	7,5	16,9	13,6	12,9	15,6
без будь-яких відчутних змін	35,1	25,7	41,4	40,9	41,7	30,5	37,4	31,9	31,5
несприятливими, але не в усьому	19,7	24,3	15,5	19,7	14,9	23,6	20,3	18,2	19,6
несприятливими	30,5	40,2	33,6	28,5	33,6	23,8	22,3	34,8	27,1
не змогли відповісти	1,8	1,5	1,8	0,2	0,1	2,8	2,2	1,5	5,0

Джерело: [194]

Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів, економічними очікуваннями на наступні 12 місяців за децильними (10%-ми) групами залежно від розміру середньодушових еквівалентних загальних доходів

	Всі домогосподарства	у тому числі за децильними (10%-ми) групами за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць									
		перша (нижча)	друга	третя	четверта	п'ята	шоста	сьома	восьма	дев'ята	десята (вища)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Кількість домогосподарств (тис.)	15033,4										
Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів протягом останнього року (%):											
було достатньо і робили заощадження	6,2	1,2	2,2	3,1	3,3	4,0	5,3	8,2	8,6	9,2	16,7
було достатньо, але заощаджень не робили	45,7	30,0	38,9	39,5	39,3	45,5	43,3	49,7	51,2	59,3	61,0
постійно відмовлялися у найнеобхіднішому, крім харчування	44,0	59,6	54,6	52,7	52,0	45,4	47,4	40,0	38,3	28,8	20,9
не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	4,1	9,2	4,3	4,7	5,4	5,1	4,0	2,1	1,9	2,7	1,4
Кількість домогосподарств, рівень доходу яких протягом останнього року не дозволяв забезпечити навіть достатнє харчування (тис.)	611,9	138,5	64,5	70,5	81,9	76,5	59,5	31,1	28,4	39,9	21,1
з них повідомили, що:											
можливість харчуватися гарячими стравами вони мали (%):											
<i>щодня</i>	85,6	70,7	74,4	90,9	86,2	86,7	98,4	100,0	97,3	96,6	100,0
<i>майже кожного дня</i>	13,5	27,1	24,1	6,8	13,8	13,3	1,6	-	2,7	3,4	-
<i>інколи</i>	0,9	2,2	1,5	2,3	-	-	-	-	-	-	-

Продовження Додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
були випадки за останній рік, коли хто-небудь з членів домогосподарства не харчувався зовсім протягом доби (тис.)	3,2	3,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
у тому числі не харчувалися (%):											
<i>дорослі: 1 добу</i>	9,1	9,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>2 - 3 доби</i>	90,9	90,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>4 - 5 діб</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>більше 5 діб</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>діти: 1 добу</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>2 - 3 доби</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>4 - 5 діб</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>більше 5 діб</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
не могли давати дітям (тис.):											
<i>фрукти чи соки</i>	98,0	30,6	7,8	13,8	4,9	5,2	14,6	0,8	-	20,3	-
<i>їжу або гроші на харчування в школі</i>	28,8	5,6	3,4	1,9	1,2	2,0	3,5	0,4	-	10,8	-
<i>ласоці хоча б раз на тиждень</i>	32,5	20,4	1,0	8,2	-	2,5	-	0,4	-	-	-
Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які повідомили, що у минулому році були випадки, коли через відсутність грошей вони не мали можливості оплачувати перебування дітей в дитсадку	0,1	0,0	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-
Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які повідомили, що при значному збільшенні доходів, вони б спрямували додаткові кошти в першу чергу на:											
<i>їжу</i>	26,1	40,8	34,0	32,1	27,2	24,3	30,6	22,4	20,4	15,1	14,6
<i>одяг, взуття</i>	35,8	54,4	41,3	42,7	39,4	36,4	32,8	33,6	28,6	25,1	23,7
<i>побутову техніку</i>	29,5	30,3	29,9	33,3	29,5	28,9	27,6	32,9	28,9	30,5	23,7
<i>лікування</i>	49,4	47,5	53,6	50,8	52,2	49,9	54,0	50,8	50,8	48,3	36,3

Продовження Додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>відпочинок</i>	52,1	36,3	45,4	43,5	52,1	52,8	53,0	51,7	56,3	63,3	66,6
<i>освіту</i>	15,7	18,1	17,8	13,6	17,3	16,5	16,8	10,8	14,5	13,8	17,3
<i>автомобіль</i>	13,8	6,3	10,0	11,2	9,8	14,2	13,5	14,3	16,8	19,7	22,0
<i>житло</i>	41,6	39,3	39,2	42,0	38,7	42,9	38,8	44,3	41,7	42,2	47,4
<i>накопичення</i>	25,2	17,0	22,2	20,4	26,0	23,4	23,1	27,4	30,2	30,2	32,5
<i>розвиток підприємництва</i>	6,0	5,1	2,4	5,4	4,1	4,8	5,0	5,9	7,8	8,2	11,1
<i>інше</i>	3,2	2,3	2,6	3,7	2,6	3,8	3,4	4,5	2,8	2,9	3,0
Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу (грн), який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідними (%):											
до 2000,0	1,8	3,1	2,2	0,8	1,4	1,3	2,1	2,3	2,4	1,5	0,9
2000,1 - 3000,0	8,6	9,7	12,3	12,0	9,2	6,8	8,2	7,8	5,3	8,2	6,2
3000,1 - 4000,0	11,5	15,0	14,2	13,6	12,9	11,7	9,6	11,7	10,5	8,4	7,5
4000,1 - 5000,0	22,5	24,5	26,2	22,8	22,1	28,6	22,3	21,2	20,7	17,5	19,2
5000,1 - 6000,0	10,6	10,7	8,3	9,7	11,3	8,7	12,6	13,6	11,4	10,7	8,9
6000,1 - 7000,0	6,7	8,0	5,9	5,8	6,9	7,7	5,4	6,1	8,2	6,9	6,5
7000,1 - 8000,0	9,2	6,5	9,8	10,1	8,1	6,7	9,6	10,0	11,1	9,1	11,0
8000,1 - 9000,0	1,7	1,9	1,5	1,3	1,1	2,6	2,5	1,0	2,7	0,5	1,9
9000,1 - 10000,0	15,5	12,3	11,9	13,5	15,4	15,9	15,5	14,9	17,3	20,3	18,3
понад 10000,0	11,9	8,3	7,7	10,4	11,6	10,0	12,2	11,4	10,4	16,9	19,6
<i>Довідково:</i>											
до 2642,38	3,3	5,4	4,0	2,9	3,0	2,3	3,7	3,6	3,6	3,2	1,7
до 1388,08	0,2	0,0	0,4	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,1

Продовження Додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу (грн), який за оцінкою домогосподарств відповідає майновому становищу середнього класу (%):											
до 6000,0	4,7	4,6	8,1	7,2	6,1	5,1	4,2	3,7	3,6	1,9	1,8
6000,1 - 8000,0	6,5	9,4	7,6	6,4	7,8	6,8	7,9	7,1	3,9	4,5	3,5
8000,1 - 10000,0	17,9	23,1	16,8	19,9	18,5	21,4	18,9	15,1	15,6	15,3	14,8
10000,1 - 12000,0	4,6	3,3	4,7	5,2	4,5	4,4	2,8	5,6	6,6	4,8	4,1
12000,1 - 14000,0	2,3	3,5	2,8	1,8	3,4	1,8	1,5	2,9	1,9	2,5	1,4
14000,1 - 16000,0	16,6	16,8	14,4	16,5	15,0	16,2	16,0	16,4	21,3	16,3	17,0
16000,1 - 18000,0	3,5	4,7	3,3	4,2	2,9	4,2	2,6	3,1	2,5	4,7	2,8
18000,1 - 20000,0	14,0	8,8	15,7	14,4	13,0	12,6	10,9	15,8	15,7	17,9	15,5
20000,1 - 22000,0	0,4	0,1	0,4	0,0	0,1	0,3	0,8	0,6	0,4	0,9	0,4
понад 22000,0	29,5	25,7	26,2	24,4	28,7	27,2	34,4	29,7	28,5	31,2	38,7
Розподіл домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе (%):											
до заможних	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
до представників середнього класу	0,5	0,0	0,2	0,7	0,2	0,4	0,2	0,5	0,8	0,8	1,9
до небідних, але ще не представників середнього класу	25,5	11,7	16,6	18,1	19,8	21,6	20,4	25,0	31,2	37,0	52,8
до бідних	74,0	88,3	83,2	81,2	80,0	78,0	79,4	74,5	68,0	62,2	45,3
не змогли відповісти	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Розподіл домогосподарств (%), які повідомили, що найбільшою цінністю для них є:											
за першим ступенем значущості:											
здоров'я	76,5	70,5	76,1	77,6	74,8	82,5	75,4	79,6	75,4	79,6	74,2
сім'я, діти	18,9	24,1	20,7	18,7	20,8	15,8	20,2	15,1	18,9	14,9	19,2
матеріальний добробут	1,9	2,8	1,9	1,1	1,5	0,8	2,0	2,7	3,3	1,6	1,6
робота, кар'єра	0,8	1,1	0,5	0,1	0,6	0,5	0,9	0,1	0,3	1,6	2,3
освіта	0,2	0,4	0,0	-	-	-	0,4	0,2	0,0	0,5	0,5

Продовження Додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>друзі, спілкування</i>	0,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,4
<i>впевненість у завтрашньому дні</i>	1,5	1,1	0,6	2,4	2,1	0,4	1,0	1,9	2,0	1,5	1,5
<i>соціальна справедливість</i>	0,2	-	0,2	0,1	0,2	-	0,1	0,4	0,1	0,3	0,3
за другим ступенем значущості:											
<i>здоров'я</i>	17,4	22,4	20,0	17,6	17,9	15,0	18,5	16,2	17,8	14,2	14,8
<i>сім'я, діти</i>	61,5	54,9	62,0	61,0	60,3	67,9	64,2	62,5	60,0	65,9	56,6
<i>матеріальний добробут</i>	10,8	10,7	8,0	12,0	12,1	10,6	8,7	12,5	10,5	10,7	12,1
<i>робота, кар'єра</i>	4,1	5,1	2,8	3,4	2,6	2,6	4,0	3,9	5,8	2,1	7,6
<i>освіта</i>	0,7	0,7	1,5	0,3	0,6	0,2	0,2	0,5	0,8	0,6	1,4
<i>друзі, спілкування</i>	0,6	0,5	0,6	0,2	0,4	0,1	0,4	0,1	0,8	1,5	1,6
<i>впевненість у завтрашньому дні</i>	4,0	4,9	3,9	4,6	4,9	3,2	3,2	3,3	2,7	4,1	5,6
<i>соціальна справедливість</i>	0,9	0,8	1,2	0,9	1,2	0,4	0,8	1,0	1,6	0,9	0,3
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
за третім ступенем значущості:											
<i>здоров'я</i>	2,2	2,8	0,5	1,1	2,7	0,8	2,6	1,8	3,2	1,8	4,5
<i>сім'я, діти</i>	4,7	5,1	5,0	6,7	3,4	2,7	4,6	4,2	4,5	4,3	6,9
<i>матеріальний добробут</i>	38,7	43,0	42,5	42,6	40,8	43,9	38,7	34,1	35,0	35,2	30,4
<i>робота, кар'єра</i>	9,4	6,8	7,0	6,5	8,9	11,7	9,4	13,2	8,5	9,2	12,2
<i>освіта</i>	2,4	1,6	1,5	2,4	2,7	3,1	1,8	1,9	2,7	2,2	3,8
<i>друзі, спілкування</i>	2,8	2,4	1,7	3,0	2,8	2,2	3,9	1,7	2,1	3,6	4,9
<i>впевненість у завтрашньому дні</i>	32,3	31,7	34,5	31,1	30,0	28,9	32,4	35,5	34,2	36,6	29,5
<i>соціальна справедливість</i>	7,5	6,6	7,3	6,6	8,7	6,7	6,6	7,6	9,8	7,1	7,8
Із загальної кількості частка домогосподарств (%) , які вважають, що:											
за їх добробут має нести відповідальність:											
<i>повністю держава</i>	11,5	12,2	15,7	13,2	15,0	13,8	12,5	9,8	10,1	6,3	6,8
<i>переважно держава</i>	17,8	21,5	16,9	21,5	17,8	19,3	18,6	16,3	18,7	15,1	12,1

Продовження Додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>як держава, так і вони самі</i>	59,2	58,9	58,2	55,6	59,7	58,2	56,8	62,1	55,3	62,2	65,1
<i>переважно вони</i>	8,9	6,4	7,0	6,6	6,1	7,2	9,3	9,2	12,5	12,8	11,9
<i>виключно вони</i>	2,6	1,0	2,2	3,1	1,4	1,5	2,8	2,6	3,4	3,5	4,1
<i>не змогли відповісти</i>	0,0	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-
їх матеріальний стан за останні 12 місяців:											
<i>покращився</i>	2,0	1,1	1,0	0,9	0,9	0,6	2,6	3,0	1,2	2,8	5,9
<i>скоріше покращився</i>	4,8	2,9	3,7	2,7	2,8	5,3	3,7	3,4	6,8	7,0	9,3
<i>залишився без змін</i>	36,6	32,6	32,9	33,2	31,0	34,8	38,9	36,1	37,3	43,2	46,2
<i>скоріше погіршився</i>	30,1	29,3	36,9	31,3	34,4	27,1	27,8	35,3	28,9	28,6	21,9
<i>погіршився</i>	26,5	34,1	25,5	31,9	30,9	32,2	27,0	22,2	25,8	18,4	16,7
<i>не змогли відповісти</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
їх матеріальний стан в наступні 12 місяців:											
<i>покращиться</i>	8,7	8,2	9,1	7,2	6,2	9,4	7,3	8,0	9,1	9,8	13,2
<i>залишиться без змін</i>	45,5	42,8	43,9	44,7	42,9	42,7	45,8	46,3	48,2	50,4	47,5
<i>погіршиться</i>	44,1	47,4	45,4	46,9	49,0	46,6	45,5	44,2	40,5	38,0	37,3
<i>не змогли відповісти</i>	1,7	1,6	1,6	1,2	1,9	1,3	1,4	1,5	2,2	1,8	2,0
наступні 12 місяців будуть для розвитку економіки України:											
<i>сприятливими</i>	1,9	2,6	1,4	1,4	1,4	2,2	1,9	0,7	3,1	1,8	3,1
<i>сприятливими, але не в усьому</i>	11,0	8,8	9,7	10,6	8,7	12,7	12,0	13,5	10,3	10,4	13,4
<i>без будь-яких відчутних змін</i>	35,1	35,3	36,3	33,1	32,8	32,4	35,1	36,5	38,7	38,4	32,1
<i>несприятливими, але не в усьому</i>	19,7	18,9	18,6	21,2	19,9	20,5	17,1	18,8	17,2	19,8	25,1
<i>несприятливими</i>	30,5	32,1	31,4	31,3	36,3	30,6	32,1	29,3	28,6	27,7	25,2
<i>не змогли відповісти</i>	1,8	2,3	2,6	2,4	0,9	1,6	1,8	1,2	2,1	1,9	1,1

Джерело: [194]

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Зоя Іванівна Галушка
Ганна Георгіївна Катаранчук

ПОВЕДІНКА ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ
УКРАЇНИ: МОДЕЛІ ТА ОСОБЛИВОСТІ
РЕГУЛЮВАННЯ

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 14.03.2018. Папір офсетний. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 11,04. Вид. № 18-4. Зам. № 5. Тираж 100 прим
Видавець та виготівник: ПВКФ «Технодрук»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1841 від 10.06.2004 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. (0372) 55-05-85